

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

**OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN KURULUŞ
DÖNEMİNDE VEZİR-İ A'ZAMLIK
(1299 - 1453)**

Aydın TANERİ

*Babam Nurettin TANERİ'nin
aziz hatırasına*

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖNSÖZ	5
KAYNAKLAR ve TEDKİKLER	7
GİRİŞ	
Türkiye Selçuklu Vezâreti Hakkında Genel Bilgiler	13
I. BÖLÜM	
Osmanlılar'da Vezâretin Kurulması ve İlk Vezîr-i Azamların Kökenleri, Formasyonları ve Atanmaları	33
A- Vezîr-i Azamların Kökenleri	33
B- Vezîr-i Azamların Formasyonları	34
C- Vezîr-i Azamın Atanma Biçimi	36
II. BÖLÜM	
Vezîr-i Azamın Görev ve Yetkileri	39
A- Vezîr-i Azamın Kanun Tasarılarını Hazırlanması	40
B- Vezîr-i Azamın Yürütme Yetkisi	42
1- Vezîr-i Azam ve Divân	
a) Divânın Kurulması, gelişmesi ve Başvezîrlüğün İhdası....	
b) Divân Müzakereleri	
2- Vezîr-i Azamın İdarî Yetkileri ve diplomatik faaliyeti...	
C- Vezîr-i Azamın Kazaî Yetkileri	52
D- Vezîr-i Azamın Askerî Yetkileri	54
III. BÖLÜM	
Vezîr-i Azamın Protokol Bakımından Durumu, ...	65
A- Vezîr-i Azamın Sultanla İlişkileri	65
B- Vezîr-i Azamın Sembolleri	70
	3

	<u>Sayfa</u>
C- Vezîr-i Azamın Maiyeti	73
D- Vezîr-i Azamın Törenlerdeki Durumu	74
IV. BÖLÜM	
Vezîr-i Azamın Gelir Kaynakları ve Giderleri	79
V. BÖLÜM	
A- Vezîr-i Azamların Görev Süreleri	85
B- Görevlerinden Alınmaları	86
SONUÇ	91
TABLolar	
I. Büyük Selçuklu, Harezmşah, Türkiye Selçuklu ve Osmanlı Vezirlerinin Kökenleri	105
II. Büyük Selçuklu, Haremşah, Türkiye Selçuklu ve Osmanlı Vezirlerinin Meslekî Bakımdan Mukayesesi	105
III. Büyük Selçuklu, Harezmşah, Türkiye Selçuklu ve Osmanlı Vezirlerinin Babalarının Meslekî veya Görevleri	105
IV. Büyük Selçuklu, Harezmşah, Türkiye Selçuklu ve Osmanlı Divânlarının mukayesesi	106
V. Büyük Selçuklu, Harezmşah, Türkiye Selçuklu ve Osmanlı Vezirlerinin Sembolleri	106
VI. Büyük Selçuklu, Harezmşah, Türkiye Selçuklu ve Osmanlı Vezirlerinin görevlerinden uzaklaşma türü	107
VII. Büyük Selçuklu, Harzemşah, Türkiye Selçuklu ve Os- manlı Vezirlerinin görev Süreleri	107
NOTLAR	109
Kaynaklar ve Tedkikler	109
Giriş	112
I. Bölüm	116
II. Bölüm	119
III. Bölüm	124
IV. Bölüm	128
V. Bölüm	130
Sonuç	132
BİBLİOGRAFYA	135
KISALTMALAR	140
DEYİMLERİN AÇIKLANMASI	141
İNDEKS	149

Ö N S Ö Z

Türklerin islâm uygarlığı çevresinde girmeleri ve islâmiyeti kabul etmeleri ile hayatlarında mühim değişiklikler oldu. Dinin, toplumların yaşantısından önemli rolü göz önünde bulundurulur ise durum doğaldır. Gene özellikle VIII. ve IX. yüzyıllarda olağanüstü gelişmeler kaydeden islâm uygarlığının Türk kültürüne etki yapması tabiidir. Bu arada Türklerde islâmiyete politik ve kültürel katkılarda bulunmuştur.

Ancak İslâm devlet kurumlarının örgüt ve gelenekleri ile bütün orta ve yakın doğu islâm devletlerine bu arada Türk Devletleri'nede geçtiğini görüyoruz. Özellikle Türk hükümet mekanizması büyük ölçüde Abbasîler'in damgasını vurduğu bir görünüş aldı. Biz bu araştırmamızda jenetik ve komparatif metodlar ile Osmanlı vezâretinin kurulmasını ve gelişmesini incelemeğe çalıştık. Bu müessesenin Selçuklu vezîrlığının devamı olduğunu, ikisi arasındaki benzerlik ve farkları belirttik. Ayrıca; Büyük Selçuklu, Harezmşahlar, Türkiye Selçukluları ve Osmanlı vezîrleri hakkındaki bilgileri tablolar haline getirdik, gelişmeği ve mukayeseyi gözler önüne serdik.

Bu vesile ile şu hususu da belirtelim ki, Türk vezîrlük müessesesi Abbasi görünüşü arz etmekle beraber, Türk devlet anlayışı kendine özgü niteliklerini devam ettirmiştir. Kökenleri islâmiyetyten evvelki devirlere dayanan saray ve ordu hayatlarındaki gelenekler, devlet başkanının önder telakki edilmesi, teb'anın himayesi, adalet ilkelerine riayet, ülkenin problemlerine pratik çözüm yolları bulmak, devleti hanedanın ortak malı addetmek bu cümledendir. Bir müessesenin ithali hatta yabancı devlet adamı istihdamı nihayet şekle ait bir konu olmuştur ve pratikte, bürokratik mekanizmanın muntazam işlemesi amacı ile yapılmıştır.

Avrupa'da da özellikle başbakanlık makamına yabancı devlet adamı atandığı oluyordu. Örnek olarak İspanya Başbakanı Julio

Alberoni (1664-1752)'nin ve ünlü Fransız Başbakanı Giulio Mazarin (Mazarini) (1602-1661)'in İtalyan oldukları malûmdur. Devletin başkanı olan hükümdarın Türk olması, devletin askerî temeller üzerine bina edilmesi, ordu zümresinin Türk oluşu ve devlet yönetiminde ağırlığını hissettirmesi daima hesaba katılmalıdır. Bu bakımdan Osmanlılardan önceki Türk Devletlerinde Medreseden yetişen İranlı vezîrlerin varlığı her zaman için dezavantaj olmamıştır. Kaldı ki hükümet örgütü devamlı olarak hanedanın denetimi altındadır. Nitekim “Giriş” ve “Sonuç” da belirtildiğimiz gibi Türkiye Selçuklu Devleti'nin son zamanlarında “İranlı vezîr”in Moğol nüfuzu altında girmesi ve Selçuklu sultanlarının kontrolünden çıkması Türklük için bir yük olmuştur. Bu durumda, devlet adamı niteliğindeki Osmanlı sultanları başlangıçtan itibaren vezîr-i azamlığı Türkler'e teslim etmekte tereddüt etmemişlerdir.

Şüphesiz Osmanlılar, mensub oldukları Anadolu Beylikleri'nin etkisindeydiler. Türkiye Selçuklu Devleti yıkılmış ve Moğul siyasi nüfuzu azalmıştı. Bu sırada kurulan Anadolu Beyleri'nde Türkçenin benimsendiği ve devlet kadrolarının Türkler'den teşkil edildiği görülür.

Çalışmalarım sırasında kıymetli yardımlarını gördüğüm Prof. Dr. Mehmet A. Köymen, Prof. Dr. Şerafettin Turan, Prof. Dr. Cengiz Orhonlu'ya ve Doç. Dr. Nejat Kaymaz'a müteşekkirim. Gene, değerli fikirlerinden yararlandığım merhum Prof. Dr. Mustafa Akdağ'ı saygıyla anıyorum.

AYDIN TANERİ

KAYNAKLAR VE TEDKİKLER

Kaynaklarımızın başında *vekâyinâmeler* (kronikler) gelmektedir. Bilindiği gibi ilk Osmanlı kroniklerinin büyük bir çoğunluğu II. Bayezid zamanında yazılmışlardır.¹ Bunlardan 1485-1493 yılları arasında yazıldığı anlaşılan *Cihannüma* adlı eserin sahibi Mehmed Neşrî², II. Mehmed ve II. Bayezid devirlerinde yaşamış ve görünüşe göre I. Selim saltanatının son senelerinde, 1511 yılında ölmüştür. İlmiye mesleğine mensup olan ve müderrislik yapan Neşrî'nin II. Murad devrinde de yaşayan Bursa subaşı Koca Nâib'in meclislerinde bulunduğu ve Fatih'in ölümü üzerine İstanbul'da vukua gelen olaylara tanık olduğu anlaşılmaktadır. Neşrî'nin çağdaşı olmadığı devrin olaylarını yazarken bizce bilinmeyen kaynaklara özellikle bazı takvimlere başvurduğu anlaşılmaktadır.³ Osmanlı sultanlarını ve bazı devlet yöneticileri hakkında aleyhte mütalaa ileri sürmeyen Neşrî'nin eseri konumuz olan ilk Osmanlı vezîr-i azamlarına dair bir çok bilgiyi kapsamaktadır. Özellikle vezîr-i azamların atanma biçimi, görev ve yeteneklerine dair ayrıntılı bilgiler, bilhassa askerî faaliyetleri, görevlerinden ayrılış şekli bulunmaktadır.

Âşık Paşazâde Ahmed Aşıkî'nin (1400-?) *Tevârih-i Al-i Osman*'ı⁴ de Neşrî'nin paralelindedir. Bir çok bahislerde iki kaynak arasında ifade ve cümle benzerlikleri vardır.⁵ Meşhur Âşık Paşa ailesine mensup, fakat mütevazi bir şeyh olan yazar, I. Bayezid zamanına kadar olan olayları, Orhan imamının oğlu Yahşi Fakih'den daha sonraki hâdiseleride Bursa naibi olan birinden nakletmiştir. Mahiyeti bakımından anonim *Tevârih-i Al-i Osmanlılar*'dan farklı değildir. Orta sınıfı halk ve askerî zümreler arasında okunmak için yazılmıştır.⁶ Belirttiğimiz gibi Neşrî'nin eseri ile aynı paralelde fakat telif amacı farklı olan eser de vezîrler hakkında verilen bilgi bakımından bâriz bir nüans yoktur. Ancak verilen bilgi zaman zaman daha özet bir görünüş arz etmektedir.

Aşık Paşazade hakkında verdiğimiz bilgidен anlaşılacağı gibi diğer bir kaynağımız olan *Anonim Tevârih-i Al-i Osman*'da aynı mahiyette ve değerde bir eserdir.⁷

Oruç b. Adil'de II. Mehmet ve II. Bayezid devirlerinde yaşamış ve mesleği kâtiplik olan bir müvverrihtir. *Tevârih-i Al-i Osman*'ı⁸ başlangıçtan, XVI. yüzyılın başlarına kadar olan olayları kapsar⁹. Eserinde, tanıdığı olduğu olaylardan anlatır. Daha önceki devirler için diğer *Tevârih-i Al-i Osman* yazarları gibi, Yahşi Fakih'in ele geçmemiş olan menâkıbnâme'sinden faydalanmıştır. Verdiğimiz bilgilerden anlaşılacağı gibi incelediğimiz konu bakımından Oruç'un eseri, daha evvel zikrettiğimiz kaynaklardan farklı değildir. Onlardan daha kısadır. Ancak teferruatta bazen değişiklik arz etmektedir.

Ruhî Çelebi (?-1522) de II. Bayezid devrinde yaşayan ve mesleği müderrislik olan bir tarihçidir. 1511 yılına kadar olan olayları kapsayan eseri II. Bayezid'in Osmanlı tarihinin yazılmasını arzu ettiği bir zamanda, devrin bilginlerinin teşviki ile yazılmıştır. O, Osmanlı Devleti'nin idrâk ettiği ilk yüzyılı, Ahmedî, Şukrullâh, Karamanî Mehmet Paşa ve Neşrî gibi müverrihlerin faydalandığı henüz ele geçmemiş bir kaynaktan nakletmiştir.¹⁰ Ruhî'nin eseri, ihtiva ettiği bilgiler gözönünde bulundurulur ise, Oruç Bey ile birlikte mütalaa edilir.¹¹

İbn-i Kemal (1469-1534) müderrisliklerde bulunmuş, fıkıh, tefsir, hâdis gibi şer'î ilimlerden başka edebiyat ve tarih ile uğraşmış ve değerli eserler vermiş bir kişiliğe sahiptir. O, *Tevârih-i Al-i Osman*'ın ilk sekiz defterini 1511 yılında tamamlayarak II. Bayezid'e takdim etmiştir. İbn-i Kemal, Reşidü'd-Dîn, Şukrullah, Târih-i Âl-i Osman, Tevkii Mehmet Paşa, Ayasofya Tarihi gibi kaynaklara ve Çandarlı İbrahim Paşa Mengli Giray, Özgüroğlu İsa Bey gibi râvilere dayanarak eserini yazmıştır.¹² Çok mutassal bir kaynak olan eserin VII. defterinde Osmanlı vezîr-i azamlarına ait, özellikle askerî faaliyetleri bakımından bilgi bulunmaktadır. Bundan başka Çandarlı Halil Paşa'nın II. Mehmed tarafından kadledilmesinin nedenleri objektif bir şekilde ortaya konmuştur. Bilindiği gibi eserin V. Defteri ve VI. Defterin' önemli bir kısmı kayıptır. Bu defterler I. Mehmed ve II. Murad zamanları gibi, vezîr-i azamların faaliyetlerinin yoğun olduğu bir devreye rastlar. İlk defterlerde ise, diğer kaynaklar gibi, vezîr-i azamlara ait bilgi azdır.

İdris-i Bitlisî (?-1520) nin Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın yanında bir memurdur. Bir vesileyle İstanbul'a gelen İd-

ris, I. Selim'in hizmetine girdi.¹³ İdris'de, İbn-i Kemal gibi, II. Bayezid tarafından Osmanlı tarihi yazmak ile görevlendirilmiştir. O, *Heşt Bihîşt* adlı mufassal eserini, Ruhî'nin eserinden, rumca bazı kaynaklardan ve bir râviden yararlanarak yazmıştır.¹⁴ XV. yüzyıl Anadolu'sunda sosyal hayat ve devlet anlayışına dair bilgiler bulunan bu eserde vezîr-i azamlar görüş açısından fazla bilgi bulunmamaktadır. Ancak vezîrlerin sultanlar ile ilişkilerine aid malumat vardır.

Bunlardan başka Fatih Sultan Mehmed devrinde yaşayan Tursun Bey'in "*Tarih-i Ebûl-feth*"¹⁵ inde, Bizanslı olmasına rağmen Fatih'in sarayında bulunduğu için yerli yazarlar arasında zikretmeği uygun bulduğumuz Kritovulos'un "*Tarih-i Sultan Mehmet Hân-ı Sâni*"¹⁶ adlı eserinde, Şükrullah'ın "*Behçetü'l Tevârih*" tercümesinde¹⁷, ve Fetret devrinin sonunda ölen Ahmedî'nin "*Dâsitan-ı Tevârih-i Mülûk-i Al-i Osman*"¹⁸ adlı eserlerinde vezîr'i azamlara ait kısa bilgiler vardır.

Kanunî Sultan Süleyman'ın sadrazamlarından Lütfi Paşa'nın "*Tevârih-i Al-i Osman*"¹⁹ nın II. Bayezid devrinin sonuna kadar olan büyük kısmı Anonimlerin iktibas ve istinsahıdır.²⁰

XVI. yüzyılın ünlü şeyhü'l-islâm ve müverrihi Hoca Sadü'd-Dîn'in *Tacü't Tevârih*'inde²¹ Osmanlı Devleti'nin başlangıcından II. Bayezid devrine kadar ceryan eden olayları başlıca, İdris-i Bitlisi ve Neşrî'den yararlanarak yazmıştır.²²

Konumuz ile ilgili başlıca Bizans kronikleri şunlardır: Bir söylentiye göre imparator XI. Constantin (Paleoloque)'in sarayında görevli olan Dukas (1400-1470)'in *Bizans Tarihi*'nde²³ özellikle Osmanlı vezîr-i azamlarının Bizans İmparatorluğu nezdinde giriştikleri diplomatik teşebbüslerden ve kişiliklerden bahseder.

Gene son Bizans İmparatorunun maiyetinde bulunduğu anlaşılan Y. Francis'in, *Vekâyinâme*²⁴ sinde özellikle Çandarlı Halil Paşa'nın İstanbul'un fethine muhalif oluşundan ve akıbetinden bahis vardır. Ancak bu müverrih Halil'i, Ali olarak zikretmiştir.

Chalkokondiles^{24a}'in tarihinde de, vezîrlerin Bizans ile olan ilişkileri ve kişilerine aid bilgi bulunmaktadır.

Bunlardan başka Angilelolo'nun "*Türk Tarihi*"²⁵ nde gene Çandarlı Halil'in muhalefeti konusu vardır. Bu eserde "Halil", "Ali" olarak zikretilmektedir.

Arap kaynaklarında-Aynî, Makrizî gibi- kısaca vezîr-i azamların askerî faaliyeti yazılmış ve nadiren isimlerinden söz edilmiştir.^{25a}

İncelemekte olduğumuz devrin vezîr-i azamlarından sözeden vüzerâ kitabı, XVII. yüzyılın ilk yarısında “*Reis-i Şairan*” olarak tanınan Osman-Zâde Tâib’in “*Hadikatü’l-vüzerâ*”²⁶ adlı eseridir. İlk Osmanlı vezîri Alâü’d-Din Paşa’dan, Rami Mehmed Paşa’ya kadar (ölm. 1706) görev yapan yüz sekiz vezîr-i azamın kısa biyografileri vardır.²⁷ Yazar kroniklere dayanarak Çandarlı Halil Paşa’ya kadar işbaşına gelen Osmanlı vezîr-i azamları hakkında bilgi vermiştir. Biyografik bir eser olan Mehmed Süreyya’nın *Sicill-i Osmanî*²⁸sinde de kısa bilgiler vardır.

Kanunnâme türünden olan kaynağımız Fatih Sultan Mehmed’in yayınlattığı *Kanunnâme-i Al-i Osman* ²⁹ dır. Bu kanunnâmede, gerek vezîr-i azamların, gerek diğer vezîrleri görev ve yetkileri, protokoldaki yerleri ve hiyerarşik durumları kesin olarak tesbit edilmiştir.

Fetihnâme ve *gazavatnâme* türünden eserlerde doğal olarak vezîr-i azamların askerî faaliyetlerine dair bilgi bulunmaktadır.³⁰

Devlet yönetimine ait kitaplarda ve nasihat kitaplarında,³¹ vezîrlerin fonksiyonlarına, hiyerarşideki pozisyonlarına ve sultanlar ile ilişkilerine dair bilgiler vardır. Çoğunlukla incelediğimiz devirden sonraki zamanlarda yazılmakla beraber, özellikle sonuç bölümünde yararlandığımız bu eserlerin başlıcaları şunlardır: *Asafnâme*³², *Nesaiyihü’l-vüzareâ*³³, *Musavver Nasihatü’s-selatin*³⁴, *Nasihat-ı sultan Murad*^{35b}, *Mevâ’idü’n-nefais fi Kavâidi’l-mecalis*³⁶

Osmanlı vezîr-i azamlarına ve onların adlarının geçtiği, Osmanlı hanedanı mensuplarına dair *vakfiyyeler* de mevcuttur. Bunlar 794 (1396) tarihini taşıyan *Ali Paşa vakfiyyesi*³⁴, *İsporçe hatunun* 723 (1323) tarihli *vakfiyyesi*³⁵, *Orhan Gazi vakfiyyesi*³⁶, *I. Murad vakfiyyesi*³⁷.

İncelemekte olduğumuz devrin vezîr-i azamlarına ait pek çok *kitabe* bulunmaktadır. Tahmin edileceği gibi kitabeler özellikle ölüm tarihlerini saptamak bakımından önemlidirler. Çandarlı soyuna ait İznik’de tetkikler yapan Frans Taeschner ve Paul Wittek bu konuda ayrıntılı bir araştırma yapmışlar ve mezar taşlarındaki bilgileri kroniklerdekiyle ile karşılaştırılmışlardır: “*Die Vezirfamilie der Candarlyzade und ihre Denkmöler*”³⁸ Bundan başka T. Gökbilgin’in “*Edirne Şehrinin Kurucuları*”³⁹, Eyice’nin “*Zaviyeler ve Zaviyeli Camiler*”⁴⁰, İ.H. Uzunçarşılı’nın “*Çandarlı Kara Halil Hayreddin Paşa*”⁴¹ adlı yazılarda sırası ile Şah Melik Paşa’ya, Bayezid Paşa’ya ve

Çandarlı Halil Hayreddin Paşa'ya ait ve Medrese kitabeleri bulunmaktadır.

Nihayet bu devre ait *seyâhatnamelerde* konumuz ile ilgili bilgiler vardır. Bunların başlıcaları Bertrandon de la Broquere'in⁴² Charles Texier'in⁴³ ve İbn-i Batuta⁴⁴ seyahatnâmeleridir.

Konumuz ile ilgili başlıca tetkiklere gelince: Herşeyden evvel belirtelim ki, özellikle son yıllarda yapılan araştırmalar ile İslâm Devletlerinde hükümet örgütünün, dolayısıyla vezâretin oluşunun izlemek olanak dahiline girmiştir. Böylece müessesenin Sasanîler'den itibaren kurulma ve gelişme seyri tâyin edilebilmektedir. Bu hususta Goitein'in araştırması⁴⁵, Sourdell'in yukarıda işaret ettiğimiz Abbasilere dair eseri, Taneri'nin⁴⁶ Büyük Selçuklu vezîrlğine dair çalışması, *İslâm Ansiklopedisi*'nin yeni yeni Leyden baskısı "*Diwan*" maddesinde A. A. Duri'nin Halifelik devri, H. L. Gottschalch'ın Mısır'da ve A. K. S. Lambton'un İran'da kurulmuş devletlerin örgütlerine dair araştırmaları ile Bosworth⁴⁷'un Gazneliler'a ve Ş. Tekindağ'ın⁴⁸ Memlûklar'a dair eserlerindeki bilgiler zincirin halkalarını teşkil etmektedirler.

Osmanlı Devleti örgütüne veya ekonomik, sosyal tarihine dair yazılmış eserlerinde hükümet mekanizmasına dair bilgiler bulunmaktadır. M. Akdağ'ın "*Türkiye'nin İktisadî ve İktisatî Tarihi*" adlı yeni araştırmalarında⁴⁹ İlk Osmanlı Divanı'nın kurulması ve gelişmesi ve Fatih devrindeki durumu incelenmiş, özellikle Osmanlı hükümet örgütünün, Selçuklular'ın devamı olduğu konusu, Selçuklular devrinde araştırma konusu yapılarak, ortaya konmuştur. F. Köprülü, Bizans ve Osmanlı müesseselerini karşılaştıran kırk yıl evvel yapılmış araştırmasında⁵⁰ aynı konuyu daha dar ölçülerde ele almıştır. İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı örgütüne dair eserlerinde⁵¹ vezîr-i azamlığı dasöz konusu yapmıştır. Ancak verdiği bilgilerin çoğunlukla bizim incelediğimiz devrin dışında kalmaktadır. J. Deny'de "*Paşa*" ve "*Sadrâzam*"⁵² konularını, B. Lewis, *Divân-ı Humayun*⁵³u araştırma konusu yapmışlardır. Bunlardan başka Hammer⁵⁴, D. Ohsson⁵⁵, Cantacasin⁵⁶, Lybyer⁵⁷, Gibb-Bowen⁵⁸ in eserlerinde bilgiler vardır. Uzunçarşılı'nın ilmiye örgütüne dair araştırması⁵⁹ nda ve İslâm Ansiklopedisindeki "*Defterdar*" maddesinde, B. Lewis'in "*Daftardar*" ve "*Daftar*"⁶⁰ adını taşıyan yazılarında, Gökbilgin'in İslâm Ansiklopedisindeki "*Nişancı*" maddesinde konumuz bakımından faydalı bilgiler bulunmaktadır. Siyasî tarihe dair eserlerde de vezîrlerden söz edilmiştir. Başlıca; eserini Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan

I. Selim devri sonuna kadar Hoca Sadeddin'den yararlanarak yazan⁶¹ Solakzâde,⁶² gene başlıca Sadedin'e ve Neşri'ye dayanan⁶³ Müneccimbaşı⁶⁴ ile Ali⁶⁵ ve Hayrullah efendi⁶⁶ de bilgiler vardır. Uzunçarşılı⁶⁷ Hammer⁶⁸, İorga⁶⁹ ve İnalcık⁷⁰ eserlerinde, *İslâm Ansiklopedisi*'nin⁷¹ ve Leyden baskısının⁷² sultanlar ve vezir-i azamların adlarını taşıyan meddelerinde malûmat bulunmaktadır.

Yararlandığımız diğer eserler bibliografya listesinde gösterilmiştir.

GİRİŞ

TÜRKİYE SELÇUKLU VEZARETİ HAKKINDA GENEL BİLGİLER

“*Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nda Vezîrlük*”¹ adındaki araştırmamızda Büyük Selçuklularda hükümet örgütünün başında bulunan vezîrlerin formasyonlarını ve atanma şekillerini, görev ve yetkilerini, vezîrin protokol bakımından durumunu, gelir kaynaklarını ve giderlerini, nihayet görev süreleri, azilleri ve akıbetlerini incelemiş idik.

Bu meyanda Selçuklular’ın vezâreti de Abbasîler’den aldıklarına işaret etmiş, Dominique Sourdel’in “*Le Vizirat Abbaside*”^{1a} adındaki eserine dayanarak mevcut paralelliği belirtmeğe çalışmış idik.

Abbasîler’den intikal eden Büyük Selçuklu vezâreti de bazı ufâk tefek değişiklikler ile diğer Türk-İslam Devletleri’ne-başlıca Harezmsahlara, Irak ve Türkiye Selçuklu Devletlerine- de geçti.

Osmanlılar’a da vezâret müeseessesi yapısı, fonksiyonu ve gelenekleri ile büyük Selçukluların Türkiye deki siyâsi vârisi olan Türkiye Selçuklular’ından intikal etmiştir.

Orta-çağ Türk-İslam Devletlerin’de vezîrlerin çoğunluk ile İran asılı oldukları mâlumdur. Osmanlılar’ın siyâsi bakımdan sefî olan Türkiye Selçukluları’da genel olarak aynı geleneği devam ettirdiler.

Türkiye Selçuklu Devletinde vezîrlük, devletin kurucusu Süleyman Şah tarafından kuruldu. Ancak II. Kılıç Arslan devrine kadar kroniklerde pek az vezîr adı zikredilmiştir. ^{1b} Türkiye Selçuklu vezîrlerinden söz eden vüzera kitaplarında bulunmaması bu süredeki vezîrlere hakkında bilgi yokluğunun başlıca nedenidir.

Görev yapan başlıca vezirler şunlardır:

Hasan b. Tahir.
İhtiyarüddin Hasan (Hasan b. Gavras)
Muhammed b. Gazi.
Ziyâüd'd-Dîn Karaarslan
Mühezzibü'd-Dîn Ali
Şemsü'd-Dîn Mehmet (Isfahani)
Nizâmü'd-Dîn Hurşid
Cemâlü'd-Dîn Muhammed Hoteni
Necmü'd-Dîn Nahcivânî
Semsü'd-Dîn Mahmud
İzzü'd-Dîn Mehmed Râzî
Fahrü'd-Dîn Ali
Muînu'd-Dîn Süleyman
Mecdü'd-Dîn Mehmed

Ayrıca: Semsü'd-dîn Ahmed Lâkuşî

Alâud-Dîn Savi, gibi İlhanlı devlet adamları.

Adlarını zikrettiğimiz Türkiye Selçuklu Devleti vezirleri genellikle İran asıllı ve kaleminden yetişmedirler.

Süleyman Şahın veziri Hasan b. Tahir 1086 da Suriye Selçuklu hükümdarı ile yapılan ve Süleyman şahin ölümüyle sonuçlanan savaşta esir düştü. Tutuş, Hasan'ı Antakyanın mali işlerini tedvire memur etti, Hasan ehl-i kalemderdir. Muhtemelen iranlıdır ^{1c}

Sultan II. Kıkıç Arslan devrinden işbaşında bulunan vezir İhtiyârü'd-dîn Hasan (Hasan b. Gavras) anlaşıldığına göre Ermeni-Bizans menşeli Gavras ailesine mensup bir muhtedi veya bir muhtedinin oğludur. İhtiyârü'd-Dîn Hasan'ın mensup olduğu ailenin geniş toprakları bulunuyordu. Türk ortamında yetişen ve vezir olmayan eyalet valiliği yapan Hasan'ın idarî ve diplomatik konularda tecrübesi vardı. ^{1d}

Muhammed b. Gazi, *Ravzatül-ukul* adlı terbiyevî bir eser yazan ulemeden bir vezirdir. O, bu eseri II, Süleyman -şah adına yazdı Dagha sonradan vezâretde bulundu.

Alüâ'd-Dîn Keykubâd devrinde vezirlik yapan Ziyâu'd-Dîn Karaarslan'ın Türk olduğu ve askeri kadrodan yetiştiği anlaşılmaktadır. O, Keykâvus devrinden elçilik ile görevlendirilmiş,

Ermeni kralı için yazılan tevcih fermanını Sis (Kozan) şehrinde götürmüştür.² O zaman görevi emîr-i devat'idi.

I. Alâü'd-Dîn Keykûbad'ın son ve II. Gıyâsü'd-Dîn Keyhüsrev'in ilk devirlerinde vezîrlıkde bulunan Şemsü'd-Dîn Mehmed İsfahanî, İranlıdır. Uzun yıllar *münşi-i hass* olarak görev yapmıştır. Daha sonra *müşriflik*'e atandı, aynı zamanda *tuğraî*'liği de uhdesinde bulundurmıştır. Ancak 1230 yılı Ağustosunda Celâlü'd-Dîn Harezşah'ın Yassı-Çimen,de uğradığı yenilgi dolayısı ile kaleme aldığı fetihnâmenin taşıdığı ağır ifade, onun tuğraî'likden azledilmesine neden oldu. Bununla beraber müşriflik görevi devam etti. O, 1238 de saltanat naibliğine getirilmiştir. Ancak 1244 de Sultan Gıyâsü'd-Dîn Keyhüsrev tarafından gönderildiği Altın Ordu'dan Sayın Han'ın kendisine verdiği ünvan ve Anadolu'da kendi namına hüküm yürütme yetkisi verdiğini gösteren özel bir yarlık ile gelmiştir. Bu arada vezîr Mühezzibü'd-Dîn öldüğünden sultan tarafından vezârete atanmıştır.³

Gene Gıyâsü'd-Dîn Keyhüsrev'in vezirlerinden Mühezzibü'd-Dîn Ali İranlıdır ve Deylem bölgesindendir. Görünüşe göre ailesinden biri Irak-ı Acem'e gelecek yerleşmiş ve Mühezzibü'd-Dîn burada doğmuş, Moğollar Irak-ı Acem'e girdiklerinden birçok soydaşlarının yaptığı gibi Anadolu'ya göç etmiştir. Türkiye Selçuklu Devletinde *mütevfi naibliği* ve *mütevlik* makamlarında bulundu. Kayınpederi Mustevfi Sa'dü'd-Dîn Ebû Bekir tarafından Sultan Alâü'd-Dîn Keykûbad'a tavsiye edilerek vezârete getirildi.⁴

Necmü'd-Dîn Nahcivânî de İranlıdır ve kadılıktan yetişmiştir. Necmü'd-Dîn, o devirde "Atâbek-i Rûm" unvanını alarak üç sultanın (II. İzzü'd-Dîn Keykâvus, IV. Rüknu'd-Dîn Kılıç Arslan, II. Alâü'd-Dîn Keykûbad) niyabeti görevini yüklenen Celâlü'd-Dîn Karatay tarafından vezîrlığe atanmıştır.⁵

Vezîr Nizâmü'd-Dîn Hurşid, askerî kadrodandır. *Saltanat naibliği* ve *pervâne*'lik makamında bulunmuş, IV. Kılıç Arslan'ın vezâretini yapmıştır.⁶ Bu vezîrin ırkî durumu belli değildir.

Vezîr Şemsü'd-Dîn Mahmud İranlıdır. Ehli kalem olup *tuğraî* (melikü'l-küttâb) lık mansınıbı işgal etmiş, 1251 de Şemsü'd-Dîn Mehmed İsfahanî'nin ölümü hakkında izahat vermek için gönderildiği Batu Han'ın bir yarlığı ile vezîrlığe tâyin edildi.⁷

II. İzzü'd-Dîn Keykâvus'un vezîri İzzü'd-Dîn Mehmed Râzî, Rey'lidir. Kadılık daha sonra müşrif-i memâlik, ve atabeylik

görevlerinde bulundu. İzzü'd-Dîn vezîliğe Celâlü'd-Dîn Karatay tarafından atamıştır. O, iki defa vezârette bulundu.⁸

Vezîr Fahrü'd-Dîn Ali (Rûmî) İranlıdır. İranlı olmasına rağmen askerî kadrodan yetişerek *emir-i dâd*, *nâiblik* görevlerini yaptı. Sonra 1260 da vezârete getirilmiş 1261 den itibaren Kılıç Arslan IV hizmetinde olarak bütün ülkenin vezîri olmuştur.⁹

Vezîr Pervâne Muînü'd-Dîn Süleyman daha evvel vezârette bulunan Mühezzinbü'd-Dîn Ali'nin olğludur. İranlı bürokrat bir ailenin mensubu olarak şüphesiz devrin kalem erbabının sahibi olduğu ilmi eğitimi görmüştür. Bununla beraber o askerî kadroda görev almış Erzincan serleşkerliği gibi önemli askerî bir mevkide bulunmuştur. Daha sonra *emir-i hâcib* (melikül-hüccâb) ve pervâne olarak görev yapmıştır. Bu son mansıbı işgal ettiği sırada Kılıç Arslan'ın koruyuculuğunu ve devletin yönetimini ele almış ve "*pervâne*" kişiliğini ve devlet üzerindeki liderlik durumunu ifade eden bir alem haline gelmiştir. O, kendi iktâ ve ikâmetgahı olan Tokat'ın merkez olduğu Kılıç Arslan'ın ülkesinde Tümen Beyi Alıncak'ın koruyuculuğu altında iktidar sürmüştü ve bu arada *Hulegü'nün yarlığı* ile Kılıç Arslan'ın vezîri olmuştur. Bu sırada yukarda gördüğümüz gibi Keykâvus'da Fahrü'd-Dîn Ali'yi kendine vezîr olarak atanmıştır. Ancak Pervâne bir yıl kadar sonra 1261 de Aksaray'a gelerek kendi vezâretini Fahrü'd-Dîn Ali'ye bırakmak suretiyle onu Kılıç Arslan tarafına çekmiş ve Konya'dan kaçan Keykâvus'un yerine Kılıç Arslan'ı tek başına tahta oturmuştur. Muînü'd-Dîn Süleyman ile ikinci defa olarak hem İranlı hem de ehli-seyfidan (birincisi Fahrü'd-Dîn Ali'dir) bir şahsiyetin vezârete geldiğini görüyoruz. Bu durum Anadolu'da Moğol istilâsının neden olduğu yeni siyâsi ve idarî şartlarla ilgilidir ve İranlı unsurun sivil olduğu kadar askerî örgütede hâkim olmasıyla sonuçlanmıştır.¹⁰

Vezîr Mecdü'd-Dîn Mehmed İranlıdır. 1271-72 de azledilen Fahrü'd-Dîn Ali'nin yerine vezîr olmuştur. Bu makamı işgal etmeden evvel kayınpederi Pervâne Muînü'd-Dîn Süleyman tarafından müstevfilığa atandı. Ancak Fahrü'd-Dîn Ali'ye tekrar vezâret verilmesi üzerine Celâlü'd-Dîn Karatay'ın haiz olduğu yetkiler ile atabey olarak tâyin edilmiş ve divana dahil olmuştur.¹¹

Bundan başka 1249 da kısa bir süre vezârette bulunan ve Sultan İzzü'd-Dîn ile kardeşi Sultan Rüknü'd-Dîn'in Kılıç Arslan Han önünde yaptıkları çarpışmada ölen Cemâlü'd-Dîn'in, Hotenli yani

İranlı olduğunu ve kadılıktan yetiştiğini biliyoruz¹² Son devir vezirlerin den Şemsü'd-Dîn Ahmed Lâkuşî'nin Gazan Han tarafından II. Alâü'd-Dîn Keykûbad'ı vezâretine atandığını ve evvelki görevini Tebriz valiliği olduğunu gene son vezir Alâü'd-Dîn Sâvî'nin de İlhan tarafından tâyin edildiğini idârî kadrodan yetiştiğini ve vezâretinden sonra İlhanlı Devletinde *uluğ bitikçi* ¹³ olduğunu biliyoruz.¹⁴ Görüldüğü gibi son iki vezir ilhanlı kadrosundandır. Bununla beraber bu iki vezirin Selçuklu vezirleri olmayıp, ilhan tarafından Anadolu'ya tayin edilen ve doğrudan metbûa bağlı vezirler olmalarıdır mümkündür. Nitekim XIII. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'da *vezir* ünvanını taşıyan İlhanlı devlet adamlarının var idi.^{14a}

Türkiye Selçuklu Devleti vezirlerinin görev ve yetki bakımından durumlarına gelince: *Vezir* tabiatıyla devlet işlerinin görüşülüp karara bağlandığı *büyük divân* (divân-ı saltanat, divân-ı âlî) nın başkanıdır. Türkiye Selçuklu Devleti divânı: *Nâib*, *atabey*, *mütevfi*, *pervâne*, *tuğrai*, *müşrif-i memalik*'den müteşekkildir.¹⁵ Bu kadrodan *nâib* ve *atabey* askerî kadrodan, *mütevfi* ve *müşrif-i memalik* idare kadrosundandırlar. *Pervâne*gi makamını işgal eden kimselerin durumu tam olarak kararlılık göstermez. Divana ait muameleleri dört *münşi* ve iki *tercüman* yapıyordu. Bununla beraber XIII. yüzyılın ikinci yarısında bu kadro artmış ve hatta on misline çıkmıştır.¹⁶

Türkiye Selçuklu Devleti vezirinin görev ve yetki bakımından durumu orjinallik göstermez. İdarî, icraî, askerî ve kazâî alanlarda tam yetki ile görev yapar. Şüphesiz bu hususta kendisini bu makama getiren kuvvete, yani *Selçuklu sultanına*, *atabek-i Rum'a* veya *İlhan'*karşı sorumludur. Nitekim, bu sorumluluğun doğal sonucu olarak ilhanın biraz aşağıda göreceğimiz gibi bir vezîri yarguya çektiğini göreceğiz.

Bir ara vezârette bulunmasına rağmen uzun yıllar *pervâne*gi makamını işgâl eden ve devrin şartlarından yararlanarak büyük bir nüfuz kazanan Muînü'd-Dîn Süleyman'ın haiz olduğu yetkileri olağanüstü ve istisnaî kabul ederek bir tarafa bırakırsak, Türkiye Selçuklu vezirini temsil eden makamın sahipleri idarî kadro üzerinde tam yetkilidirler. Örnek olarak II. Kılıç Arslan'ın ülkesini evlatlarına taksim ettiği ve kendisi sultan sıfatıyla Konya'da oturduğunda ve onlara nezâret ettiği de, vezîri İhtiyârü'd-Dîn Hasan, sultan adına devlet işlerini yürütmüştür.¹⁷ Vezir Şemsü'd-Dîn Mahmud' da kuvvetli bir merkeziyetçi yönetim kurmuşdu. Uzak eyâletlerdeki serleşker ve naiblerden, sultanın sarayındaki hizmetkârlara kadar bütün görevliler onun emri olmaksızın hareket edemiyorlardı.¹⁸

Vezirlerin gerektiğinde mal ve arazi tahririni bizzat yaptıkları ve nezaret ettikleride oluyordu. Ziyâü'd-Dîn Karaarslan, sultan Alâü'd-Dîn Keykûbad'ın emriyle, beraberinde *pervâne* ve *müsterfi* olduğu halde 1233 yılında yeni işgal edilen Ahlat bölgesinin mal ve arazi halde 1233 yılında yeni işgal edilen ahlat bölgesinin mal ve arazi tahririni yapmıştır.¹⁹ Bu arada Selçuklu vezirlerinin geniş imâr faaliyetinde bulundukları da biliyoruz. Kaynaklarda *Ebu'l-hayrat* unvanı ile anılan Fahrü'd-Dîn otuz yıllık bir süre zarfında (1249-1279) İshaklı, Akşehir, Konya, Kayseri, Ilgın ve Sivas'da *camî, medrese, hânkâh, hamam, çeşme, kaplıca, buz-hane* inşa ettirmiştir.²⁰

Türkiye Selçuklu vezîri gerektiği zaman yabancı devletler ile diplomatik ilişkiye giriyor, elçilik görevide yapıyordu. Gerçekten İhtiyârü'd-Dîn Hasan, II. Kılıç Arslan tarafından Eyyubî Devletine gönderilmiştir. 1179 yılında Selahaddin Eyyubî'ye yol-
ladığı elçisi ile Selçuklular'a ait olup vaktiyle Nureddin Mahmud tarafından işgal edilen Raban kalesinin geri verilmesini istedi. Selahaddin bu teklifi reddetti. Bunun üzerine *Kılıç Arslan* kaleyi almak için bir ordu gönderdi. Fakat bu kuvvet Eyyubîler'e yenildi. Selçuklu sultanı ertesi yılda damadı Nureddin Mehmed'in kızına sert davranışlarda bulunduğunu bahane ederek Kısın Keyfa Artuklu melikliğinin arazisini işgale başladı. Bunun üzerine Selahaddin, Haçlılar ile sulh yaptı ve Kılıç Arslan'ın üzerine yürüdü. Durumun ciddiyetini gören Kılıç Arslan, İhtiyârü'd-Dîn Hasan'ı, Selahaddin'e gönderdi. Ancak Eyyubî sultanı sert bir cevap verdi ve harekete devam edeceğini söyledi. Fakat dirayetli Selçuklu vezîri Selahaddin'i savaştan vazgeçirdi. Bunun içinde vezîr, Selahaddin'e Nureddin'in bir muganniye için Kılıç Arslan'ın kızına fena muamelede bulunduğunu anlattı ve "*Sen büyük bir sultansın, frenkler ile sulh yaparak gazâyı bırakıp, bir kahpe için müslüman sultanına karşı sefer yapıyorsun. Halbuki sultanın kızını korumak da sana düşer*" dedi. Bunun üzerine Selahaddin yumuşamış ve Nureddin'e ilişki kurduğu şarkıcıyı kovacağına ve karısına hürmet edeceğine dair yemin ettirmiştir. Sonuçta vezîr İhtiyârü'd-Dîn Hasan'ın çabalarıyla iki devlet arasında anlaşma yapılmış ve Ermeniler'e karşı ortak harekete karar verilmiştir.^{20a} Vezîr İzzü'd-Dîn Râzî da elçilik görevi ile Abbasî Halifesine gitmiştir.²¹ Vezîr Mühezzibü'd-Dîn Ali'nin de diplomatik faaliyetinde bulunduğunu biliyoruz. 1243 yılında Selçukluların Moğollara yenildiği *Kösedağ* savaşından sonra Amasya'da kalmış olan Mühezzibü'd-Dîn barış temin etmek amacı ile Amasya kadısı beraberinde olduğu halde doğuya doğru hareket etti. Erzurum ile Erzincan arasında Moğol komutanı Bayçu'ya yetişen vezîr ona kıymetli hedi-

yeler sundu. Buradan onun ile birlikte Mugan'a gitti ve müzakerelere girdi. Vezir, Moğollara Köseadağ'da ölenlerin üç bin kişiden fazla olmadığını, sultanın ülkesinde yüz bin kişilik bir ordu bulunduğunu, yenilginin devlet ileri gelenleri arasındaki anlaşmazlıktan doğduğunu, Anadolu halkının Selçuklu sultanlarından başka kimseye baş eğmeyecek bir ruhta olduklarını izaha çalıştı. Bununla beraber Moğollar'a *harac* ödemeye hazır olduğunu da bildirdi. Sonuçta yılda 360.000 *dirhem* (veya dinar) para, 10.000 *koyun*, 1.000 *sığır*, 1.000 *at*, *deve*, *katır* ve *ipekli altın işlemeli kumaşları*, *av köpekleri* ve çeşitli hediyeler karşılığında sulh yapıldı.²²

Türkiye Selçuklu veziri, Selçuklu ordularına komuta ediyordu. Vezir bu yetkiyi sultanın kendisine tevdi ettiği *altın kılıç*'tan alıyordu. Selçuklu vezirleri ordunun başında sık, sık sefere çıkıyorlar ve fiilen savaşa katılıyorlardı. Esasen Kadı İzzü'd-Dîn Râzî ve Cemalü'd-Dîn Muhammed gibi vezirlerin savaş sırasında hayatlarını kaybetmeleri de vezirleri askerî faaliyetinin yoğunluk derecesi hakkında fikir verebilecek nitelikte olaylardır.

1256 yılında Baycu'nun emrindeki kuvvetlerin Aksaray'a kadar ilerlediğini öğrenen İzzü'd-Dîn Keykâvus Selçuklu ordusunu vezir İzzü'd-Dîn Râzî'nin nezareti ve Beylerbeyi *Künd-ıstabl-ı Rûmî* Michael Paleologos ve diğer bazı tecrübeli komutanlar ile Moğollar'a karşı gönderdi. Evvela *Sultan Alâü'd-Dîn Kervansaray*'ı civarında iki tarafın öncü kuvvetleri karşılaştı. Çarpışma Türkmenler'in imhası ile sonuçlandı. Selçuklu idarecileri arasındaki anlaşmazlık Köseadağ savaşında olduğu gibi ordunun dağılmasının nedeni oldu. Söylentiye göre Sultan Keykâvus, savaş günü, sarhoş bir halde Konya'da *Emîr-i âhur* Fahrü'd-Dîn Arslan-Doğmuş'un evine girip karısına tecavüz etmişti. Bunu duyan ve o anda Selçuklu ordusunda bulunan Fahrü'd-Dîn savaşın en kritik anında karşı tarafta kaçtı. İhtiyar vezir İzzü'd-Dîn gevşek davranan komutanları ve askerleri teşci etmek için büyük bir celâdetle öne atıldı. Ancak onu pek az sayıda kimse izledi. Sonuçta vezir kadı İzzü'd-Dîn başta olmak üzere bir çok emir ve asker Moğollar tarafından kılıştan geçirildiler.²³ Savaş alanında can veren diğer vezirde Cemâlü'd-Dîn Muhammed'dir. O, Rüknu'd-Dîn Kılıç Arslan ile İzzü'd-Dîn Keykâvus arasındaki mücadelede öldü. 1249 yılında Aksaray yakınındaki *Kılıç Arslan Han*'ı önünde vukubulan çarpışma İzzü'd-Dîn taraftarlarının üstünlüğü ve sultan Rüknu'd-Dîn ile komutanlarının tutsak olması ile sonuçlandı. Çarpışma sırasında vezir Cemalü'd-Dîn Muhammed öldü.²⁴

Vezir Şemsü'd-Dîn Isfahanî ise 1243 yılındaki Köseadağ savaşından sonra Ermeniler üzerine bir sefer yaptı. Eski vezîr Şemsü'd-Dîn Isfahanî Bayçu ile yapılan muahedeyi Batu Han'a tasdik ettirmiş ve görünüşe göre Selçuklular'ın içinde bulunduğu buhranlı devirden yararlanmak isteyen Ermeniler'in tenkili için müsaade almıştır. Bu arada vezîr Mühezibü'd-Dîn ölmüş ve vezârete Şemsü'd-Dîn Isfahanî atanmıştır. Bu arada Ermeniler'de Tarsus'da Selçuklu sultanı adına okunan *hutbe*'ye son vermişler ve *sikke*'lerden adını kaldırmışlar, Türk topraklarına tecavüz etmişler, Haleb'e gitmek isteyen yolcuları soymuş veya öldürmüşlerdir. En önemlisi Moğollar'ın Kayseri'ye hücumları sırasında krala sığınan sultanın annesini ve kız kardeşini, yaranmak amacıyla Moğollara teslim etmişlerdir. Bu arada Ermeni kralının ve aynı zamanda sadık tâbii Lampron (Namrun) hâkimi Constantin de kralın kendi ülkesini saldırılarda bulunmasından dolayı Selçuklular'ı sefere teşvik ediyordu. Bunun üzerine 1246 yılında vezîr Şemsü'd-Dîn komutasındaki Türk ordusu Ereğli'den geçerek, Ermenistan'a girdi ve bu bölgedeki bir çok şehiri zaptetti. Daha sonra ovaya inerek Tarsus'u kuşattı. Yağan şiddetli yağmura rağmen vezîr muhasaraya devam etti. Şehir düşmek üzere olduğu sırada gelen bir haberci önemli bir olay olduğunu, orduyu getirmesini Şemsü'd-Dîn'e bildirdi. Gerçekten Alâiye'de bulunan Sultan Gıyasü'd-Dîn Keyhüsrev ölmüştü. Ancak vezîr kurnaz davranarak düşmanın bu haberi duymasından evvel Ermeni kralına sulh teklifinde bulundu. Bu teklif Ermeniler'in işgal ettikleri hudut kalelerinden başka, Bragana kalesinde teslim ve her yıl ödenen *harac*'ın tediyesine devam edilmesi şeklindeydi. Kral bunları memmuniyetle kabul etti. Selçuklu ordusunda vezîrin komutasında Konyaya geri döndü.²⁵

Türkiye Selçuklu veziri kazaî bakımdan sultanın vekili olarak tam yetkiye sahiptir. Örnek olarak Şemsü'd-Dîn Isfahanî siyasî rakibi *Pervane Fahr'üd-Dîn Ebû Bekir Attar*'ı tutuklatmıştır. Bu zat ve *emir-i dâd* Nusredü'd-Dîn, *Beylerbeyi* Şemsü'd-Dîn Hasoğuz ve *camedar* Bedrü'd-Dîn Ruzba'yı tuzağa düşürerek öldürttüler ve olayın vezîr tarafından düzenlendiğini ihsas ettiler. Bununla beraber cinayetlerin işlenmesine razı olduğu muhakkak olan vezîr, beylerbeyi'nin öldürülmesinden özel bir maksat olduğunu sezdi. Şemsü'd-Dîn, tehlikeli rakipleri Attar ve Nusredü'd-Dîn'i kuvvetli oldukları Konya'da ezemiyeceğini anladı. Bunların dayandıkları sultanı, Kayseri ve Sivas'a seyahat ettirmeyi düşündü. Plânı sezen Attar ve Nusredü'd-Dîn hükümdarın payitahttan ayrıl-

masına razı olmadılar. Bunun üzerine İsfahanî, Nusredü'd-Dîn'i Sivas'ta bulunan ve taht üzerinde hak iddia eden Melik Rüknu'd-Dîn'in yanına yolladılar ve Attar'ı yalnız bıraktılar. Bundan sonra da sultanı Aksaray yönüne "*seyrana*" gitme bahanesiyle Konya'dan çıkardılar. Yolda gerçek amacın Kayseri'ye gitmek olduğunu açıkladılar. Pervâne Attar, olup-bittiye kabul zorunda kalarak, seyahat için hazırlık yapmak bahanesiyle Konya'ya döndü. Burada ahîleri ve yâğıtbaşlarını ayaklanmaya teşvik etti. Fakat onların desteğini bulamadı. Bunun üzerine Attar, Sis yönüne kaçmak istediysede vezîr Şemsü'd-Dîn in gönderdiği adamlara yakalandı ve onun emriyle tutuklandı.²⁶

Görülüyor ki, Türkiye Selçuklu Devleti vezîrleri icraî-idarî, askerî ve kazaî bakımdan yetkilidirler. Yukarıdada vezîr Şemsü'd-Dîn Mahmud'un kuvetli merkeziyetçi bir idare kurduğuna değinmiştik. Örnek olarak vezîr İhtiyarü'd-Dîn Hasan'ın da II. Kılıç Arslan üzerinde büyük bir nüfuzu olduğunu²⁷ Vezîr İzzü'd-Dîn Razî'nin devlet işlerini tam bir yetki ile yürüttüğünü²⁸ görmüştük. Biraz yukarda naklettiğimiz olaydan da anlaşılacağı gibi vezîr Şemsü'd-Dîn İsfahanî'nin mutlak otoritesini görüyoruz.

Selçuklu vezîri bütün bu icraatından dolayı sultana karşı sorumludur. Ancak 1243 yılından sonraki devrede Türkiye Selçuklu Devleti sultanları *menşur*'ları İlhan tarafından onaylanması gereken, İlhana ubudiyetini arzeden, gerektiğinde Anadolu içindeki seyahatlerinde ona eşlik eden, bazan Moğol noyanlarına mazeret beyan edip özür dileyen, ikamete mecbur edilen, yarguya çekilen ve dayak ile tecziye ve hatta katledilen hükümdarlardır.²⁹ Bu bakımdan olağanüstülük gösteren bu devrede vezîrler ancak İlhana karşı sorumluydular. Nitekim vezîr Fahrü'd-Dîn Ali, Abaka Han'ın emriyle yargılanmıştır. Olaya Pervâne Muînü'd-Dîn Süleyman ile Fahrü'd-Dîn Ali'nin aralarının açılması başlangıç oldu. İleri gelen devlet erkânının hemen hepsi Pervâne'nin akrabası veya yetiştirdiği kimselerdi. Bunlar Pervâne'nin çevresinden bir klik meydana getirmişlerdi ve vezîri vezâretten uzaklaştırmak için vesile kolluyorlardı. O günlerde Kırırda bulunan sultan İzzü'd-Dîn'den vezire bir mektup gelmesi ve Fahrü'd-Dîn'in ona Pervâne'nin tavsiyesiyle bazı hediyeler göndermesi güzel bir fırsat teşkil etti. Pervâne, Fahrü'd-Dîn'in kendisine gösterdiği mektubu bir vesileyle alıkoydu. Bir süre sonrada vezîri tutuklattı ve mektubu bir koz olarak kullandı ve durumu Abaka Han'a bildirdi. Pervâne, bir taraftan Fahrü'd-Dîn'i divân

erkânının huzuruna getirtip ve tahtı işgâl eden sultana ihanetle suçlarken bir taraftanda ülkedeki Moğol *ümerâ* ve *yargüciyân*'ine durumu kendi görüşüne uygun olarak nakletti ve fikirlerini sordu. Moğol beylerbeyi vezirin suçunun büyük olduğunu kabul etmekle beraber Abaka Han'a danışmadan onu öldürmenin doğru olmadığını söylediler. Bunun üzerine Pervâne, Fahrü'd-Dîn'i Osmancık kalesinde hapsedirdi. Bir süre sonra "ordu" dan gelen elçiler onu aldılar ve İlhanın huzuruna götürdüler. Yapılan uzun yargulamada Fahrü'd-Dîn kendini savundu. Sonunda hayatı bağışlandı, fakat mevkiini tekrar elde edemedi.³⁰

Türkiye Selçuklu Devleti vezirinin protokol bakımından durumuna gelince. Evvelâ vezirin sultan ile olan ilişkilerini görelim: Bu ilişki *sultanın cülûsu* ile başlıyordu. İbn Bîbî, II. Gıyâsü'd-Dîn Keyhüsrev'in cülûsu dolayısıyla bütün ileri gelenlerin de bulunduğu törenleri zikreder. Alâü'd-Dîn Keykûbât'ın ölümünü müteakib, Gıyâsü'd-Dîn ülkenin her tarafına *haberciler* (*kussâd*) göndererek cülûsu ilân ettirdi. Bütün tutukluların serbest bırakılması için *fermanlar* yazdırdı. Ertesi günden itibaren Keykûbad için, adet gereğince *üç günlük matem merasimi* (*resm-i ezâ*) icra edilmeye başladı. Sultan *beyaz atlas* giyerek tahta oturdu. Bütün emîrler ve hizmetkârlar elbiselelerinin üzerine *gâşiyeler* geçirdiler. Bundan sonra beşinci gün Keykûbad'ın naaşı Konya'ya nakledildi. Aynı gün yasa son verildi. Sultan tarafından bütün beylere ve ileri gelenlere derecelerine göre *hil'at* ler giydirildi. Sarayda büyük bir *bezm* kurularak yeni sultanın cülûsu tes'id edildi.³¹ Kaynakda zikredilmemekle beraber vezirinde bütün törenlerde hazır bulunduğu ve ondan sultan tarafından *hil'at* tevcih edildiği muhakkaktır. Nitekim, Muînü'd-Dîn Süleyman ve vezir Fahrü'd-Dîn Ali, III. Gıyâsü'd-Dîn Keyhüsrev'in cülusunda hazır bulundular, daha doğrusu çok küçük yaştaki bu sultanı tahta oturttular. IV. Kılıç Arslan'ın öldürülmesinden sonra, veliahd'ı olarak bebeklik çağında bir çocuk bırakmıştı. Bu üç, dört yaşlarındaki Gıyâsü'd-Dîn idi. Muînü'd-Dîn Süleyman, *sahib* Fahrü'd-Dîn Ali ve beraberindekiler, sultanın naaşını Aksaray'dan Konya'ya getirdiği gün, saltanat sarayına giderek küçük Keyhüsrev'i annesinin kucağından aldı ve tahta oturttu. Bütün devlet erkânı yeni sultana biat ettiler.³²

Selçuklu veziri, sultanın eğlence hayatında bulunur. Ancak vereceğimiz örnek, tarihimizin acı bir sahifesini teşkil etmektedir. Fahrü'd-Dîn Ali, IV. Kılıç Arslan'ın öldürülmesiyle sonuçla-

nan ziyafette hazır bulundu. Moğul beyleri, Sultan'a, Abaka Han tarafından gönderilmiş önemli bir yarlık hakkında Aksaray'a gelmesi için haber gönderdiler. Kılıç Arslan, maiyetinde bulunan kimse-lerin uyarılarına rağmen vezir Fahrü'd-Dîn Ali'ye inanarak Ak-saray'a gitti ilk ziyafeti Moğollar vermiş, ikinci gün sultan tarafından çağırılmışlardır. Fahrü'd-Dîn Ali'nin de bulunduğu yemekte sul-tanın kadehindeki şaraba zehir katılmıştır. İçkiyi içen sultan, zehir etkisini gösterince dışarı çıktı. Fakat geri getirilen sultan Moğollar tarafından dövülerek ve *yay kirişi* ile boğmak suretiyle katledildi.^{32a}

Selçuklu vezîri ile Selçuklu sultanı arasındaki yakın ilişkiler çeşitli şekillerde tezâhür etmiştir. Örnek olarak II. Gıyâsü'd-Dîn Key-hüsrev ölürken kendi *kılıç*'ını vezîri Şemsü'd-Dîn Isfahanî'ye ver-miştir.³³

Gene Selçuklu vezîri, sultanın yakın akrabalarının evlenmelerinde yardımcı oluyordu. Vezîr Fahrü'd-Dîn Ali, III. Gıyâsü'd-Dîn Keyhüsrev'in kız kardeşi Selçuk Hatun'un Abaka Han'ın oğlu Berke ile evlenmesi dolayısı ile İran'a giden heyette yer al-mıştır. Abaka Han, Moğollar'ın Anadolu'ya daha kolay şekilde hükmedebilmeleri için her iki hanedan arasında akrabalık ilişkisi ku-rulmasının yararlı olacağını düşünmüş ve Selçuk Hatun'u oğlu Argun'a nikâhlamaya karar vermişti. Aslında Selçuklu devlet adamları bu izdivacı arzulamıyorlardı Zirâ müslüman Anadolu halkının ve Türk Memluk sultanı ile anlaşmaya çaba gösteren idarecilerin bu siyasî evlenmeden memnuniyet duymayacakları anlaşılmaktadır. Muînü'd-Dîn Pervâne işi biraz yavaş tutmuş ise de Abaka Han'dan derhal gelmesi için *yarlık* gelince harekete mecbur oldu. Vezîr Fahrü'd-Dîn Ali'nin de dahil bulunduğu heyet gelini ve hazır-lanan cihaz ve hediyeleri götürdüler.³⁴

Selçuklu vezîrleri, Selçuklu hanedanından kadınlar ile evlene-rek, sultan ile akrabalık ilişkileri kuruyorlardı. Nitekim vezîr Şemsü'd-Dîn Mehmed, II. Keykavus'ın aslında bir Rum papazının kızı olan Berdûliye adındaki dul kalan annesi ile evlenmiştir³⁵ Pervâne Muînü'd-Dîn Süleyman'da, Keyhüsrev'in dul karısı ve II. Keykûbad'ın annesi olan Gürcü Hatun³⁶ ile evlenmiştir. Böy-lece Pervane devletin hâkimi şeklindeki görüşüne uygun bir siyâsî ev-lenme yapmıştır.³⁷

Sultanların vezîrlere “*sahîp*” “*hâce*” veya “*vezîr*” şeklinde hi-tap etmeleri tabiidir. Bunlardan başka “*ici*”³⁸ şeklindeki hitap tarzıda

vardır. Örnek olarak IV. Kılıç Arslan'ın, Pervâne Muînu'd-Dîne "ici" şeklinde hitap ettiğini biliyoruz.³⁹ Gene sultanların vezîrllerine "lala" şeklinde hitap ettikleride anlaşılmaktadır.

Türkiye Selçuklu Devleti vezîrlerinin mansıbının sembolleri şunlardır:

- 1- *Unvan ve lakablar*
- 2- *Altın divit takımı veya altın kalem*
- 3- *Kılıç*
- 4- *Sarık (Külâh-ı sultani)*
- 5- *Hil'at-ı vezâret*
- 6- *Mühür*
- 7- *Mesned-i vezâret ve emâret*
- 8- *Çadır*
- 9- *Tuğ*
ve muhtemelen
- 10- *Sancak*
- 11- *Nevbet*

Türkiye Selçuklu Devleti vezîrleri herşeyden evvel "hâce" ve "sahîp" unvanlarını taşıyorlardı. Vezîrlerin genellikle ehl-i ilim'den oldukları göz önüne bulundurulursa bu tabiidir. Bununla beraber ehl-i seyf'den vezîrlerdende "hâce" olarak bahsedilmiştir. Gerçekten özellikle Fahrü'd-Dîn Ali kaynaklarımızda Hoca Fahrü'd-Dîn olarak zikredilmiştir. Bundan başka Şemsü'd-Dîn Isfahanî'nin *nizâmü'l-mülk* ünvanını taşıdığını da biliyoruz. O, nâiblik görevinde de bulunduğu sırada sulatan II. Keyhüsrev tarafından Altın Ordu'ya gönderilmişti. Orada Sayın Han, Semsü'd-Dîn'e *nizâmü'l-mülk* ünvanını ve Anadolu'da kendi namına hüküm yürütme yetkisi verdiğini gösteren özel bir *yarlığ* verdi. Şemsü'd-Dîn Anadolu'ya geldiği zaman Mühezzibü'd-Dîn Alinin ölümü ile boşalan vezârete atandı.⁴⁰ Pervâne Muînu'd-Dîn Süleyman ise şu lakabı ve unvanlara malikdi: *Emir, melikü'l-ümerâ ve 'l-hüccâb, melikü'l-vüzerâ, sâhib-i azam, nizâmü'l-mülk, mürebbii'l-mülk ve'l-vüzerâ*.⁴¹

Selçuklu vezîri, görevine atandığında sultanın verdiği *altın divit* takımını teslim alıyordu. Bu sembol şüphesiz vezîre mülkî yetkilerin verildiğine delalet etmektedir. *Divit takımı* altından dikilmiş siyah bir kumaşda muhafaza edilirdi. Biraz yukarda bahsettiğimiz Semsü'd-Dîn Isfahanî, vezârete getirildiğinde II. Gıyasü'd-Dîn Keyhüsrev ona *altın kalem* vermiştir.

Diğer sembol olan ve askeri yetkileri temsil eden *kılıç*da vezîre teslim ediliyordu. Gerçekten Gıyasü'd-Dîn Keyhüsrev adı geçen vezîre *murassa kınlı kılıç* da tevdi etmiştir. Ancak *kılıç*, devletin tarihinin daha önceki devirlerinde sultanlar tarafından vezirlere verilmemiştir. Sultan, İsfahani'ye o zamana kadar hiçbir vezirin sahip olamadığı askeri yetkiler vermiş oluyordu.⁴²

Sarık (külâh-ı sultani), vezîrin diğer bir sembolüdür. Vezîr gerek makamında bulunduğu sırada gerek denetleme ve gezintilerinde başında sarığını bulundurur.

Hil'at-ı vezâret de vezâret sembollerindendir. II. İzzü'd-Dîn Keykâvus, Fahrü'd-Dîn Ali'ye *hil'at-ı fahir* hediye etmiştir.⁴³ *Hil'at*'ın sahibine bir nev'i dokunulmazlık sağladığı anlaşılmaktadır. Gerçekten vezîr Şemsü'd-Dîn Mehmed İsfahani'nin öldürülmesi ile sonuçlanan olayda nâib Celâlü'd-Dîn Karatay, *zaimü'd-dar* Tûsluoğlu Necmü'd-Dîn Ebu'l Kasım vasıtasıyla şehirdeki *fiytân zümrelerini* silâhlendirip vezîrin evini bastırdı. Şemsü'd-Dîn, hayatını kurtarmak için, Batu Han'ın kendisine verdiği *hil'at*'ı giydi. Ancak bunun bir faydası olmadı Ebu'l Kasım'ın adamları onun yakalayarak bir kaleye hapsettiler.⁴⁴

Mühür, sultanın vezîrine tevdi ettiği önemli bir semboldür. Kaynaklarda bazen *mühür-ü vezâret ve emaret*⁴⁵ şeklinde zikredilen bu sembol hem idari hem askeri alanlarda vezîrin yetkilerinin âlameti olmaktadır. Söz konusu devirde, *yüzük* şeklindeki *mühür* ile ilgili olarak ceryan eden bir olay şudur: Emîr Sa'dü'd-Dîn Köpek, Atabey Semsü'd-Dîn Altun Aba'yı ortadan kaldırdıktan sonra, bu olayda kendisiyle birlikte hareket eden Tacü'd-Dîn Pervâne'yide bertaraf etmeğe karar verdi. Bu sırada Köpek'in duyduğu bir olay ona arzuladığı fırsatı temin etti. Söylendiğine göre, Tacü'd-Dîn Pervâne Antalya'dan *iktai* olan Ankara'ya giderken Akşehir'e uğramış ve burada, Harput melikine ait bir hanende ile gayrimeşru ilişki kurmuştu. Bunu duyan Köpek, derhal o bölgenin imam ve kadılarına başvurdu ve böyle bir suçun şer'an cezasının ne olduğu hususunda fikirlerini sordu. Ulemâ, şeriat'e göre bu suçun cezasının "recm" olduğunu söylediler. Onların verdiği fetvaları alan Köpek, doğru Kayseri'ye geldi ve durumu sultana arzetti. Keyhüsrev, fetvâları görünce Tacü'd-Dîn'in cezalandırılmasını ve mülklerine el kolulması hususunda ferman verdi. Köpek fermanın gereğini yerine getirmek için sultanın yüzüğünü parmağına taktı ve Ankara'ya gitti. Tacü'd-Dîn'i tevkif ettirdi ve şehrin meydanında göbeğine kadar toprağa gömdürttü ve halka zorla taşlattırarak öldürttü.⁴⁶

Mesned-i vezâret ve emaret, vezîrin diğeri bir sembolüdür. Burada *mesned*, *mînder* anlamındadır. Vezâret ve emaret deyimlerinden, bu âlâmetin hem mülkî hem askerî yetkileri sembolize ettiğii anlaşılmaktadır. Tahmin edileceğii gibi vezîrin bu sembolü günlük mesaisini yaptığı yerdedir ve vezîr onun üstünde oturur.

Türkiye Selçuklu vezîrinin bir sembolüde *çadır*dır. Diğeri semboller olan *tuğ*, *sancak* ve *nevbet*'inde vezâret sembolü olarak var olduğu muhakkaktır.

Vezîrin makam mahalline ve maiyetine gelince: Vezîrin makamının bulunduğu bina veya ev için *saray* veya *dergah* deyimleri kullanılmaktadır. Vezîr büyük bir salonda çalışıyordu. Bu hususta Semsü'd-Dîn Mahmud'un mesâî şekli hatta günlük yaşantısını ayrıntılı olarak İbn Bîbî'den izleyebiliyoruz: “O gecenin son üçte birinde “*mesned-i vezâret*” de oturdu. Vezîr, sarayının harem kısmından bâr sofrasına gelip, abdestini tazeler, dua eder ve makamına geçeri. Arkasında ay yüzlü, zühre yanaklı, küpeli gülamlar müstatil bir şekilde mesnedin arkasında ayakta dururlardı. Bu sırada meşhur hafızlar huzura kabul edilirler ve nöbetleşe kur'an-ı kerim okurlardı Müezzîn sabah ezanını okumağaa başlayınca saray büyükleri ve küçükleri ayetler okuyarak namaz kılarlardı. Bundan sonra “*menâşir ve emsile-i divân*” “*Kâbız*”ı bir gün önce münşilerin yazmış oldukları menşurları ve divân emirâmelerini ve mektupları huzura getirir ve diz üstüne gelerek sahib'in eline verirdi. Şemsü'd-Din bunların hepsini okur. Duruma göre, ihtiyat, itiraz, islah, tağyir veya tebdil edilmesini emrederdi. Bu da bittikten sonra altından dikilmiş siyah bir kumaşaa sarılmış olan ve vezâret sembollerinden biri olduğunu biraz yukarıda gördüğümüz altın divit sahib'in önüne konulurdu. O, bütün menşur, ferman ve emirâmeleri teki yapardı. Bundan sonra çavuşlar sarayın kapısınınındaki toplantı yerinde bekleyen devlet ümerâsının içeri girmelerine müsaade verirlerdi. Bunlar arz-ı ubudiyet ederler ve derhal dışarı çıkarlardı. Bunu takiben saraydan çıkarak atına biner ve divana giderdi. O'nun başında külah-ı sultani, bazende altınla dokunmuş yün sarık, üzerinde attabi, kutni nefis kumaşdan cübbe bulunurdu. Bu sırada emirler sağında ve solunda yaya olarak ona eşlik ederlerdi. Eğer sultanın seyrân vazifesini yerine getirme günü ise vezîr ona refakat ederdi. Bu sırada sultanın rikabının hizmetinde iriyarı beş yüz serheng bulunurdu. Bunlar, Kazvinli, Deylemlî, Frenk'diler, ellerinde çekilmiş kılıçlar, hind çeliğinden baltalar ve gürzler vardı. Seyrandan dönüşte hân-ı sultanî (sultan sofrası) verilirdi. Has ve âm bu yemekten faydalanırdı. O, tahttan dinlenme yerine geçince “*tam bir azamet ve debdebe içinde*” divân kurulurdu. Tercümanlar ve münşiler, sofranın sağında ve solunda, derecelerine göre oturlardı. Devlet ileri gelenleride kudret ve derecelerine göre dizüstüne gelirlerdi. Sahib, sofranın ortasında tahtın direklerinden birinin yanında tek başına

oturuyordu. Emîr Celâlî'd-Dîn Karatay ve Şemsü'd-Dîn Mahmud Tuğraî uzakta dizleri üzerindeydiler. Emir-i dâd Reşidü'd-Dîn altın kabızalı kılıç kemerini kuşanmış olarak sofranın kenarında oturdu. Bu sırada dava konularını tercümanlar karara bağlarlar ve kararnameyi münşilere verirlerdi. Bundan sonra vezîr, divandan visak (otak) ına gider ve yemek yerdi. Gümüş ve çini tabaklarda iki yüz kap yemek sofrada bulunurdu. Vezîr, yemekten sonra hareme gider ve bir müddet istirahat eder, sonrada bar sofrasına gelirdi. O, âlemin imamu mütebahhir, Tacî'd-Dîn Tebrizî'yi huzura çağırır ve onunla ilmi konuşmalar yapardı. Daha sonra cemaatle öğle namazını eda ederdi. Ünlü hattat Velîyü'd-Dîn Tebrizî'yi kabul eder, içikindi namazına kadar yazı ve kitabetle meşgul olurdu. İkinci namazını gene cemaatle kılar sonra meydana güneş batıncaya kadar ok atar, at koştururdu. Tekrar visakına dönen vezîr akşam namazını kıldıktan sonra bezm meclisinin kurulmasını emrederdi. Neditler gelirler, saz sanatkârları sanatlarını icrâ ederdi. Gece yarısına kadar çeşitli ülkelerden gelen kimseler kasideler, hutubeler, risâleler okurlar, bilimsel konulara, tarihe, didaktik meselelere ait güldürücü ve atasözü mahiyetinde konuşmalar yapılırdı⁴⁷

Vezîrin divan'da çalıştığı sırada en yakın yardımcıları divan ka-tipleri ve divan tercümanları'dır. Selçuklu vezîrinin şahsına bağlı köle-ler'de vardı Hassa memlukû veya Hassa muhafızları denilen bu zümre, adında da anlaşılacağı üzere vezîrin kişisel hizmetlerini görür, koruyuculuğunu yapar. Doğal olarak seferlerde de beraberinde bulunur, askerî harekate katılır. Gerçekten Şemsü'd-Dîn İsfahanî, batı uç bölgesinde Ahmet adlı bir Türkmen, I. Keykûbad'ın oğlu olduğunu iddia ederek isyan ettirğinde kendi hassa muhafızlarını dahi göndermek zorunda kalmıştır.⁴⁸ Vezîrin gulamlarının sayısının 100 den aşağı olmadığı anlaşılmaktadır. Zirâ Selçuklu vezîrleri içinde ev varlıklı olarak tanınan Fahrü'd-Dîn Ali'nin 200 hassa memlukû olduğunu biliyoruz.⁴⁹

Selçuklu vezîrinin kabul şekillerine gelince: Vezîrin kabul ettiği kişiler *el öpüyorlardı*. Biraz yukarda gördüğümüz gibi huzurda *diz üstünde oturmak* âdeti vardı. Türk-İslam devletlerinde sultanın huzuruna vasal devletler meliklerinin bile dizleri üzerinde yürüyerekgelebildikleri gözönünde bulundurulursa, vezîrinde huzura girişte aynı şeklin tatbik edilmesi tabiidir. Bundan başka vezîrler zaman zaman sultanların-da katıldığı ziyafetler veriyorlardı. Özellikle Eflâkî, Pervâne'nin Mevlâne şerefine düzenlediği toplantılardan söz eder. Pervâne'nin yemekleri yağma ettirdiği bu tür ziyafetlerin birinde sultan Kılıç Arslan IV. de bulunmuş ve Mevlâna'nın müridi olmuştur.⁵⁰

Türkiye Selçuklu Devleti vezirlerinin gelir kaynaklarına ve giderlerine gelince. Vezîrin başlıca gelir kaynağı *ona iktâ edilen arazilerden elde ettiği yüksek meblağlar*'dır. Sultan II. Gıyasü'd-Dîn Keyhüsrev, Şemsü'd-Dîn İsfahanî'yi vezârete getirdiğinde, aynı zamanda Kırşehir'in *ikta ve serleşkerlik menşuru*'nuda vermiştir.⁵¹ Hülegû vezir Şemsü'd-Dîn Mahmud Tuğraî'ye Kastamonu vilâyetinin gelirini tahsis etmiştir.⁵² Tokat bölgesinde Pervâne Süleyman'ın iktâ ve ikâmetgahı idi.⁵³ Selçuklu vezîrinin ikinci gelir kaynağı *maaş veya tahsisatı*'dır. Bu hususta vezîr Muhezzibü'd-Dîn Ali'nin yıllık 40.000 dirhem maaş aldığını biliyoruz. Bununla beraber Muhezzibü'd-Dîn Ali'nin devletin en kanaatkâr vezîri olarak tanınması ve 40.000 dirhem ile yetinmesi, bazı vezirlerin yıllık tahsisatının daha fazla olduğu ihtimalini hatıra getirmektedir. Vezîr Necmü'd-Dîn Nacivânî de vezirliği kabul etmeden önce "*memleket yabancı buyunduruğu altında ve zelil bir durumda iken, yöneticilerin daha mütevazı yaşamları gerektiğini ileri sürerek günde yalnız 2 dirhem yani yılda 720 dirhem tahsisat verilmesini*" öngörmüştür. Ancak Celâlü'd-Dîn Karatay ümeranın bu durumu asla kabul etmiyeceğini bildiğinden Mühezzibü'd-Dîn Ali'nin aldığı 40.000 dirhem kabul ettirmiştir.⁵⁴ İktâ gelirleri ve maaştan başka, Türkiye Selçuklu vezirlerinin devrin geleneği gereğince *savaşlardan ganimet* aldıkları da tahmin edilebilir. Vezîrin bizzat katıldığı seferlerde payına düşen hissenin katıldığı seferlere oranla daha fazla olması tabiidir. Ancak Selçuklu vezirinin Türk-İslâm devletlerinde olduğu gibi devlet gelirlerinin % 10'unu alıp almadığı ortada kalmaktadır. Bu durumda Selçuklu vezirlerinin büyük servet sahibi oldukları anlaşılmaktadır. Kaynaklarda *Ebu'l-Hayrat* unvanı ile anılan Fahrü'd-Dîn Ali'nin yukarıda vezîrin imar faaliyeti dolayısı ile inşa ettirmiş olduğu binaların türleri görmüştük. Bu vezîrin, kendine ve oğullarına ait iktâlardan başka her gün 7.000 sultanî dirhem geliri olduğunu ve gene yukarıda değindiği miz gibi 200 hassa gulamı olduğunu biliyoruz. Vezîr Muînü'd-Dîn Süleyman'da geniş servete sahipti. O, 1266 yılında Sinop'u fethettiğinde sultandan şehrin ve ona bağlı bölgenin temlik edilmesini istedi. Anlaşıldığına göre o, bu konuyu daha Tebriz'de bulunduğu sırada Abaka Han'ın rızasını almak suretiyle halletmiş ve Kılıç Arslan'ın yanına bunu bildirmek için uğramıştı. Kılıç Arslan fetih haberini alınca temlik meşurunu pervâne'ye göndermiştir.⁵⁵ Vezirlerin gelirlerinin büyük bir kısmını vakfettikleri bilinmektedir. Hasan b. Gavras'ın Kayseri'de geniş vakıfları vardı.

Türkiye Selçuklu vezîrlerinin görev süreleri, görevden uzaklaşmaları veya uzaklaştırılmaları ve akıbetleri hakkında da bilgiye sahibiz. Evvelâ vezîrlerin görev sürelerini inceleyelim:

Vezîr İhtiyârü'd-Dîn Hasan'ın 1176-1190 yılları arasında yani 14 yıl gibi uzun bir müddet görev yaptığı anlaşılmaktadır.⁵⁶ Vezîr Mühezzibü'd-Dîn Ali 1238 den 1245 yılına kadar yedi yıl müddet ile vezârette bulundu⁵⁷. Vezîr Semsü'd-Dîn Mehmed Isfahanî 1245-1249 yılları arasında 4-5 yıl süre ile görev yapmıştır.⁵⁸ Vezîr Nizâmü'd Dîn Hurşid kısa bir süre-bir kaç ay- bu görevde muştur.⁵⁹ Gene vezîr Cemâlü'd-Dîn Hotenî bir kaç ay bu görevde bulundu.⁶⁰ Vezîr Necmü'd-Dîn Nahcivânî 1249 dan 1251 e kadar üç yıl müddet ile görev yaptı.⁶¹ Vezîr Şemsü'd-Dîn Mahmud 1251 den 1260 yılına kadar iki defa vezârete getirilmiştir.⁶² Vezîr İzzü'd-Dîn Mehmed Râzî 1252 den 1256 ya kadar iki defa vezâret makamında bulundu. Vezîr Fahrü'd-Dîn Ali 1260-1272 ve 1275-1288 yılları arasında cem'an 25 yıl süre ile vezâret yaptı. 1271-72 ile 1275 yılları arasında Mecdü'd-Dîn Mehmed vezârette bulunmuştur. ⁶³ Nihayet bir kaç ay süre ile vezârette bulunan fakat vezîrlerin üstünde bir yeri olan Muinü'd-Dîn Pervâne'de vardır. Onun aslında *mürebî'l-mülûk* v. s. gibi unvanlara sahip olduğu belirtilir.

Görev sürelerini gördüğümüz bu vezîrlerin uzaklaşma, uzaklaştırılma ve akıbetlerini de inceleyelim. Vezîr İhtiyârü'd-Dîn Hasan, II. Kılıç Arslan'ın oğlu Melikşah ile düştüğü bir anlaşmazlığın sonucunda öldürüldü. Görünüşe göre vezîr büyük şehzâde Melikşah'a Türkmenler ile işbirliği için cephe aldı. Bu bölümün başında da gördüğümüz gibi Ermeni asıllı bu vezîr, Türkmenlerin aleyhinde bir tavır takınmıştır.⁶⁴ Melikşah'ın müttefiki olan, Hasan'ın ailesine ait topraklar üzerinde hüküm süren Erzincan Mengücek hükümdarı Behramşah, Kılıç Arslan'ı vezîrin payitahttan tard edilmesine ikna etti. İhtiyârü'd-Dîn, sayısı ikiyüzü bulan maiyeti ve ailesi mensupları ile Sivas'a giderken Melikşah'a bağlı Türkmenler'in hücumunun maruz kaldı. Vücudu parça parça edildi; köpeklerle atıldı ⁶⁵. Ancak maktûl vezîrin vakıflarının bulunduğu Kayseri halkı Hasan'ın akıbetinden teessür duydular. Naaşını onun ismini taşıyan *Hoca Hasan Medresesi*'ne defnettiler⁶⁶.

Vezîr Mühezzibü'd-Dîn Ali, bir vezîr için talihli sayılabilecek akıbete ducâr oldu. Eceli ile öldü.

Şemsü'd-Dîn Mehmed İsfahânî yeni tahta çıkan Güyük Han'dan bir *yarlık* alarak mevkiini sağlamlaştırmak istiyordu. Güyük Han ise vezîrin katledilmesi ve İzzü'd-Dîn Keykâvus'un tahttan indirilerek yerine Kılıç Arslan'ın geçirilmesi şeklinde yarlıklar düzenletmiştir. Yarlıkların hükümlerini yürütmekle görevli Moğol askerleri Sivas'ta Kılıç Arslan'ı tahta oturtuktan sonra, Keykâvus'un saltanattan uzaklaştırılması ve vezîrin tutuklanıp öldürülmesi için Konya'ya adam gönderdiler. Seçkin bir kişi olan naib Celâlü'd-Dîn Karatay haberi duyunca Şemsü'd-Dîn'e bir zamandan beri takındığı azametli tavırları bırakarak, selefleri gibi "divan" a gelmesini bu takdirde devlet erkânının onu hâla bir "hâkim" olarak tanıyabileceklerini söylüyordu. Semsü'd-Dîn bu tavsiyeleri dinlemedi. O, sultanı yanına alıp Antalya veya Alâiye'ye kaçmak ve orada kapanıp direnmeyi tasarlıyordu. Ancak Sultan Kılıç Arslan'ın elçileri, ellerinde yarlıklar olduğu halde Konya'ya gelince Karatay şehrindeki fityân zümresini silâhlandırdı ve vezîrin evini bastırdı. Yakalanan vezîr, hapsedildi. Bu arada Batu Han'a gizlice haber göndererek şefaatinin temin etmek istedi. Ancak düşmanları, mallarının yerini zorla söyledikten sonra, onu öldürdüğü kimselerin yakınlarına teslim ettiler. Vezîr korkunç işkenceler ile öldürüldü.⁶⁷

Vezir Nizamüd-din Hurşid, Kılıç Arslan'ın vezîrliğini yaptıktan sonra, Karatay tarafından *naib* olarak atandı. *Pervânelik* yaptı. Zalimane icraatla bulunan Moğol komutanı Hoca Noyan'ı zehirlediği iddiası ile Moğollar tarafından öldürüldü⁶⁸.

Vezîr Cemâlü'd-Dîn Hotenî, Sultan İzzü'd-Dîn ile kardeşi sultan Rüknü'd-Dîn'in *Kılıç Arslan Han*'ı önünde yaptıkları çarpışmada öldü.⁶⁹

Vezîr Necmü'd-Dîn Nahcivanî, Moğolların devlet işlerine devamlı müdaheleri ve baskılarına dayanamadı. Akıbetinden korkarak makamını bıraktı, Haleb'e gitti⁷⁰

Vezîr Şemsü'd-Dîn Mahmud eceliyle öldü.⁷¹

Vezîr İzzü'd-Dîn Mehmed Râzî yukarda vezîrlerin askerî yetkilerinden ve katıldıkları savaşlardan bahsederken naklettığımız gibi Moğollar ile yapılan savaşta kılıçtan geçirilmek suretiyle can vermiştir.⁷²

Vezîr Fahrü'd-Dîn Ali eceli ile vefât etmiştir. Moğol baskısını çok arttığı bir devrede Argun Han, Fahrü'd-Dîn Ali'yi huzuruna çağırdı. Vezîr, Han'ın ağır vergi talepleriyle karşılaştı. Tebriz'den

Konya'ya hasta olarak döndü ve Akşehirde 1288 yılında öldü. Naaşı Konya'da türbesine defnedildi⁷³

Vezir Muînü'd-Dîn Süleymân 1277 yılında Anadolu seferine çıkar Mısır sultanı Baybars'ın gelişini Moğollar'dan saklamış, bununla beraber Moğolların yanında Selçuklu askeri ile Elbistan savaşına katılmış, ancak ciddi savaşmayarak Moğolların yenilgisine seyirci kalmıştır. Buradan Kayseri'ye gelen Süleyman, III. Keyhüsrev'i bazı devlet erkânını ve karısı Gürcü Hatun'u alıp Tokat'a kaçtı. Bu sırada Kayseri'ye gelen Baybars'ın çağrısına gitmedi ve Abaka'ya Anadolu'ya gelmesi için haber gönderdi. O, böylece iki hükümdarı Anadolu'da çarpıştırmak gayesini güdüyordu. Bu arada da ülkesine dönmek üzere olan Baybars'a haber göndererek hareketini geçiktirmesini istedi. Fakat arzusu reddedildi. Abaka'yı karşılayan Süleyman onun tarafından itham edilerek tutuklandı ve Aladağ karargâhında yargılandı. Baybars'a gönderdiği gizli mektupların ortaya çıkması sonucunda suçunu kabullendi ve Moğollar tarafından katledildi.⁷⁴

Vezir Mecdü'd-Dîn Mehmed vezâretten sonra atabeylike atanmıştır. O görünüşe göre eceliyle vefât etmiştir.

Söz konusu ettiğimiz vezîrlerin dördü eceliyle vefât etmiştir. Üç vezîr yargılama sonucu veya yarlık hükmü gereğince Moğollar tarafından katledilmiştir. Bir vezîr Moğollara karşı savaşırken, bir diğer vezîrde taht kavgaları sonucunda ölmüştür. Vezîrlerden biri de iç mücaddelede Türkmenler tarafından katledilmiştir. Nihayet bir vezirde istifâ sayılabilecek bir şekilde görevini bırakmış ve başka bir ülkeye göçetmiştir⁷⁵.

Türkiye Selçuklu Devleti vezirleri hakkında bilgi verirken Türk İslam devri *vezâret müessesesi* hakkında özet şeklinde bilgi vermiş oluyoruz. İslamiyetten önceki devir için Prof. Dr. Bahaeddin Ögel'in *Türk kültürü'nün Gelişme Çağları*'nda bilgiler vardır⁷⁶.

I. BÖLÜM

OSMANLILARDA VEZÂRETİN KURULMASI VE İLK VEZİR-İ AZAMLARIN KÖKENLERİ FORMASYONLARI VE ATANMALARI

Osmanlı Devleti'nde *vezâret*, Orhan Bey tarafından kurulmuştur. Türkiye Selçuklu Devleti'nde varlığını gördüğümüz bu müessese geliştirmekte olan Osmanlı Beyliği'nin organizasyonu için gerekli idi. Bu konuyu daha ayrıntılı olarak "*Divanın tesisi, gelişmesi ve Başvezirliğin kurulması*" bahsinde göreceğiz.

A- VEZİR-İ AZAMLARIN KÖKENLERİ

Osmanlı Devleti'nde Orhan Gazi devrinden itibaren şu vezirler işbaşında bulundular:

Orhan Gazi devrinden: Alaeddin Paşa, Nizâmeddin Ahmed Paşa, Hacı Paşa, Sinaneddin Yusuf Paşa.

I. Murad devrinde: Gene Sinaneddin Yusuf Paşa, Çandarlı Halil Hayreddin Paşa, Çandarlı Ali Paşa.

I. Bayezid devrinde: Çandarlı Ali Paşa (Şehzâdeler mücadelesisi sırasında Çandarlı Ali Paşa Emîr Süleyman'a da vezirlik yapmıştır. Daha sonra Emir Süleyman'ın vezirliğini Şeyh Ramazan Paşa'nın yaptığı tahmin edilmektedir)¹.

Musa Çelebi'nin veziri olarak Şah Melik (Melek-Şah), I. Mehmed devrinde Bayezid Paşa ve Çandarlı İbrahim Paşa.

II. Murad devrinde: Çandarlı İbrahim Paşa, Koca Mehmed Paşa ve Çandarlı Halil Paşa.

II. Mehmed Devrinde: Çandarlı Halil Paşa vezir-i azamlık yapmışlardır.²

Genellikle İran menşeli olan Türkiye Selçuklu Devleti vezîrlerini aksine isimlerini zikrettiğimiz Osmanlı devlet adamları Türk-türler.

Alaeddin Paşa, Ahî ricalinden olması muhtemel olan Hacı Kemaleddin'in oğludur. Aleaddin, Orhan Gazi'nin zevcelerinden olan Asporçe Hatun'un Eylül 1323 (Ramazan 723) tarihli vakfiyyesinde onun vekili olarak zikredilmektedir.³

Nizameddin Ahmed Paşa'da, Alaeddin Paşa gibi bir ahî olan Mahmud'un oğludur.

Hacı Paşa'nın menşei tam olarak bilinmektedir. Ord. Prof. İ.H. Uzunçarşılı, Hacı Paşa'nın Ankara'da bulunan Devlethan ailesine mensup olan Hacı Paşa olup olmadığı tesbit edilmediğini yazmaktadır.⁴

Sinaneddin Yusuf Paşa'nın dedesinin Meceddin İsa ve babasını Muslihuddin Musa adlarını taşıdığını biliyoruz. O'nun, Ahî reislerine verilen *sadrü'l-kebîr* unvanını taşımasından ahî reisi olduğu anlaşılmaktadır. Bu zat ilmiye sınıfına mensupdu.⁵

Çandarlı ailesinin atası Halil Hayrettin Paşa'nın Eskişehirli olduğu muhakkaktır.⁶

Şeyh Ramazan Paşa'nın Kırşehirli Bayezid adında birinin oğlu olduğu bilinmektedir.⁷

Şah Melik'in Amasyalı olduğu anlaşılmaktadır. Musa Çelebi babasının vefatından sonra bu şehire geldiğinden o sırada Amasya'da şöhreti olan Sadi Beyzâde Şah Melek Bey ona lala olmuştu.⁸

Bayezid Paşa'nın kökeni ilk Osmanlı vezîr-i zazamları arasında istisnâî bir durum göstermektedir. Dukas'a göre Arnavut kökenli ve Çelebi Mehmed tarafından satın alınan bir devşirmedir.⁹

Koca Mehmed Paşa, Amasyalıdır. Künyesi Hoca Mehmed Paşa b. Mevlâ Hızır Dânişmend b. Hamzadır.¹⁰

B- VEZİR-İ AZAMLARIN FORMASYONLARI

Bu devlet adamlarından Alaeddin Paşa, Nizameddin Ahmed Paşa Hacı Paşa ve Sinaneddin Yusuf Paşa'nın ahîlik ortamında yetiştikleri ve ilmiye mesleğine intisab ettikten sonra oradan devlet hizmetine geçtikleri anlaşılmaktadır. Sinaneddin Yusuf Paşa'nın ahî ricalinden ve fakih olduğu bilinmektedir.¹¹

Vezîr-i azam olmadan evvel Kara Halil olarak tanınan¹² Halil Hayreddin Paşa'nın ahilerden olduğu, Osmanlı beyliğinin kuruluşunda rol oynayan bu zümrenin ve özellikle Şeyh Edebâli'nin delaletiyle Osmanlıların hizmetine girdiği anlaşılmaktadır. Gene anlaşıldığına göre o, Orhan Gazi zamanında Bilecik kadılığı ve daha sonrada en yüksek şer'i makam olan bursa kadılığında bulundu. I. Murad'ın tahta cülûsu üzerine en yüksek ilmiye makamı olarak kazaskerliğe atanan Halil Hayreddin hükümdar ile Rumeli'ye geçti. Hükümet teşkilâtının başına geçmeden evvel idarî sahada pek çok çalışmalar yaptı ve tecrübe kazandı. Bu cümleden olarak o, Orhan Gazi zamanında ilk düzenli askerî kurumların tesisinde önemli görevler yaptı. “Yaya” ve “müsellem” gibi piyade ve süvari kuvvetlerini bir kanun ile kurdu. Bu kıt'alar I. Murad zamanında yeniçeriliğin ihdasına kadar düzenli bir ordu olarak vazife yaptılar. O, I. Murad devrinde kazaskerlik görevinde iken yeniçeri ve acemi ocaklarını kurmağa memur edildi. Halil, Karamanlı bilgin Kara Rüstem ile devlet hazinesini kurdu. Halil'in bilimsel yayını da vardır. Gerçekten Celâleddin Kazvinî'nin ilm-i belâğatten Telhisü'l-miftah'ını şerh etmiştir.^{13]}

Ali Paşa'da babası Halil Hayreddin Paşa gibi-kazaskerlik görevinde bulundu. O, bu görevde 1361 (763) de atandı.¹⁴ Daha sonra divana dahil edilerek vezîrlük verildi.¹⁵

Şeyh Ramazan Paşa'da ülemadandır. Kadılık görevi yaptı. I. Bayezid'in onun fıkıh daki bilgisine istinaden meşverette bulunduğu bilinmektedir.¹⁶

Musa Çelebi'nin vezîri olan Şah Melik Paşa da ^{16a} yukarıda zikrettiğimiz gibi onun lalahlığını yapmıştır. O, bu görevi Musa Çelebi babasının vefatından sonra Amasya'ya geldiğinde yaptı. Musa Çelebi babasının vefatından sonra Amasya'ya geldiğinde yaptı. Musa Çelebi 1410 (813) de Rumeli'ye geçtiğinde Şah melikBey'ide beraberinde götürdü. Musa Çelebi, Rumeliyi büyük kardeşi Çelebi Mehmed adına zapt ve istilâya memur edilmiş idi. Fakat o, Süleyman Çelebi'yi mağlup ettikten sonra Edirne'de saltanatını ilan etti ve Şah Melik'i vezîri yaptı. Ancak görünüşe göre Şah Melik, Musa Çelebi'nin bu şekilde hareketini tasvip etmemiş ve ilk fırsatta onu terk etmiştir. Buradan Çelebi Mehmed'in nezdine giden Şah O'nun Rumeli'ye yaptığı seferlerde ve Bizans ile anlaşma teşebbüsünde rol oynadı. I. Mehmed ve II. Murad devirlerinde önemli görevlerde bulunduğu, bu arada *Rumeli beylerbeyliği*

yaptığı ve 1425 (829) da görevinden uzaklaştırıldığı anlaşılmaktadır.¹⁷

Bayezid Paşa ise *sipahi* idi.¹⁸ Kökeni köle olan Bayezid, I. Mehmed Amasya'da *sancak beyi* bulunduğu sırada onun maiyetinde ve hizmetinde bulunmuştur.¹⁹

Çandarlı İbrahim Paşa'da diğer Çandarlı ailesi mensupları gibi ülemedir.²⁰ Ve gene onlar gibi kazaskerlik makamında bulunmuştur.²¹ Daha sonra ikinci vezîrlığe atandı.

İbrahim Paşa'nın halefi Koca Mehmed Paşa ulemedir. Hüseyin Hüsameddin Bey onun I. Mehmed devrinde Hoca Mehmed Çelebi adı ile şöret yaptığını yazar. Mehmed, *Amasya vilâyeti il muharriri*,^{21a} *hazine defterdarı*, *Anadolu Beylerbeyliği* görevlerinde bulundu. Bundan başka *kazaskerlik*, *nişancılık*, *defterdarlık* ve *ikinci vezîrlük* yaptı. Bu mansıbdan da vezîr-i azamlığa getirildi.²²

Çandarlı ailesi'nin en çok tanınan kişisi olan Çandarlı Halil Paşa, *kazaskerlik* makamında bulundu.²³ O, babası ölünce 1430 (833), kazaskerlikten üçüncü vezîrlığe atandı.²⁴

Görülüyor ki, ilk Osmanlı vezir ve vezîr-i azamları-biri hariç, Bayezid Paşa- ulemâ sınıfındadırlar. Bu yüksek makama gelmeden öncede evvelâ *kadılık*, sonra *kazaskerlik* ve nihayet divana dahil olarak *vezîrlük* makamında nihayet birinci vezîrlığe atanmışlardır. Böylece devlet kadrolarında derece tecrübe kazanmışlardır. *Ehl-i seyf*'den tek vezîr olan ve sipahilikten gelen Bayezid Paşa'da Çelebi Mehmed'in sancak beyliğinden itibaren hizmetinde bulunmuştur. Böylece aslında sivil kadrodan gelmemesine rağmen senelerce Mehmed'in maiyetinde bulunarak devlet işlerine ünsiyet peyda etmiş olmalıdır.

C- VEZİR-İ AZAMLARIN ATANMA BİÇİMİ

Vezîr-i azam, hükümdarın fermanı üzerine görevine atanır ve göreve başlar.

Yukarda Osmanlı vezîrinin genel olarak ilmiye mesleğinden yetirdiklerini görmüştük. Bu durumda fıkıhı iyi bilen kişiler kadılık, kazaskerlik ve vezîrlükte bulunduktan sonra hem tecrübelerine hemde ilmiye mesleğinden olmalarına binaen birinci vezirliği getiriliyorlardı. Örnek olarak Sinaneddin Yusuf Paşa'nın bilgin olduğu için Orhan Gazi'den *Paşa* unvanı aldığını biliyoruz²⁵. Gene aynı şekilde I. Murad da Halil Hayreddin'e *Paşa* unvanı ile beraber vezâreti tevcih etmiştir²⁶.

Çandarlı Ali Paşa'da babası Halil Hayreddin Paşa vefat edince I. Murad tarafından vezîr-i azamlığa getirildi. "*Zirâ Sultan Murad Han Gazi, Ali Paşa'yı gayet severdi. Ve hüsn-i rey ve tedbirine mu'tekid ve mutemid idi*"²⁷.

Şah Melik'in vezârete atanması ile ilgili olarak Neşri'de Musa Çelebi'nin "*İbrahim Paşa'yı vezîr edip, Melek-Şah'ı dahi edindi*"²⁸ kaydı vardır.

Bayezid Paşa, fetret devri sırasında şehzâdelerin arasındaki mücadelede Çelebi Mehmed'e sadakat ile hizmet etmiştir. Bu yüzden Mehmed, onu vezîr-i azamlığa ve beylerbeyliğine tayin etmiştir.²⁹ I. Murad tahta geçince Bayezid Paşa görevinde ipka edildi. Murad, Bayezid Paşa'ya şöyle dedi: "*Rumeli nin Beylerbeyisisin, şimdiyedek balını sen yedin. Arısını dahi yine sen koru*" dedi. Bayezid Paşa Edirne'ye geldi sultanın elini öptü, "*evvelki ve vezirliği yerinde mukarrer oldu*"³⁰.

Bayezid Paşa'nın ölümünü müteakıb gene Çandarlı ailesini işbaşında görüyoruz.³¹ Gerçekten, II. Murad bu defada Çandarlı İbrahim Paşa'yı vezârete atadı. Paşa, Musa Çelebi tarafından haraş almak için İstanbul'a gönderilmişti. İbrahim Paşa bütün beylerle istişare etti. "*Bu kişinin bed-hâli var, giderek cemimizi öldürüp malımızı alır. Sultan'ı davet etmek evlâdır*" dedi. Beyler bu fikri uygun gördüler ve icra işini İbrahim Paşa'ya bıraktılar. İbrahim Paşa, İstanbul'a vardığında sultana haber gönderdi ve Musa Çelebi'nin "*efali şeniasını ilam*" ve beylerin ondan nefret ettiğini bildirdi. Sultan Mehmed bu haberi duyunca, İbrahim Paşa'ya mektup ve *hil'*at gönderip, "*envâr tâzim birle*" onun davet etti. İbrahim Paşa davete icabet ve sultan tarafına teveccüh etti.³²

II. Murad tahta geçince İbrahim Paşa görevinde ipka edildi. Gerçekten Neşri "*Murad dahi paşa'yı bes kıldı, Biri İbrahim Paşa idi*" der.³³

İbrahim Paşa'nın ölümünden sonra Koca Mehmed Paşa ve ondan sonrada İbrahim Paşa'nın oğlu Halil Paşa vezârete getirildi. Bilindiği gibi, II. Murad oğlu II. Mehmed'i yerine bırakıp Manisa'ya çekilmiştir. Kaynaklarımız vezîr-i azamlık nokta-i nazarından bu olay hakkında "*Murad, Halil Paşa'yı oğlunun yanına vezîr koydu ve Murad oğlu sultan Mehmed'i vâsi edip, Halil Paşa'yı nâzır etmişti*"³⁴ şeklinde bahsederler. II. Mehmed tahta geçince Halil Paşa endişeye düştü. Zirâ Mehmed'in cülûsu ile Halil'in siyasi rakipleri iktidara gelmiş oldular. Ancak Mehmed, babasının vezîr-i

azamını yerinde bıraktı. Dukas olayı şöyle anlatır: “*Mehmed, tahta oturduğu zaman bütün valiler ve babasının vezirleri Halil Paşa ve İshâk Paşa karşı tarafta ve uzakta duruyorlardı. Kendi vezirleri Hadım Şahin ve İbrahim âdet üzere Padişah’ın yanında yer almışlardı. Oradan Sultan Mehmed kendi veziri Hadım Şahin’e sordu: “Babamın vezirleri neden uzakta duruyorlar, onları çağır ve Halil’e eski yerini almasını söyle, İshâk’da Anadolu beyleri ve ve âyanı ile Bursa’ya giderek babamın naşını gömsün. Anadolu vilayetinin idaresine nezaret etsin”*. Vezirler, padişah’ın bu sözlerini duyunca hemen koşarak âdetleri veçile elini öptüler, bu suretle Halil Paşa başvezir oldu.³⁵

Görülüyor ki, ilk Osmanlı Sultanları devlet mekanizmasının düzenli olarak çalışmasını temin için idare teşkilâtından yetişmiş ve çeşitli kademelerde bulunmuş hukukî konulara iyi tasarruf eden vezirler tayin etmişlerdir. Kaynaklarımızın ifadelerinden anlaşılacağı üzere, vezârete tayin edilmenin diğer ve önemli bir koşulunda “*hükümdara sadakatla hizmet etmiş*” olmaktadır. Biraz aşağıda “*Vezir-i Azamların görev ve yetkileri*” bölümünde göreceğimiz gibi, hükümdarın vekili olarak, vezirlerin geniş yetkileri ile techiz edildiği göz önünde bulundurulursa “*sadakat*”ın ün önemi anlaşılır.

Diğer taraftan Osmanlılar’ın söz konusu ettiğimiz devirleride bilginleri, hükümet teşkilâtının başına geçirmek fikrinin hâkim olduğuna diğer bir delil de Fatih Sultan Mehmed’in Molla Güranî’ye yaptığı tekliftir. Gerçekten Sultan bu ünlü bilgene vezir-i azamlık makamını teklif etmiş, fakat aldığı cevap olumsuz olmuştur³⁶.

Vezir-i azamlığa atanan şahsiyetlerin ilmiye sınıfından olmasına mukabil vezirliklere daha ziyade kökeni devşirmelikten olanlar tayin edilmişlerdir. Biraz aşağıda “*Divânın tesisi, gelişmesi ve başvezirliğin ihdası*” bahsinde göreceğimiz gibi Orhan Bey saltanatının son yıllarında *paşalık* ve *beylerbeylik* unvanlarını verdiği Lü’lü’yü divan üyesi olarak görevlendirmişti. Muhtemelen Orhan Bey Lü’lü’yü Ankara’da görevlendirmekle, Rumeli’de veliahd olarak seferleri yöneten şehzâde Murad’a karşı bir taht müddeisini ortaya çıkarmak gayesini gütmüş olmalıdır.

I. Murad tahta geçtiğinden gene kölelikten yetişme ikinci vezir atadı. Hükümdar bu defa da Rumelide’ki ordunun başına Lala Şahin’i getirdi. Bu tayinde Lala Şahin’in Murad’a çocukluğundan itibaren emek vermiş olmanın etkisi vardır.³⁷

II. BÖLÜM

VEZİR-İ AZAMIN GÖREV VE YETKİLERİ

Osmanlı vezîr-i azamı, Osmanlı hükümdarının çıkardığı ferman üzerine göreve başlar. Hükümdar bu ferman da, vezîr-i azamını yürütme ve kazaî alanlardaki yetkilerine kendisinin vekili olarak sahip olduğunu ve bu göreve atadığını belirtir. Bu durumda vezîr-i azam hükümdarın vekili sıfatıyla devletin bütün işlerini yöneten en yüksek memurdur. O icraatından dolayı yalnız hükümdara karşı sorumludur. Sultan gerek gördüğü konularda onun yetkilerini kısıtlayabilir veya tamamen kaldırabilir.

Vezîr-i azam, törelerinde, yabancı hükümdarlar veya elçiler ile olan ilişkilerde, *mezalim divanı*'nında gene sultanın vekili olarak görevini yapar. O, tebanın refahından sorumludur. ülke içinde huzur ve düzenin kurulması için çalışır. İdarî kadroların yönetimini "*kalem*" ile yürütür. Ordu kadrosunda "*beylerbeylik*" unvanından aldığı yetki ile doğrudan doğruya emir verir. Vezîrler ve emîrlerde dahil olmak üzere hükümet, ordu ve yargı kademlerinde görevli bütün subay ve memurlar onun emri altındadırlar.

Osmanlı vezîr-i azamı payitaht dışında herhangi bir görev ile yükümlü olduğu zamanlar haricinde hükümdarın nezdinde bulunur. Gerekirse sefer veya seyahatlerinde sultana eşlik eder.

Bütün bu açıklamalardan anlaşılacağı gibi, Osmanlı Devleti Vezîr-i azamı, Osmanlı Sultanının nezareti altında yönetime ait bütün konuları bağımsız olarak yerine getirmektedir. Bu nedenle vezîr-i azam islâm hukuku açısından "*vezâret-i tevfiğ*"i haizdir.¹

Geleneklerin ve kanunların vezîri azama verdiği yetki ve sorumlulukların nazariyatta kalmadığı kesin olarak anlaşılmaktadır. Zira kaynaklarımızdaki olaylar nazarî bilgiyi desteklemekte ve pratikte eylem sahası bulunduğunu göstermektedir.

Osmanlı vezîr-i azamlarının devletin kurulduğu ilk yıllardan itibaren geniş yetkileri iktisap etmiş oldukları muhakkaktır. Özellikle Çandarlı Halil Hayredin Paşa'dan itibaren vezîrlerin tam yetkileri olduğunu ve müessesenin taazzuv etmiş olduğunu görüyoruz.

Osmanlı Devletin'de kuruluştan bu kadar kısa bir süre sonra yönetim mekanizmasının tam teşekkülünü Türkiye Selçuklu vezâretinin olgunluk çağına erişmiş bir kurum olarak Osmanlı bünyesine ithal edilmiş olmasından ileri gelmektedir.

Osmanlı Devleti vezîr-i azamının görev ve yetkileri Fatih Kanunnâmesinde sarîh olarak belirtilmiştir: "*Bilgil ki vüzerâ ve ümeranın vezîr-i azam başıdır, cümlelerin ulusudur, cümle umurun vekil-i mutlakıdır ve malının vekili defterdarıdır ol vezîr-i azam nâzırıdır ve oturmada ve durmada ve mertebede vezîr-i azam cümleden mukaddemdir*"^{1a}.

Fatih Kanunnâmesindeki bu satırlar her hangi bir yoruma ihtiyaç göstermiyecek şekilde vezîr-i azamın yetkilerinin genişliği hakkında açık fikirler vermektedir. Osmanlı vezîr-i azamı gerek sivil, gerek askerî kadrolar üzerinde tam bir yetkiye sahiptir. Gerçekten kaynaklarımızda, Çandarlı Ali Paşa'nın vakfiyesinde olduğu gibi, vezîr-i azamlar için sık sık *erbab-ı seyyf ve kalem* deyiimi geçmektedir.²

A- VEZÎR-İ AZAMIN KANUN TASARILARINI HAZIRLAMASI

Osmanlı vezîr-i azamı, ihtiyaç duyulan meselede *kanunnâmeler* yayınlaması için hükümdar nezdinde gereken teşebüslerde bulunur. Özellikle devletin kuruluş safhasında, devlet kadrolarının düzenlenmesi ve mütemadiyen ortaya çıkan yeni problemlerin çözümlenmesi için pek çok kanunnâmenin gerekeceği doğladır.

Gerçekten, devletin kuruluş devrinde daha Orhan Gazi zamanında ilmiye teşkilâtında görevli olan ve I. Murad devrinde vezîr-i azamlığa atanacak olan Çandarlı Halil Hayreddin Paşa ilk muntazam askerî örgütün kurulmasında önemli roller oynamış, yaya ve müsellemler adları altında Türkler'den düzenlenen piyâde ve süvari kuvvetlerini kurmuştur. Bütün bunlar kanunnâme ile tesbit edildi. Bu ordu I. Murad devrinde yeniçeri ocağının kurulmasına kadar Osmanlı ordusunda düzenli bir kuvvet olarak görev yaptı.³

Halil Hayredin Paşa, I. Murad devrinde vezîr-i azam olunca bu defada ilk Osmanlı malî kurumlarının kurulmasında rol oynadı. Bu hususta ulemadan Karamanlı Kara Rüstem'in tavsi

yesi üzerine harekete geçen Halil Hayreddin konuyu I. Murad' açtı. Hükümdar olumlu cevap verince malî bir örgüt kuruldu. Yayınlanan kanunnâmeye göre savaşlarda ele geçen esirlerden 1/5 inin aynen veya bedelinin alınması öngörülüyordu. Her esire 125 akçe takdir edildi. Bu vergiye beşte bir anlamına gelen *pençik resmi* veya *pençilik akçesi* adı verildi. Vergiyi tahsil içinde *pençilik kadıları* atandı.⁴

Çandarlı Ali Paşa'da gene malî sahada kanunnâmeler hazırlattırmaştır.. Gerçekten, onun kadıların gördükleri davalar için, alacakları rüşümü esaslara bağladığını ve kesin rakamlar tesbit ettiğini biliyoruz. O, 1.000 akçenin 20 akçenin kadıya resim verilmesini öngördü.⁵ Kadıların maaşlarının az olduğunu gören paşa, adı geçen rüşüm kanunnâmesini hazırlattırmadan evvel I. Bayezid'in fikrini almak gereğini hissetti. Kadıların rüşvet alması ile ilgili bir olayı vesile ittihaz ederek hükümdarın kendisine tevcih ettiği "*Ali! Bu kadılar hep okumuşdurlar*" sorusuna "*Ya sultanım, okumadık kadı olurmu*" cevabını verdi. Bunun üzerine Bayezid "*Okudularsa niçin rahat durmuyorlar*" dedi. Ali Paşa'da "*Sultanın bunun sebebi maaşlarının az olmasıdır*" cevabını verdi. Bunun üzerine kadılara 1000 de 20 resim-i kısmet alınması kanunlaştı.⁶ Gene aynı, kanunnâme gereğince kadılar sicil-den 7, hüccetten 25, nikâhtan 12 akçe resim alacaklardı.⁷ Gene Ali Paşa, sonradan yürürlüğe konan vefat eden hükümdarın paralarının tedavülden kaldırılması ve paranın memleketten çıkarılmasına izin verilmemesi hakkındaki kanunnâmeyi Molla Rüstem ile beraber hazırladı.

I. Murad devrinde ki vezîr-i azamlar-Sinaneddin Yusuf Paşa Çandarlı Halil Hayreddin paşa ve Çandarlı Ali Paşa-tarafından şer'i-yat dışı hukuda geliştirildi. I. Bayezid devrinde pek çok örfî kanunnâmeler neşredilmiştir.⁸

Görülüyor ki, Osmanlı vezîr-i azamı, vekili olduğu Osmanlı hükümdarının muvafakati ile kanunnâmeleri hazırlamaktadır. Ancak kaynaklarımızda önemli meselelere ait kanunnâmeler bahis konusu edilmiştir. Kaynaklarımızın açık ifadelerinden anlaşılabacağı üzere kanunnâmelerin tedvininde vezîr-i azamların rolü büyüktür. Genellikle ilmiye mesleğine mensup ve fıkıh iyi bilen birer uzman olan vezirlere bu hususta devrin ünlü bilginleri yardım ediyorlardı. Hatta Murad I. devrinde ilk Osmanlı malî kurumlarının tesisi örneğinde olduğu gibi, devrin bilginleri zamanın gerektirdiği ihtiyaçları gözününde bulundurarak kanunnâme neşredilmesi için devlet adamlarına telkin yapıyorlardı. Bu durumda bilgin-devlet adamı işbirliği Osmanlı Devleti'nin hızla örgütlenmeside, gelişmesinde büyük bir rol oynamıştır.

Bu konuda şunuda belirtelim ki, şer'i hukuk toplum ihtiyacını karşılamadığı için örfi hukuk geliştirilmiştir. Zira örfi hukuk seyya-yaliyet sağlamaktadır.

B- VEZİR-İ AZAMIN YÜRÜTME YETKİSİ

Osmanlı vezir-i azamı geniş idarî ve icraî yetkilerle mücehhezdir. Vezir-i azam'ın icraî yetkilerinin başında devlet işlerinin görüşülüp karara bağlandığı, fiilen hükümdarın başkanlık ettiği, zaman zaman da onun adına kendisinin müzakereleri idare ettiği *divana*'a başkanlık etmek gelir. *Divan*, kadılıklara, medreselere, sancaklara yapılacak tâyinleri karara bağlar, tevcih edilecek tımar sahalarını ve tımar sahiplerini tesbit eder. ^{8a} Evvela *Osmanlı Divânı*'nın kuruluşunu, gelişmesini ve mahiyetini görelim.

1- Vezir-i Azam Ve Divan

a) Divanın Tesisi, Gelişmesi Ve Başvezirliğin Kurulması

Osmanlı Beyliğinin ilk idarî örgütü ve Divanı, Orhan Gazi tarafından tesis edilmiştir. Orhan Gazi hızla gelişen ve büyüyen beyliği nin organizasyonu için harekete geçmiş ve örgütlenmeği süratlendirmiştir.

Gerçekten Orhan Bey, Beyliğin başına geçtikten kısa bir süre sonra daha 1328 de örgütlenme faaliyetine girişti. Eski Osmanlı vakayinameleri, gerçek bir devlet haline gelen Osmanlıların yeni ve düzenli bir teşkilâta ihtiyac duyduklarını, bu hususta Orhan'a kardeşi Alaü'd-Dîn Bey'in tavsiyede bulunduğunu yazarlar.⁹ Hatta Neşri'ye göre Orhan kardeşi Alaeddin'e kendi yerine teklif etmiştir. Fakat Alaeddin: "*Atam hal-i hayatında beyliği sana tevfiz kılmuştur. Sen dururken bana ne iş düşer. Sen benim atam yerine ulu kardeşimsin*" cevabını verdi. Bunun üzerine Orhan, ona vezirlik görevini teklif etti Alaeddin bunu da kabul etmedi.¹⁰ Görülüyor ki Orhan, görevine başladığı ilk senede itibaren düzenli bir devlet teşkilâtı kurmak ve orada divan ve vezâreti tesis etmek için harekete geçmiştir. Devletin kuruluş safhasında Orhan Bey'in kurduğu divan, tabiatıyla basit bir kurum görünüşündeydi. Henüz *bey* ünvanını taşıyan Orhan divâna bizzat başkanlık ediyordu. Orhan, vezârete I. bölümde adını zikrettiğimiz Alaeddin Paşa'yı atadı. Divân bu devirde bir vezir, Bursa kadısı ve Orhan Bey'den müteşekkil üç kişilik bir kuruldan meydana geliyordu. Divâna dahil olmamakla beraber bir fetva makamının, müftinin varlığında ihtimal dahilindedir. Gene malî iş-

lerle meşgul olan ve daha sonraki devirlerde defterdarlık mansıbını işgal eden bir memurunda bulunduğu tahmin edilebilir. Orhan Bey'in tesis ettiği bu divânda ordu temsil edilmiyordu. Zira fetih hakkı veya kılıç hakkı dolayısı ile-Selçuklu geleneğinin bir devamı olarak-ordu komutanlığına beyler-beyi rütbesinde bir emir tayin edilmiyordu. Bu durumda ordu komutanlığını bir şehzâde deruhte ediyordu. Bu nedenle vezîr, divan içinde adeta beylerbeylik görevinde yükleniyordu. Orhan Bey'in son devirlerinde divan'ın kuruluşunda bir değişiklik yapıldı. Şehzade Süleyman Paşa'nın (O da istisnai olarak vezîrler gibi paşa unvanı kullanıyordu. Fakat divana dahil değildi) ölümünden sonra veliahdlığa ve Rumelideki ordunun başına Murad Bey geçirilmiş idi. Diğer taraftan Orhan, saray mensublarından Lülü' yü de beylerbeylik ve paşalıkla Ankara'ya yollamış idi. Böylece ilmiye sınıfı haricinden ikinci vezîrlik ihdas edildi. Bu suretle Orhan'ın son vezîri Sinaneddin Yusuf divâna ikinci vezîrin atanması üzerine başvezîr yani vezîr-i azam oldu.

I. Murad tahta geçtiğinde- 1360 veya 1361- yıllarında Karamanoğulları ile Eretna beyliği arasında çıkan bir anlaşmazlık üzerine padişahın Ankara'ya gitmesi gerekti. Bunun üzerine Rumeli'deki ordunun başına beylerbeyi olarak kul kökenli Lala Şahin tayin edildi ve Paşa unvanı verildi. Böylece ona vezîrlikde tevcih edilmiş oldu. 1386 yılında Timurtaş'a da vezîrlik verildi. Bu suretle vezîr-i azam Halil Hayreddin ve Karamanlılar ile vâki savaş sırasında onun yerine oğlu Ali Paşa dâhil, Lala Şahin ve Timurtaş Paşalar ile birlikte divân üç vezîrden meydana geliyordu. Görünüşe göre, bu durum I. Bayezid zamanında da devam etti.

I. Mehmed devrinde de evvelâ vezîr-i azam olarak Bayezid Paşa'ya vezîr olarakta Hacı İvaz ve Çandarlı İbrahim Paşaları görüyoruz.^{10a}

II. Murad devrinin ilk günlerinde vezârete tekrar getirilen Bayezid Paşa bir sefer sırasında İzmiroğlu Cüneyd Bey'in tahrikiyle katledildi. Yerine Çandarlı İbrahim Paşa atandı. Kara Timurtaş Paşa'nın Umur, Oruç ve Ali isimlerindeki oğullarına vezîrlik verildi. Böylece Bursa divânındaki vezîr adedi beşe yükseldi. Ancak Kastamonu'nun fethi ve İsfendiyâr oğlunun kızını almak suretiyle devlet bir sükûn devrine girmiştir. Bunu dikkâte alan II. Murad "*beş paşa çoktur*" diyerek Kara Timurtaş'ın oğullarını başka görevlere nakletti.¹¹ Dolayısıyla onların *vezîrlik* ve *paşalık* unvanları kaldırıldı. Çandarlı İbrahim Paşa, vezîr-i azam Hacı İvaz ve

yeni atanan sultanın lalası Yörgüç Paşa divân azaları olarak görevde bulundular. Ancak yeni vezîr Yörgüç Paşa geniş yetkilerle Amasya (Rum) valiliğine gönderildi.

Çandarlı İbrahim Paşa'nın ölümünden sonra vezîr-i azamlığa atanan Koca Mehmed Paşa zamanında, Rum aslından olan Saruca Paşa ikinci, Çandarlı Halil Paşa üçüncü vezîr oldular. Bir ara kadı Fazlullah'ın vezîrlikle divâan dahil olduğu tahmin edilebilir.

Çandarlı Halil Paşa'nın vezîr-i azamlığında evvelâ ikinci vezîr olarak kadı Fazlullah'ı sonra da Şahabeddin ve Saruca Paşaların divâna dahil edildiklerini görüyoruz.

1448 yılında kadro; Çandarlı Halil, Saruca ve İshak Paşalardan meydana geliyordu. Bu devirde vezîr sayısının üç olduğunu yabancı bir kaynakta teyid eder. Milano elçisi Benedikto, Murad tarafından kabul edildiğinde "*divanda üç vezir*" vardı. Ancak H. Murad'ın Manisa'ya inzivaya çekilmesi sırasında divânın kuruluş şekli ile ilgili bazı değişiklikler ve olaylar oldu. Halil Paşa vezîr-i azamlığı tekrar korumakla beraber, İshak Paşa sultan Murad'ın nezdinde bulundu. Şehabeddin Paşa hamisi II. Mehmed tahttan uzaklaşınca bir isyan sırasında katledilmek istendi. Hacı İvaz Paşa'da azledildi ve Balıkesir sanacak beyluğine gönderildi.^{11a}

II. Murad'ın beylerbeyliğinde devşirme sınıfındandı. Rumeli Beylerbeyi Sinan Paşa on dört yıl (1425-1439) süre ile bu mevki muhafaza etti. Sonra Şehabeddin Şâhin Paşa, Dayı Karaca Bey Rumeli Beylerbeyi oldular. Anadolu Beylerbeyliğine Hamza Bey, muhtedilerden Güvegü Karaca Bey ve Özgüroğlu İsa bu makama getirildiler. Bu devirde beylerbeyleri -özellikle Rumeli beylerbeyleri- merkezde divânda oturdular.¹² 1451 de II. Murad ölüp, Mehmed tahta geçtiğinde Şehabeddin Paşa'yı Manisa'dan getirterek tekrar vezîrliğe atadı. Divândaki vezîr adedide dörde yükseltildi. İbn-i Kemal olayın oluşumunu şöyle nakleder: "*Sultan Mehmed, Rumeli Hisarını yaptırmak için sur duvarlarını dörde bölüp, biri Halil Paşa, biri Saruca Paşa, biri Şahabeddin Paşa ve birinde Zaganos Paşa*" yı tayin etti.¹³

Görülüyor ki, Osmanlı Divânında vezîr-i azam ilmiye mesleğindendirler. Vezirlerde bazen ülemadan olmakla beraber saray veya ordudandırılar. Orhan'ın zamanında sayısı bir olan vezîr, Fatih devrinde dörde kadar yükselmiştir. Şüphesiz gelişmekte olan bir devletin problemlerinin artmasına paralel olarak devletin beyni mesabesin-

deki divânın üyelerinde fazlalaşacaktır. Nitekim tümüde iyi birer teşkilâtçı olan hükümdarlar divân üyelerinin sayısını devletin karşılaştığı problemler oranında tutmuşlardır. Örnek olarak, gerektiğinde II. Murad'ın "*Beş para çoktur*" diyerek üye sayısını üçe indirdiğini biraz yukarda görmüştür.

Divân'ın görünüşüne, yapısına gelince: Hangi vezîr-i azamlar zamanında kimlerin vezîr oldukları verdiğimiz izahattan anlaşılacağı gibi tam olarak saptanmaktadır. Bununla beraber, divânın karma bir manzara gösterdiği açıktır. Bayezid Paşa dışında daima ehl-i ilimden olan vezîr-i azamın yanında, birinci ve ikinci vezîrin ehl-i seyf'den, bazen üçüncü vezîrin ehl-i ilimden olduğu görülmektedir. Bu bakımdan divânın devamlı olarak *militer* bir manzara arzettiği söylenemez. Fakat zaman zaman meselâ II. Murad devrinin başlarında ehl-i seyf'den olan vezîrlerin fazla olduğunu görüyoruz. Buna mukabil 1443 yıllarında yani saltanatının son devirlerinde doğru Murad'ın divânındaki vezîrlerin- Halil, Fazlullah ve Fenârî zâde Hasan Paşalar- tamamının ulemâdan olduğu'da dikkati çekmektedir.

Görünüşe göre, vezîr-i azamlığa giden yolun vezîrlikten geçmesi, kaçınılmaz olan asker-sivil rekabeti hükümdarları meşgul etmiş olmalıdır. Divân üyeleri arasında kaynaklarımıza intikâl eden çekemezlikler ve klikleşmelerde göz önünde bulundurulursa, sultanların divân da denge sağlamak istiyebilecekleri tabiidir. Bu da şüphesiz şu veya bu klikten ehl-i seyf'ten veya ehl-i ilimden olan şahsiyetlerin divâna girmelerine veya çıkarılmalarına neden olmuştur.

Divân'da medreseden yetişme olan vezîr-i azam'ın malî, idarî ve politik meseleler ile, ehl-i seyf'den olan vezîrlerinde askerî konular ile meşgul olmaları tabiidir.

Çandarlı Halil Hayredin Paşa'dan itibaren vezîr-i azamlara *beylerbeylik* unvanı da tevcih edildi.¹⁴ Bu suretle vezîr-i azamların sivil olduğu kadar askerî kadro üzerinde de nüfuzlu ve yetki sahibi olmaları sağlamıştır. Nitekim yukarda gördüğümüz gibi Çandarlı Ali Paşa "*ehl-i seyf ve kalem*" olarak nitelenmiştir.

* * *

Osmanlılarda gelişme seyrini gördüğümüz *divân* her sabah erken saatte -namazdan sonra- hükümdarın veya vezîr-i azamın başkanlığında toplanır. Divân toplantıları Edirne sarayında *kubbe altı* denilen mahalde yapılır.^{14a} toplantı öğleye kadar devam eder. Toplantının sonunda sultan divân üyeleri ile yemek yer. Ancak II. Mehmed, sul-

tanlarının divâna başkanlık etmeleri ve vezîrleri ile yemek yemeleri usulünü kaldırmıştır. Gene onun devrinden itibaren divân, haftada dört gün -cumartesi, pazar pazartesi, salı- toplanmağa başladı.

Divân'da gerek devlete, gerek teb'a ya ait askerî, malî, idarî, hukukî ve örfî konular hakkında karar verildi. *Divân*'da sultan, vezir-i azam ve vezîrlerden başka zaman zaman *kazasker*, *defterdâr* ve *nişancı*lık görevinde yapanlar hazır bulunuyorlardı. *Fatih Kanunnâmesi*, *nişancı*, *defterdar* ve *kazasker*'in *sadr*'da oturmak hakkına sahip olduklarını hükme bağlanmıştır. Gene aynı kanunnâme *reis'ül-küttâb*'ın "hizmetkâr" olup divanda oturamayacağı kaydınıda koymuştur.

Divanda, askerî ve örfî konular hakkında *vezîr-i azam* ve *vezîrler*'in şerî ve örfî meseleler hakkında *kazasker*'in, malî işler hakkındada defterdarın izahat verdiği anlaşılmaktadır. *Nişancı*, divan kaleminin şefidir. Arazi işleri, has, zeamet, tımar tevcihleri ile uğraşır. Bu gibi işlemleri tapu defterine kendi yazısı ile kaydeder, gerektiğinde düzeltmeler yapar. *Nişancı* bu konulara ilişkin kanunnâmelerin ter-tip ve taznizimini yapar. Gene *nişancı* hükümdarlara, vali ve sancak beylerine, voyvodalara yazılan fermanların ve beratların tuğrasını çeker. Söz konusu ettiğimiz devrede divân kalemindeki kâtiplerin âmiri olan *reisü'l-küttâb* nişancının maiyyetinde idi.¹⁵

b) Divan Müzakereleri

Divan müzakereleri hakkında -çok mufassal olmamakla beraber- bilgi vardır. Kaynaklarımızda sultanın vüzerâ ile "*müşavere*" veya "*meşveret*" ettiğine dair kayıtlar bulunmaktadır. Bu tür müşavere veya meşveretleri divân toplantısı olarak kabul ediyoruz. Ancak görüleceği gibi kaynaklarımızdaki bu toplantılar vezîrlerden başka askerî ricalinde katıldığı daha ziyâde harp meclisi türünde olanlardır. Örnek olarak I. Murad'ın vezirleriyle müşavere ettiği, onlarında: "*Bu vilâyetin kilidi ve hazinesi Niş kalesidir. Onun üzerine düşmek gerek*" dediği kayıttır. Bunun üzerine Murad vezîrlerinin fikrini kabul etmiş ve Niş kalesini kuşatmıştır.¹⁶

Gene I. Murad "*erkân-ı devleti ve ayan-ı salatanatı*" topladı, evvelâ Hacı Evrenos'a hitap etti ve: "*Evrenos, bu kâfirle nasıl karşılaşıp cenk etmelidir*"³ diye sorudu. Evrenos dua edip, yer öptükten sonra: "*Ey hüdavendiğâr ben kemine kulum. Benim fikrim ve reyim nola. Süleyman yanında karıncanın ne fikri ola ve ne miktarı ola ki söz söyleye. Leşker yaşamak ve cenk ahvalin bilmek, sultanım hakkında gelmiştir.*" dedi. Murad: "*Beyler, Allahın izniyle çok şerî sınıp, cenk etti, ama bu kalan cenk*

gibi değildir. Müşaveret etmek sünnet-i Resûldur. İttifâk edip gönül berkedip, gönül berkidürmek vâcibdir” dedi. Sonra Evrenos’a hitaben: “Nice zamandır ki seni bu uca koydum. Bunların âyinin erkânını bildin ve tecrübe ettin. Senin fikrin diğerlerinin fikrine benzemez” dedi. Evrenoz tekrar dua edip dedi ki: “Kemîneye şöyle hoş gelir ki Hak tealaya tevekkül edip, erkenden varıp, yerin iyisini alıp o sonra gele. Evvel cenge ol ikdâm ide. Zîrâ kâfir içtima çok naşub durucak demirden bir hisar olur. Ona zafer bulmak âsân olmaz. Amma cenge ikdâm edip, birbirinden ayrılınca savaşıması gayet âsândır. Kulun bildiği bu kadardır. Kalanını sultan yeğ bilir.” Murad: “Bârek’allahü fî-ke, benim fikrim dahi bunun üzerindedir” dedi. Sonra oğlu Bayezid’a baktı ve dedi ki: “Ey cân-ı peder, senin dahî babda fikrin nedir?” Bayezid şöyle dedi: “Sözüm sultanımın gönlündeki ve Evrenoz Beyin dediği gibidir.” Bunun üzerine sultan vezîr-i azam Ali Paşa’ya: “Sen ne dersin?” diye sordu. O da: “Benim fikrim odur” cevabını verdi.¹⁷

I. Mehmed de kardeşi İsa Bey’in kendi aleyhine harekete geçtiğini duyunca vezîrlerini ve ulu beylerini topladı: “Bu işin tedbiri nedir, ne yapmak gerektir” diye sordu. Vezirler ve beyler, Emîr Süleyman ile savaşılmaması, bu arada da fırsat buldukça düşman askerinin, yıpratılması ve yok edilmesi tezini ileri sürdüler. Mehmed bu fikirleri kabul etti.¹⁸

Gene I. Mehmed Tokat civarındaki derebeylerden İnal oğlu İbrahim Bey’in kendisine karşı harekete geçtiğini duyunca derhal vezîrleri ile istişare etti: “Ve bunun tedbirinde ne çare etmek gerektir?” dedi. Vezîrler şunları söylediler: “Ey sultan-ı âlem, mübarek kalbinize gam getirmeyip, bir bî-asıl Türkmen için gam çekesin. Hûda fırsat verise, onun leşkeriyle bir vechile darbu harb edelim ki halk-ı âlem müte hayyır olup, cihân-ı gözüne karanu edip, tarûmar edelim. Hele evlâ budur ki, evvelâ ona mektup yazıp, elçi gönderelim ki, bu suretle bu memlekete girip, reâya’yı böyle incidip, emvâl-i müslimin-i gaaretetikten sonra biz dahi ona göre tedrik edip hücum edelim. Eğer yüzü suyu ile çıkıp giderse, hoş. Ve illa gitmezse onunla bir ceng-i azim edelim ki kaabil-i vâsf olmaya” dediler. Mehmed vezîrlarının teklifini kabul etti.¹⁹

Gene I. Mehmed’e “Mezîd nâm bir heraminin Sivas’da heramilik edip memleketi harap ettiği” haberi geldi. Mehmed, vezîri Bayezid’a Mezîd meselesi ile meşgul olmasını emretti. Bayezid Paşa, âsiyi yakalayıp Mehmed’in huzuruna getirdi. “Ehl-i divânın her biri” Mezîd’in katledilmesi gerektiğini söylediler. Bunun üzerine hükümdar suçluya döndü “Mezîd sen ne dersin? Mecmuu halk senin helâkin için söyleşirler.” dedi. Mezîd: “Devletli sultanın eli bağlı, ciğeri dağlı kuluyum

Sultan'ın devletine lâıyk her ne ise etsin” cevabını verdi. Bunun üzerine Mehmed onu affetti ve Sivas iline atadı.²⁰

I. Mehmed, vefatından evvel oğlu Murad gelinceye kadar ölümünün gizlenmesini vezîrlerinden istedi. Sultan ölünce Bayezıd Paşa, Hacı İvaz Paşa ve İbrahim Paşa toplandılar ve divânda vardıkları kararı ordu mensuplarına tebliğ ettiler. Askerleri oyalamak için alınan karar “*Padişah, İzmirlioğlunun üzerine gitmek istiyor. Buyurdu ki kulların evvel varsınlar. Anadolu Beylerbeyi ile Biga’da buluşsunlar*” şeklindeydi. Gene herhalde divanda alınan karar gereğince yeniçerilere ulufelerini verdiler. Kaynaklarımız vezîrlerin hergün *Kapı’da divân* edip, kadınlara, medreselere ve sancaklara gerekli tâyinleri yaptıklarını ve tımar tevcih etmeğe devam ettiklerini yazıyor.²¹

II. Murad devrinde de Macar kralı Hunyadi, Edirne’ye tam yetki ile bir elçi gönderdi ve bu elçi ile sultan arasında akdolunacak andlaşmayı yeminle tasdik edeceğini vaadetti. Murad elçiyi kabul ettikten sonra Macarlar’ın teklifini vezîrleri ile tetkik etti. Ancak üç gün sonra bunları prensip itibariyle kabule mütemayıl olduğunu bildirdi.²²

Fatih’de *divan’ı* sık sık topluyordu. Karaman seferinden dönüşünde *yeniçeriler* padişahın yolu üzerinde silâhlı olarak iki saf halinde durmuşlar ve aralarından geçerken “*Padişahımızın ilk seferidir, ihsan gerek*” diye bağışmalardır. Mehmed, Turahan Bey ve Şehabeddin Paşa’nın yeniçerileri teskin etmek için “*on kese akçe ihsan*” yolundaki telkinlerini istemiyerek kabul etti. Fakat bir kaç gün sonra Gelibolu’yu geçtikten sonra padişah *Divân’ı* topladı ve konuyu müzakere ettirdi. Görünüşe göre, varılan kararların sonucunda yeniçeriler arasında seferden kaçanları tesbit için genel bir yoklama yaptırdı ve yeniçeri ağası Kurtçu Doğan’ı sıkı bir dayak cezasına çarptırdı ve azletti. Amasya’ya sürgüne gönderdi. Olaya sebebiyet veren yaya başlarında yüzer sopa vurdurdu ve görevlerini son verdi.²³ İstanbul’un 1453 de fethi ile sonuçlanacak olan muhasara sırasında da, Fatih Divânı-anlaşıldığına göre- sık sık toplamak zorunluluğunu hissetmiştir.²⁴

Diğer taraftan divân toplantılarına, üyelerinin silâhsız gelmeleri geleneği vardır. Gerçekten, II. Murad’a Hacı İvaz Paşa’nın yeniçeriler ile gizli ilişkilerde bulunduğu, kendisine suikast yapacağı ve divâna silâhla geldiği şeklinde bir ihbar yapıldı. Murad bir gün Hacı İvaz Paşa ile atla gezerken Kaftanının üzerine elini koyarak: “*Paşa bu kaftanın altında ne vardır?*” diye sordu. Muhatabı: “*Askerlerin*

*bazılarından emin değilim, cebe ve gevşen giydim” dedi Bunun üzerine Hacı İvaz’ın gözlerine mil çekildi.*²⁵

Görülüyorki, *Osmanlı Devleti Divânı*, devletin en yüksek organıdır. Hemen daima sultanın başkanlığından toplanmaktadır. Devlet başkanı olarak sultan sık sık divân üyelerinin fikirlerini almak ihtiyacını hissetmektedir. Bu hususu devlet idaresinin, bir kişinin değil bir kurulu teşkil eden üyelerinin fikirlerinden yararlanılarak en mükemmel şekilde yapılabileceğinin somut bir delilidir. Bu da şüphesiz ilk Osmanlı hükümdarlarının kelimenin gerçek anlamı ile “devlet adamı” olmalarından ileri gelmektedir. Görüldüğü gibi, divânda devletin bütün problemleri, özellikle tımar tevcihleri ve önemli mevkilere yapılacak atamalarda görüşülmektedir. Bu, yüksek memuriyetlere hükümeti teşkil eden zevatın fikirlerinin alınarak atanmalar yapıldığına işarettir. Bir kurulun yapacağı atamaların ise bir kişininkinden daha isabetli olacağı açıktır. Divanda son söz şüphesiz sultandır. Ancak gördüğümüz gibi, hükümdarın vezîrlerin mutalaalarını alması, daha doğrusu bu gereği duyması, devlet idaresinde işbirliği ve koordinasyonun ön planda tutulduğunu göstermektedir.

2-- Vezir i Azamın İdari Yetkileri Ve Diplomatik Faaliyeti

Osmanlı Vezir-i azamı, idare kadroları üzerinde tam bir otoriteye sahiptir. O, emrindeki görevlilere doğrudan doğruya emir verir. Onların yeni görevlere atayabilir veya azledebilir. Hükümet örgütüne yeni kurumlar ekleyebilir ve düzenlemeler yapabilir. Osmanlı vezîr-i azamı, belli ölçüde tımar tevcih edebilir. Gene *vezîr-i azam*, devlet başkanı olan padişahın tam yetkili vekili ve hükümetin başkanı olarak yabancı devletler ile diplomatik müzakerelere girişebilir. İcabında el-leri kabul eder. *Vezir-i azam*, diplomatik teşebbüsleri bizzat yapabileceği gibi gerekirse divân üyelerini veya devlet memurlarını elçilik ile görevlendirebilir. Sultanın her hangi bir neden ile payitahttan uzaklaşması halinde, onun “*kaymakam*”ı olarak görev yapar.

Vezîr-i azam, sultan ilk sık sık görüşür, devlet işleri için onlara telefonlerde bulunur. Zaman zaman padişahın yerinde olmayan emirlerinin icrasına dahi engel olmaya çalışır. Bu son husus kuşkusuz hükümdarın izniyle olabilir.

Vezir-i azamın maiyetinde bulunan görevliler divân üyeleri ve divân kalemlerindeki memurlardır. Yukarıda değindiğimiz gibi bunların başında nişancı vardır. Vezîr-i azamın sultanın divân üyeliklerine yaptığı atamalar üzerinde ne dereceye kadar söz sahibi olduğunu

tam olarak saptayamıyoruz. Ancak genellikle bizim incelediğimiz devredeki bütün vezîr-i azamların kuvvetli kişilikleri olduğunu ve tam yetki ile görev yaptıklarını biliyoruz. Bu durumda sultanların vezir-i azamları ile istişare yaptıktan ve mutabakat aldıktan sonra vezirliklere atama yaptığı anlaşılmaktadır. Nitekim, II. Murad devrinde, Timurtaş-oğulları, Umur, Oruç ve Ali'nin paşa unvanı ile divana dahil edilmelerinde vezîr-i azam Çandarlı Halil Paşa'nın büyük etkisi olduğunu biliyoruz.²⁶

Vezîr-i azam'ın devlet kadrolarının organizasyonu ile de yetkili olduğuna değinmiştik. Gerçekten Çandarlı Ali Paşa devlet hizmetinin de kullanılmak üzere *iç oğlanı* adı ile yeni personel grubu istihdam etmiştir.²⁷

Vezîr-i azam 6000 akçeden 1 akçe eksik yani 5999 akçeye kadar olan bir tımarı herhangi bir kimseye tevcih edebilir. Bunun için sultandan izin almasına ve bu hususu sormasına gerek yoktur.^{27a}

Vezîr-i azam yabancı devletler ile siyasal görüşmelerde yapıyordu. 1393 yılında *Venedik senatosu*, Osmanlılara karşı savaşmak üzere Macarlar ile bir andlaşma akdetmeğe karar vermişti. Bu cümleden olarak Venedikliler, Macar kralını harp için tahrik ve teş ediyordu. Bu sırada Bizans imparatoru II. Manuel (Paleologue) batı devletlerine başvurmuşdu. Duruma muttali olan vezîr-i azam Çandarlı Ali Paşa, derhal Bizanslılar ile müzakereye girişti. Onlara İmparatorun yeğeni olan Türk dostu Jean'ı hükümdar yapmalarını tavsiye etti. Bunun karşılığı olarak o sırada İstanbul'u kuşatmakta olan sultanın bundan caydıracağını vaadetti. Ancak bir sonuç elde edemedi.²⁸

Bayezid Paşa'da Bizans nezdinde diplomatik teşebbüslerde bulundu vezîr-i azamlardandır. II. Murad devrinde taht üzerinde hak iddia eder Mustafa Çelebi'ye Gelibolu şehri halkı ve civarı itaat arzetteler. Fakat Gelibolu hisarında bulunan Şah Melik Bey, Mustafa Çelebiye karşı dayandı. Alınan yerlerin Bizanslılara teslim edilmesinie, Mustafa ile birleşenler bile karşı çıktılar. Bunun üzerine Mustafa, Gelibolu muhasarasını İzmiroğlu Cüneyd Bey'e bıraktı ve Edirne'ye doğru hareket etti. Yol güzergâhında ki yerlerde halk onu, Yıldırım Bayezid'in oğlu ve sultan olarak tanıdılar. Bu durum karşısında vezîr-i azam Bayezid Paşa Bizans nezdinde diplomatik teşebbüslerde bulundu. O, Bizanslılar en yüksek Türk ailelerinden on iki çocuğa rehin vermek, 200.000 altı bağışlamak karşılığında, Gelibolu civarındaki bölgeyi istiyordu. İmparator

Manuel, bu teklifleri kabule mütemayildi. Fakat oğlu Jean, Mustafa'yı desteklemeyi daha yararlı biuldu. Mustafa'nın Edirne'ye ye girmesini önlemek için, Bayezid Paşa siyâsî rakipleri İbrahim ve Hacı İvaz Paşaların ısrarıyla o bölgeye gönderildi. Bayezid Paşa, Bizanslıların düşmanca tutumlarına rağmen İstanbul boğazından geçti ve Edirne'ye vardı; Sazlıdere'de taht iddiacısı Mustafa'nın karşısına çıktı. Ancak bir kul olan Bayezid Paşa'nın emrinde bir hanedan üyesine karşı savuşmak istemiyen Rumeli askeri Mustafa'ya iltihak ettiler Bunun üzerine Bayezid Paşa'da itaat etti. Ancak araştırmamızın son bölümünde göreceğimiz gibi, Bayezid Paşa, Cüneyd'in tahrikiyle idam edildi. Bayezid Paşa'nın ölümünden sonra bu defa da vezir-i azam Çandarlı İbrahim Paşa Bizans imparatorluğu nezdinde teşebüsler yaptı. Mustafa Edirneye hâkim olmuştu. Fakat bu defa halkın arzusuna uyarak Gelibolu hisarını Bizanslılara teslim etmemişti. İbrahim Paşa bu fırsattan derhal yararlanmak istedi. o, iki şehzadenin ve Gelibolu'nun teslimi hariç, Bizans'ın bütün istediklerini kabule hazır olduğunu bildirdi ve daimi bir dostluk taahhüdünde bulundu. Bizans ise şehzâdeler ve Gelibolu üzerinde ısrar etti, anlaşma yapılmadı. Neticede Mustafa uzun bir mücadelen sonra yakalandı.²⁹

Vezirlerin zaman zaman elçilik görevini yüklendiklerini de biliyoruz. Nitekim fetret devri sırasında Süleyman Çelebi, Şeyh Ramazan Paşa'yı kendisini nezdine davet eden Timur'a yolladı. Ramazan Paşa, Timur'a Süleyman Çelebi'nin çağrıya icabet etmemesinin nedeni olarak bazı mazaretler ileri sürdü. O, Timur'un Süleyman Çelebi için hazırlattığı hükümdarlık külâh ve kemerini alarak döndü.³⁰

II. Murad'da yukarda gördüğümüz gibi, divân üyelerinin sayısına azaltırken vezâretten uzaklaştırdığı Timurtaş oğlu Umur Bey'i Germiyanoglu'na elçilikle göndermiştir.³¹

Vezir-i azam padişahın yokluğunda payitahtta kaymakam olarak da görev yapmaktaydı. Gerçekten II. Murad, Karamanoğluna karşı Anadolu seferine çıkmadan evvel oğlu Mehmed'i Manisadan Edirne'ye getirtti ve vezir-i azam'ı Çandarlı Halil Paşa ile beraber onu payitahtta yerine kaymakam olarak bıraktı.³²

Vezir-i azam idare ve icra makamının başı olarak sultan ile devamlı bir ilişki halindedir. Gerek gördüğünde, o sultanın verdiği emirlere sultanın iznine dayanarak müdahale edebilir. Gerçekten Timur tehlikesinin yaklaşması üzerine İstanbul kuşatmasını kaldıran I .Baye-

zıd, Bizans imparatorluğu ile dost olarak geçinmenin yollarını aramağa başlamıştır. Bayezid, Bizans prensleri ile imparatorluğun varisleri arasındaki anlaşmazlıkları çözümlmek amacı ile Siroz (Seroz) de bir toplantı düzenledi. Bu toplantıya Bizans İmparatoru II. Manuel, kardeşi Theodore, yeğenleri ve başta olmak üzere bütün Bizans prensleri ve Sırbistan prensleri ve bazı senyörler katılmışlardır. Sultan, bunların birbirleri için yaptıkları ithamlardan öfkeleni ve Paleologlar'ın bir kısmını öldürmek kararını verdi. Ancak vezîri azam Ali Paşa bu emrin icrasına engel oldu.³³

C- VEZİR-İ AZAMIN KAZAİ YETKİLERİ

Osmanlı Devletinde -diğer Türk- İslam Devletlerinde olduğı gibi- hükümdarın veya onun adına vezîr-i azamının başkanlık ettiğı divana teb'adan herhangi bir kimse başvurabilir ve şikâyetçi olduğı konuyu açıklayabilir. Bu tür mahkemelerde ele alınan başlıca şikayet mevsuları şunlardır:

1- Bazı kamu hizmetlerine ilişkin şikâyetler, yani memurların yetkilerinin yerine getirilmesi sırasında reâyâ aleyhine meydana gelen zararlı hareketler. Bu şikayetler genel olarak vergi konusundadır.

2- Divan sekreterlerinin, muhtesiplerin görevlerinin ve kamu vakıflarının denetimi ve bunlarla ilgili yanlış işlemler.

3- Kişiler arasındaki âdi davalar. Kadılar aleyhindeki şikâyetler veya kadıların verdiğı hükümlerin yerine getirilmesi hakkında ki şikâyetler. Bu tür şikayetler, bir kere daha kadıya havale edilir ve onun soruşturmasından sonra hüküm verilir.

Orhan Bey'in ve II. Murad'ın sabahları saray kapısı önünde yüksek bir yere çıkarak doğrudan doğruya şikâyet sahiplerini dinlediklerini ve hüküm verdiklerini biliyoruz.³⁴

Osmanlı vezîr-i azamı en büyük yargıç olan padişahın vekili olarak res'en kazaî yetkilere sahiptir. Orhan Bey'in ve II. Murad'ın bizzat adalet dağıtmaları devrin geleneğı uygun olarak diğerk hükümdarlara da teşmil edilebilir. Şüphesiz, araştırmamıza konu olan 1299-1453 yılları arasındaki devrede de vezîr-i azamlar, sultanların mazeretlerine binaen, bulunmadıkları zamanlarda onlar adına divâna başkanlık ederek davaları görmüşlerdir.

Osmanlı vezîr-i azamlarının pratikte kazaî yetkilerini kullandıklarına dair pek çok örneğesahibiz.

Çandarlı Ali Paşa'nın görevlerini kötüye kullandıkları için I. Bayezid tarafından yakılmalarına karar verilen kadıları bir vezile ile kurtardığı mâlumdur. Kaynaklarımıza göre vezîr-i azam onları öldürmekten kurtarmakla beraber "*suçlarına göre cezalarını*" vermiştir.³⁵

Aslında Bayezid ile din uleması arasındaki çatışma şer'i hukuk karşısında örfi hukukun gelişmesinden çıkmıştır. Tabiatıyla din uleması örfi hukuka tepki gösterecektir.

Bayezid Paşa'da, Şeyh Bedreddin taraftarlarından olup isyan eden Börklüce Mustafa ve Torlak Kemal'de sorgularından sonra ölüm cezası ile tecziye etmiştir.³⁶ Şeyh Bedreddin'in idamından evvel vukubumuş olan bu olaylar şu şekilde ceryan etti. Bedreddin'in kazaskerlikği sırasında kethüdalığı görevinde bulunan Börklüce Mustafa müridi Torlak Kemal ile İzmir'de Urla yarımadasının kuzeyindeki Karaburunda ve Manisa'nın alevîler ile meskûn bölgelerinde Şeyh Bedreddin'in Rumelideki faaliyetine paralel olarak devlet aleyhinde istyan hazırlığı içindeydiler. Börklüce, beş bin kişi ile Karaburun'dan harekete geçti ve üzerine gönderilen İzmir sancak beyini yendi ve onu öldürdü. Bunu takiben o, saruhan sancak beylinide bozguna uğrattı Durumun nazikleştiğini gören I. Mehmed, vezîr-i azam Bayezid Paşa'yı ve oğlu şehzade Murad'ı börklüce'nin üzerine yolladı. Bayezid Paşa ağır zayıat vermesine rağmen asilerin kuvvetlerini bozguna uğrattı, yakaladıklarını Ayasulug'a getirdi ve sorguya çekti. Sonra da katledilmeleri emrini verdi. Müridleri Börklüce Mustafa'nın gözü önünde boğazlandılar. Ölürlerken "Yetiş dede Sultan" diye bağırdılar. Börklüce Mustafa'da elleri bir tahtaya mihlandıktan sonra bir deve üzerinde olduğu halde şehrin içinde dolaştırıldı ve sonrada katledildi. Daha sonra üç bin kişilik bir kuvvete sahip olan Torlak Kemal'i ele geçiren Bayezid Paşa onun ve taraftarlarının da astırdı.³⁷ Alevî isyanının asıl elebaşısı olan Şeyh Bedreddin'e gelince; I. Mehmed, Börklüce ve Torlak'ın akıbetlerinden sonra koralı bozulan şeyhin üzerine gene Bayezid Paşa yolladı. Yapılan çarpışmada şeyh kolaylıkla ele geçirildi ve padişahın bulunduğu Serez'e gönderildi. O, Rumeli fatihleri evlâdından ve bilgin ve mütefekkir bir şahsiyet olduğundan derhal öldürülmedi. Mehmed, Bedreddin'in yapmış olduğu hareketin islâmiyete uygunluk derecesinin saptanmasını ve verilecek cezayı bilginlerden meydana gelen bir kurula sordu ve bu hususta fetva istedi. Bilgin Heratlı Mevlana Haydar bu konuyu Bedreddin ile bilimsel bir şekilde tartıştı. Ve kurul, şeyhin suçlu olduğu

şeklinde karar verdi. Şeyh Bedreddin serez pazarında bir dükkanın önüne asıldı. Mevlana Haydar'ın "*şer'an katli helâl, fakat malı haramdır*" şeklindeki fetvası üzerine terekesi varislerine verildi.³⁸

Çandarlı Halil Paşa'nın da kazaî faaliyette bulunduğunu biliyoruz. II. Murad Sofya'yı aldıktan sonra Macarları İzledi derbendinde ancak kapıkulunun gayreti sayesinde güçlükle durdurabilmiştir. Daha sonra düşmanın Edirne'ye doğru Osmanlı kuvvetlerini gerilemeye zorlaması buhranlı bir durumun yaratılmasına neden oldu. Ordu içinde ayrılıklar başgösterdi. Yalnız tımarlı ordunun komutanları olan sancak beyleri değil, Turahan Bey başta olmak üzere uç kuvvetleri, düşman karşısında direnme olanağı olmadığını ileri sürerek fıkrar yolunu tutuplar. Rumeli Beylerbeyi Kasım Paşa ve Turahan Bey ile Murad arasında tartışma oldu. Devam eden yenilgiler anlaşmazlığı şiddetlendirdi. Kaynaklarımız Turahan Bey'in gevşek hareket ederek yenilgiye neden olduğu hususunda birleşirler. İşte bu sırada Çandarlı Halil Paşa, Edirne'de Kapıcıbaşı Bal-Baltaoğlu Süleyman'a Turahan'ı tutuklama emrini verdi. Turahan Tokat'a hapse gönderildi.³⁹

Görülüyor ki Osmanlı vezîr-i azamının geniş kazaî yetkileri vardır. O sanıkları bizzat sorguya çekmekte, suçlu olduklarına karar verdiği kimseleri cürümünün derecesine göre cezalandırmaktadır. Şüphesiz sanığın kişiliği, kararın bazan sultana bırakılması şeklinde de tecelli etmektedir. Bayezid Paşa'nın, Şeyh Bedreddin taraflarının çıkardıkları isyanı bastırdıktan sonra Börklüce Mustafa ve Torlak Kemal'i ve taraftarlarını sultana danışmadan idama mahkûm ettiği ve hükmü derhal infaz ettirdiği anlaşılmaktadır. Buna mukabil Şeyh Bedreddin gibi ünlü bir şahsiyet hakkındaki kararın padişaha bırakıldığı görülmektedir. Nitekim padişah dahi Şeyh Bedreddin mukadderatı hakkında doğrudan doğruya karar verememiş ulemadan meydana gelen bir kuruldan fetva almayı uygun bulmuştur. Bununla beraber en yüksek yargıç olan hükümdarın ve onun vekili vezîr-i azam'ın her zaman bir kurulun danışma niteliğindeki kararını almasalar dahi, hiç değilse en az bir kadıdan fetva aldıktan sonra hüküm verdikleri muhakkaktır.

D- VEZİR-İ AZAMIN ASKERİ YETKİLERİ

Osmanlı vezîr-i azamı idarî olduğu kadar askerî mekanizma üzerinde de nüfuzludur. Nitekim Osmanlı hükümdarları vezîr-i azamlarına beylerbeylik unvanı vermek suretiyle, onların orduya tam yet-

kili olarak komuta etmelerini sağlamak için acele etmişlerdir denebilir. Gerçekten ilk defa Çandarlı Halil Hayreddin Paşa'ya, vezîr-i azamlık uhdesinde kalmakla beraber beylerbeylik tevcih edilmiştir.⁴⁰ Bundan böyle Osmanlı vezîr-i azamlarına vezaret ile beraber beylerbeylikde veriliyordu. Kaynaklarımızda vezîr-i azamlara seferlere çıktıklarında serdarlık da verildiğini yazılıdır. Örnek olarak eserin XVI. yüzyılda yazan Lütü Paşa, vezîrlerin başlıca görevlerinden birinin orduya komuta etmek olduğunu şu şekilde belirtir: "Sefer lâzım gelen yerlerde vüzeradan veyahud beylerbeylerinden birini serdar etmek gerekir"⁴⁰

Geniş askerî yetkiler ile mücehhez olan Osmanlı vezîri gerektiğinde ordu örgütünde düzenleniyor hatta yeni kurumlar ekliyordu. Özellikle, Çandarlı Ali Paşa'nın yeni askerî sınıflar kurduğunu, Çandarlı Halil Hayreddin Paşa'nında vezarete gelmeden evvel *yaya* ve *müsellemler* ile yeniçeriliğin ihdasında rol oynadığını biliyoruz.

Gerçekten, Çandarlı Halil Hayreddin Paşa, henüz Bursa kadısı iken Orhan Bey'in kendisine vâki müracaatı üzerine "*Her ilden yaya yazıp çıkarılması*" tezini ileri sürdü. Bu şekilde düzenlenen yeni ordunun piyâdelerine "*yaya*", süvarilerine "*müsellemler*" adı verildi.⁴¹ Düzenlenen yeni kıtalara atlı ve yaya olarak ilk defa biner kişi alındı. Savaş zamanında ilk olarak bunlara günlük 1 akçe verildi, daha sonra bu miktar 2 akçeye çıkarıldı. Yaya ve müsellemler savaş zamanı dışında kendilerine gösterilen toprakları işleyeceklerdi. Buna karşılık vergiden muaf olacaklar ve hazineye ödemeleri gereken öşürü (1/10 oranında ki vergiyi) vermeyeceklerdi. Ancak bir müddet sonra yaya ve müsellemlerin sayısı düzenlenen kadroyu geçti. Bunun üzerine sefere sıra ile gitmek usulü konuldu. Sefere gidemeyenler sefere gidenlere "*yamak*" oldular. Sefere gidenlerin "*yamaklara*" seferden dönünceye kadar belli harçlık vermeleri, kanunlaştı.⁴² *Yaya askerler* onar, yüzer kişilik *manga* ve *bölüklere* ayrıldılar. On kişiye onbaşı, yüz kişiye yüzbaşı, binkişiyeye binbaşı atandı, Müsellemler'in ise bin kişilik süvari kuvvetinde otuz eri bir ocak olarak düzenlendi.⁴³

I. Murad devrinde de kazasker bulunduğu sırada Halil Hayreddin ulemadan Kara Rüstem'in önermesi ile yeniçeri ocağının kurulmasında rol oynadı. Alınan esirler Anadolu'da Türk çiftçilerin yanına verildi. Bunlar Türk-İslam adetleri ile yetiştirildikten sonra yeniçeri ocağına kabul edileceklerdir. Esirlerin bir kısmı ilk zamanlarda Anadolu ilk Rumeli arasındaki taşıt araçlarında kulla-

nıldılar.⁴⁴ Bu konuda Neşri'de özellikle Halil Hayreddin Paşa ve Kara Rüstem'in rolü belirtilmektedir: Kara Rüstem Hayreddin'e: "*Efendi, bunca sultanlık niçin malı ziyan ediyorsunuz? Gaziler gazadan esir çıkarırlar. Tanrı buyruğu ile bunların beşte biri hünkârındır*" demiştir. Halil Hayreddin konuyu Murad'a açtı. O'da: "*Eğer Tanrı buyruğu ise şimdiden geri alır*" dedi. Bunun üzerine Kara Rüstem Gelibolu'da görev aldı ve Çanakkale boğazından geçen her esirden 25 akçe aldı. Çandarlı Halil Hayreddin de "*Bunları Türk'e verelim,*" hem müslüman olsunlar, hem Türkçe öğrensiner. Sonra getirelim yenileri olsunlar" dedi.⁴⁵

Vezîr-i azam Çandarlı Ali Paşa'da savaşlarda asker gerektiğinde yardımcı kuvvet olarak Türkiye Selçukluları'nda da gördüğümüz *cere-hor* denilen bir sınıf tesis etmiştir.⁴⁶ Vezîr-i azam özellikle 1402 yılında Yıldırım Bayezid ile Timur arasında vukubulan savaştan önce *cerehor* sınıfını kurmuş ve genişletmiştir. Bu arada onun Bizans imparatorluğundan da *cerehor* aldığını biliyoruz.⁴⁷

Görülüyor ki, Osmanlı vezîr-i azamı gerektiğinde ordu teşkilâtında düzenlemeler yapabilmekte, ihtiyac gördüğü anda yeni sınıfların kurulmasını teklif edebilmekte. Kabul edildiği takdirde, ordu mevcudunu arttırabilmektedir.

Vezîr-i azamın askerî alandaki asıl görevi, Osmanlı ordularına komuta etmektedir. O, genel olarak doğrudan doğruya padişah'tan aldığı emir üzerine sefere çıkar. Ancak tabiatıyla gerekli gördüğünde sefer esnasında Osmanlı ordusunu şu veya bu yöne sevk edebilir.

Özellikle, Çandarlı Halil Hayreddin Paşa'dan itibaren vezîr-i azamların geniş çapta askerî hareketlere katıldıklarını biliyoruz. Örnek olarak I. Murad 1371 yılında Hayreddin'e, Evrenoz Bey ile beraber sefere çıkmasını emretti.⁴⁸ Derhal harekete geçen Halil Hayreddin, Kavala, Drama, Zihre, Serez ve daha sonra da Karaferi'yeyi zaptetti Serez Kasabası uc sayılarak Everenos Bey'e verildiği ve buraya Anadolu'dan aşiretler getirildi. Bizans İmparatoru'nun oğlu Selânik despotu Manuel, Serez'i geri almak için harekete geçti. Manuel, şehrindeki Rum ahaliye kıskırtarak ayaklandırdı. Ancak vezîr-i azam Halil Hayreddin Paşa komutasında gönderilen Osmanlı kuvvetleri isyanı derhal bastırdılar. Hayreddin Paşa buradan Selânik'e doğru hareket etti. Selânik'i kuşatan vezîr-i azam bu şehirde Osmanlı topraklarına kattı.⁴⁹

Rumeli'de 1380 yılında itibaren başlayan savaşlarda da vezîr-i azam Çandarlı Halil Hayreddin Paşa önemli roller oynadı.

mıştır. I. Murad, Balkanlardaki durumunu sağlamlaştırmak için Sofya, Niş ve Manastır'ın alınmasını zorunlu görüyordu. O, 1380 yılında harekâta başlanması emrini verdi. Evvelâ Kara Timurtaş Paşa komutasındaki kuvvetler İştîp'i zapt ettiler, sonra da Manastır'ı *haraç*'a bağladılar. Ayrıca Arnavutluk ve Bosna yönlerini de akınlar yaptılar. Bu arada Manastır Osmanlı egemenliğini reddetti. Bunun üzerine Hayreddin beraberinde gene Evrenoz Bey olduğu halde harekete geçti, 1385 de Manastır ve Ohri kasabalarını aldı. Bu sırada Kuzey Arnavutluk prensi II. Baleha ile Drac Lâtin prensi Chorle Tupia arasında savaş vardı. Zor durumda olan Tupia Osmanlı vezîr-i azamından yardım istedi. Bu istediği derhal kabul eden Hayreddin Paşa, Drac Prensi'nin yardımına gitti, ve yapılan savaşta onun galip gelmesini sağladı.⁵⁰

Halil Hayreddin Paşa'nın son yılları genel olarak askerî faaliyetle geçmiştir denebilir. Gerçekten I. Murad, Anadolu'da Karamanoğulları ile meşgul olmağa mecbur kaldı. Zirâ Osmanlılar'ın Karasi Beyliğini ve Ankara'yı almakarı Karaman Beyi Alaeddin'in dikkatini çekmiş ve Osmanlılar'ın kendi sınırlarına kadar gelmelerini tehlikeli bulmağa başlamıştır. Alaeddin Bey, I. Murad ın Rumeli'de meşgul olmasından yararlanmak istedi. Bu amaçla Bosna kralı ile dahi anlaştı. Bunu takiben gönlerde Beyşehir'i işgal etti. Bunun üzerine Murad, Rumeli'nin korunmasını vezîr-i azam Çandarlı Halil Hayreddin Paşa'ya bıraktı ve Anadolu tarafına yöneldi.⁵¹

Görülüyor ki, Osmanlı vezîr-i azamlarından ilk defa *beylerbeylik* ünvanına sahip olan Çandarlı Halil Hayreddin Paşa geniş askerî faaliyette bulunmuştur. Aslında ulemâdan olan bu vezîr-i azam, kaynaklarımızın ittifakla belirttikleri gibi, bir kumandanın bütün niteliklerini haizdi. İyi bir stratejist ve takdisyendi. Ölümünden sonra yerine geçen oğlu Ali Paşa'da babasının bütün karakterlerini tevanüs etmişti. Nitekim askerî alanda da Ali Paşa bir çok başarılar kazanmıştır.

Çandarlı Ali Paşa, vezâret makamına geçtikten kısa bir süre sonra Hırvatlar, Macarlar, Eflâklılar, Lehler ve Bulgarlar, Osmanlılar'a karşı birleşmişlerdir. Durumu sukûnetle izleyen I. Murad anlaşma yaptıklarını gizleyen Bulgar kralı ile Dobruca prensi İvanko kuvvetlerinin mütteliklerine ulaşmasına engel olmaya karar verdi. 1388 yılında vezîr-i azam Çandarlı Ali Paşa'nın komutası altında 30.000 kişilik bir orduya Bulgaristan'a yolladı.

Ali Paşa'nın maiyetinde Timurtaş oğlu Yahşi Bey, Rumeli yaya-başısı Ulu Beğ (Saruca Paşa), Kata Mukbil, Pazarlı Doğan, incelik yayabaşı Balaban, Sekban başı Müstecabı, papazoğlu Şahin ve Paşa yiğit gibi komutanlar vardı. Ali Paşa, Sırp'ların Bulgarlar'a yardımcı kuvvetler yollaması ihtimaline karşı Kuzey Balkanlar'ı Nadir geçidi tarafından sür'atle geçti. Bütün kış harekata devam eden Osmanlılar Pravadi, Şumnu ve başkent Tırnova'yı zaptettiler. Pravadi, Ali Paşa'nın emriyle Timurtaş-oğlu Yahşi Bey tarafından zaptedildi. Fethedilen bazı kalelerin halkı "*kalenin kilidi*"ni Ali Paşa teslim aldı. Kral Şişman, Niğbolu kalesine kaçtı, Bu arada Ali Paşa, Dobrica Prensi İvanko'nun egemenliği altında bulunan Varna'yı da almak istedi. Fakat Cenevizlilerin ricası üzerine bu teşebüsünden vazgeçti. Bunu takiban Ali Paşa, Tuna tarafına gitti ve Bulgar kralının bulunduğu Niğbolu'yu kuşattı. Bu sırada I. Murad'ın, komutasındaki kuvvetler ile Bulgaristan'a girmesi Bulgar kralı teslim oldu. Vezîr-i azam Ali Paşa, Hazargrad'ın verilmesi karşılığında Bulgar esirlerinin geri verileceğini krala bildirdi. Bulgar kralı, bu koşulu kabul etmediği gibi Silistre'yi de vermedi ve Niğbolu'yu tekrar tahkime başladı. Bunun üzerine Ali Paşa son ve kesin olarak hücumu geçti. Silistere, Niğbolu ve çevirindeki şehirleri işgali başardı. Bulgar kralı Şişman kayıtsız şartsız teslim oldu. Taarruza devam eden Ali Paşa, Sırlara ait Şehirköyü de zapteddi. Fakat burası Sırp'lar tarafından geri alındı.

Ali Paşa, I. Murad'ın şahadeti ile neticelenen Birinci Kosova savaşında katılmıştır.

Savaşlarda vezîr-i azamlar devrin geleneklerine uygun olarak bizzat cenge katılıyorlardı. Nitekim Kosova meydan muharebesinde şehzâde Bayezid "*şevketle kâfire yıldırım gibi yetişip kurd koyuna, şahin kargaya girer gibi tekbir getirip Ya Allah dedi. Hamvâr nara vurup dokundu ve fil hal kafir askerini dağıtmağa başladı. Ali Paşa onu gördü kendini kâfir askerine vurdu*"⁵²

Genel olarak I. Murad, Ali Paşa'yı Rumeli'de görevlendirmiştir. Kaynaklarımızın deyimi ile "Rumeli askerine Ali Paşa'yı baş dikmiştir". Diğer taraftan savaştan evvel vezîr-i azam Ali Paşa, devrin inanışına uygun olarak fal açıyordu. Gerçekten o, bir defasında sabah namazını kılmış, *mushaf*'ı eline almış, dua etmiş ve Kur'an fâ-lını açmıştır. Açtığı sahifede "*Ey resul.. Kâfirler ve münafıklarla cihad et*" (Kuran, IX, 74) âyeti kerimesi yazılıydı. Bunu gören Ali Paşa se-sevindi, *mushaf*ı başına koydu. Derhal Murad'a haber verdi.⁵³

Çandarlı Ali Paşa, I. Bayezid devrinde de geniş askerî faaliyetlerde bulunmuştur. Anlaşıldığına göre Ali Paşa, Bayezid'in Dulkadiroğulları'na yaptığı sefere de iştirak etti. Bayezid, 1399 yılında Elbistan'a yürüyerek Dulkadiroğullarından Sülüoğlu Sadaka Bey'i oradan kaçmağa zorladı. Elbistan, Ali Paşa tarafından Osmanlı topraklarına katılmıştır.⁵⁴

Ali Paşa Osmanlıların yenilgisiyle sonuçlanan 1402 Ankara savaşında da bulundu. Timur, ihtiyat kuvvetlerini öğleden sonra harbe sokarak susuzluk ve sıcak güneş altında yorulan Osmanlı ordusuna karşı genel bir hücumla geçti. Timur'un üstün süvari kuvvetleri Osmanlı ordusunun iki cenahına ve gerilerine sarktılar. Osmanlı sipahilerini bozguna uğratarlar. İkindiye doğru vezir-i azam Ali Paşa ve Süleyman Çelebi ve emirlerden bazıları savaşın kaydedildiğini görerek doğuya doğuya savaş alanını terkettiler. Bilindiği gibi sonuçta Yıldırım Bayezid Timur'un eline esir düşmüştür.⁵⁵ Ali Paşa ve Emir Süleyman ve beraberindeki diğer emirler Rumeli tarafına geçmişlerdir.⁵⁶

Bayezid Paşa'da Osmanlı ordularına uzun süre komuta etmiş vezir-i azamlardandır. Ancak onun faaliyeti daha ziyade memleket dahilindeki ayaklanma ve isyanları bastırmakla olmuştur. Yukarıda "*Vezir-i azamın kazai yetkileri*" bahsinde gördüğümüz gibi I. Mehmed tarafından Şeyh Bedreddin ve onun taraftarları Börklüce ve Torlak Kemal üzerine ayrı ayrı seferler yapmış ve isyanları bastırmayı başarmıştır. Gene gördüğümüz gibi Bayezid Paşa Sivas'da Mevîd Bey'in ön ayak olduğu hareketide bastırmış ve Mevîd Bey'i yakalamaya muvaffak olmuştur. Nihayet Bayezid Paşa, II. Murad devrinin hemen başında taht iddiacısı Mustafa Çelebi'ye karşı bir ordu ile hareket etti, fakat askerlerinin savaşmak istememeleri ve kendisini yalnız bırakmaları sonucu da Mustafa'ya iltihaka mecbur olmuştur. Yukarıda da gördüğümüz gibi o, İzmiroğlu Cüneyd Bey'in tahriki sonucunda katledilmiştir.

Çandarlı Halil Paşa'nın da Osmanlı ordularına komuta ettiğini biliyoruz. II. Murad'ın 1444 yılında Boğaziçini gemi ile geçişi sırasında Halil Paşa "*Yeniçeri, topçu ve cebeci ve Rumeli askeri ile İnçeğiz*" de beklemiştir. O, padişahın geldiğini haber alınca bugün Rumelihisarını bulunduğu yere gelmiştir. Bu sırada Çandarlı'nın getirdiği toplarla Güzelce Hisar'dakiler Boğazı iki taraftan tam bir ateş sahası içine aldılar. Murad'ın geçişini yalnız iki Bizans kadırgası engel olmak istedi. Bunlardan biri topçu komutanı Saruca'nın toplarıyla

la batırıldı. Diğerleri hasara uğrayarak İstanbul tarafına kaçtı. Bu sayede Murad, bir tehlikeye uğramadan “*bir frenk gemisi*” ile karşı tarafa geçti.⁵⁷

Bu arada şunada değinelim ki, Çandarlı Halil Paşa ordu üzerinde spekülasyona girişmiş bir vezîr-i azamdır. O, II. Murad devrinde yeniçeri ağası Kurtçu Doğan ile beraber, kul kökenli Hadım Şahabeddin Paşa’ya cephe almıştır.⁵⁸ Çandarlı Halil Paşa, II. Mehmed tahta geçtikten sonra da yeniçerilerin bir isyan teşebüsünü geri bıraktırdı. Yeniçeriler, Edirne surlarının dışında toplanmışlar ve şehri yağma için hazırlığa başlamışlardır. Vezîr-i azam, kalan kapıkulu askerlerini derhal isyancıların üzerine yöneltti; silâhlarını bırakmazlarsa kılıçtan geçireceğini, yeni sultanı beklemelelerini, o gelince ihsanda bulunacağını bildirdi. Asker “*Çandarlı’ya olan hürmetleri dolayısıyla*” isyandan vazgeçtiler. Bundan sonra sultan Mehmed payitahta girerek tahta oturdu ve sadakat yemini aldı. Böylece vezîr-i azam Çandarlı Halil Paşanın otorite ve enerjisi sayesinde kargaşalığın önü alındı..⁵⁹

Vezîr-i azamların meydan savaşlarındaki yerlerine ve oynadıkları rollere gelince: Bilindiği gibi genel olarak meydana savaşlarına hükümdarlar bizzat katılmakta ve merkezde yer almaktadırlar. 1389 yılında yapılan Kosova meydan savaşında Ali Paşa’nın sağ kolda bulunduğu anlaşılmaktadır. 1395 de Niğbolu’da Haçlılar ile savaşan Osmanlı ordusuna komuta eden Yıldırım Bayezid’in maiyetinde gene Çandarlı Ali Paşa’nın da bulunduğunu biliyoruz. Bu savaşta Ali Paşa sağ kolda yer almıştır. Gene Yıldırım Bayezid’in 1402 yılında Timur ile Ankarada yaptığı savaşta vezîr-i azam Ali Paşa merkezdeydi. Gerçekten padişah, üç oğlu (Mustafa, Musa ve İsa Çelebiler) ile kapıkulu askerinin başında olarak, vezîr-i azam Ali Paşa ile birlikte merkezde bulunuyordu.⁶⁰ Şüphesiz vezîr-i azamın sefere çıkmasına ve savaşa katılmasına hükümdar karar veriyordu. Nitekim yukarda “*Osmanlı vezîr-i azamının yürütme yetkileri*” bahsinde gördüğümüz gibi II. Murad, Karamanoğulları seferine çıkmadan evvel oğlu Mehmed’i Edirne’ye getirmiş ve vezîr-i azamı Çadırılı Halil Paşa ile beraber onu payitahtta yerine kaymakam olarak bırakmıştır.

Vezîr-i azam tabiatıyla *harp meclisine* katılıyordu ve mütelaalarını beyan ediyordu. Gerçekten, 1402 savaşından evvel Ali Paşa dağlara çekilmek gerektiğini öne sürdü. Böylece, Timur ordusu bir taraftan ılgar yapmak, diğer taraftan kale ve şehirlerde savunmalar

yapmak suretiyle yıpratılacaktı. Nihayet, uygun bir zamanda Osmanlılar hücumu geçerek bu yorulmuş ve gücünden kaybetmiş orduyu perişan edebileceklerdi. Ali Paşa'nın bu fikrine karşı çıkan Hoca Firuz, Timur ordusunun Anadolu'da zulûm yaptığını, bunun için derhal üzerlerine gidilmesi tezini ileri sürdü Emirlerin çoğunluğu Hoca Firuz'un tezini tutular, Böylece vezîr-i azam Ali Paşa'nın teklifi kabul edilmedi.⁶¹ Chalkakonoliles aynı harb meclisinde daha sonra vezîr-i azam olan Çandarlı İbrahim Paşa'nında fikirlerini açıkladığını yazar. Bu toplantıda İbrahim Paşa harp edilmekte acele edilmemesi tezini ileri sürdü. Böylece kardeşi Ali Paşa'nın fikrini destekledi. Bilindiği gibi savaşın sonucunda Osmanlılar büyük bir yenilgiye uğramışlardır.⁶²

* * *

Görülüyor ki, Osmanlı vezîr-i azamları gerek idarî, gerek askeri kadrolar üzerinde tam bir yetki ve prestije sahiptirler. Şüphesiz onların bu derece kuvvetli olmalarının nedeni padişahın kişiliğinden ileri gelmektedir. Sultanlar devlet gemisinin kendi saptadıkları yöne selâmetle gidebilmeleri için vekilleri olan vezîr-i azamların kudretli olmaları gerektiği bilinci içindiydiler.

Gerçekten bütün kaynakların ve tetkilerin yazarları fikir birliği içindi araştırmamıza konu olan 1453 yılına kadar olan devrede görev yapmış vezîrlerin tam yetkili olarak işbaşında bulunduklarını belirtirler.

Haklarındaki bilgimiz esasen az olan ilk üç-dört vezîr-i azam bir tarafa bırakılacak olursa Çandarlı Halil Hayreddin Paşa'dan itibaren bu hususda geniş bilgilere sahibiz. Nitekim, Çandarlı Halil Hayreddin Paşa hakkında Bizanslı tarihçi Chalkokondiles şöyle diyordu: "*Çandarlı Halil Hayreddin Paşa âkil ve tedbirli bir kimseydi. Vezîr-i azamlığı sırasında başarı kazandı. Padişahı yerinde nasihat ile uyardı. Murad bu uyarılar sonucunda gerek Rumeli'de gerek Anadolu'da ortaya çıkan bir çok problemleri çözümlendi. Halil Hayreddin, Murad ile sık sık yaptığı görüşmelerde hakimane sözler söyledi. Bu sözler özellikle askerliğe ve disipline ait idi*".⁶³

Osmanlı tarihçisi Aşık Paşazâde ise "*Sultan Murad, Hayreddin'i kazasker edindi. Aldı Rumeli'ye bile gitti. Bu yenîçeriye bile Hayreddin Paşa dünyada etti. Kazaskerlikten vezîr oldu. Hayreddin Paşa dedi-ler. O, hem daima padişaha daima hayra delâlet ederdi. Fakire, ganiye ehli ilme Al-i Osman kapısında teşrifi ol bünyad*

Dîn Paşa bünyad etti. Kazaskerlikten vezîr oldu. Hayreddin Paşa dediler. O, hem daima padişaha daima hayra delâlet ederdi. Fakire ganiye ehli ilme Al-i Osman kapısında teşrifi ol bünyad etti” diyor.⁶⁴

Çandarlı Ali Paşa’da Neşri’nin deyimi ile “*hüsni-ü rey ve tedbirine mutekid ve mutemid idi. Sultan Murad Gazi Han, Ali Paşa’yı gayet severdi*”⁶⁵. Gerçekten bütün kaynaklarımız Ali Paşa’nın “*alim, kâmil müdeb- bir, akil*” ve aynı zamanda hem mükümmel bir diplomat, hemde iyi bir komotan olduğunda fikir birliği halindedirler.⁶⁶

I. Bayezid devrinde de Ali Paşa tam yetkili olarak işbaşındadır. Bununla beraber biraz yukarda işaret ettiğimiz gibi Ankara meydan savaşı arifesinde Timur ordusunun yıpratılması, sonra savaş verilmesi şeklindeki tezî hükümdâr tarafından kabul edilmiştir. Bu savaşın ertesinde Ali Paşa’yı Emir Süleyman’ın vezîr-i azamı olarak görüyoruz. 1403 yılında elçilik göreviyle Edirneye gelen Venedik asılzâdelerinden amiral Pietro Zeno, “*Vezîr-i azam Ali Paşa’nın bütün yetkileri elinde bulundurduğunu*” söylemiştir.⁶⁷ Ancak Çandarlı Ali Paşanın bütün gayretlerine rağmen Emir Süleyman Osmanlı Devletini birleştirecek bir harekette bulunmamıştır. Zira Emir Süleyman sefahata düşküncü, aynı zamanda atalarının enerji ve dirayetinde sahip değildi.⁶⁸

I. Mehmed’in bütün saltanatı boyunca ve II. Murad’ın ilk devirlerinde vezârette bulunan Bayezid Paşa’da geniş yetkilerin sahibiydi. Fetret devrinde daima Mehmed’in emrinde ve ma bulunan Bayezid Paşa, ona sadakat ve bağlılığını isbat etmişti. Bu sebeple vezîr-i azam nüfuz ve itibar kazandı. Gerçekten Bayezid Paşa bütün devlet meselelerinde yeğâne söz sahibi ve tek hakimdi.⁶⁹ Kaynaklarımızda I. Mehmed’in daima ona danıştığı ve onun fikirlerini aldığı yazılardır. Bayezid Paşa, Mehmed’in yokluğunda veya hastalığında derhal insiyatifi ele alıyor ve devlet işlerini ak- satmadan yürütüyordu. 1415 yılında Konya’nın kuşatılması sırasında Mehmed hastalanmıştı. Bayezid Paşa’nın aldığı tedbirle Karamanoğlu Mehmed Bey afedildi. Ona verilen teminat üzerine Osmanlı ordugahına geldi; İyi kabul gördü. Kaledeki oğluda itaat etti ve daha evvel yapılan andlaşma gereğince anlaşma yapıldı.⁷⁰ Bayezid Paşa, nüfuzunu tahakküm derecesine çıkarmıştır. Divandaki diğer vezirlere kendi fikirlerini aykırı söz dahi söyletmezdi. Gerçekten ikinci vezîr Çandarlı İbrahim Paşa ve üçüncü vezîr-Mehmed’

in emir ve fedakâr adamı- Hacı İvaz Paşa'lar vezîr-i azam'ın ta-hakküm ve disiplininden şikâyetçiydiler.⁷¹

I. Mehmed'in vefatından sonra tahta geçen I. Murad devrinde de vezîr-i azamlığa Bayezid Paşa getirildi. Bu devirde de Bayezid Paşa vezîr-i azam ve Rumeli Beylerbeyi olarak devlet yönetimine mutlak olarak hakimdi.⁷²

Bayezid Paşa'dan sonra vezîr-i azamlık gene Çandarlı ailesinden birine- İbrahim Paşa'ya- verildi. Bu vezîr-i azamında II. Murad'ın tam itimadına mazhar olduğunu, adeta bağımsız olarak devlet işlerini yönettiğini biliyoruz.⁷³ Murad genel olarak Çandarlı İbrahim Paşa'nın etkisindeydi.^{73a}

İncelediğimiz devrin kendisinden en çok bahsedilen en popüler vezîr-i azamı Çandarlı Halil Paşa idi. Gerek yabancı, gerek yerli bütün kaynaklar onunda tam yetki ile hükümet ettiğinde ve usta bir diplomat olduğunda fikir birliği içindedirler. Örnek olarak Chalka-kondiles "*Halil Paşa vezîr-i azam olarak daima baş roldeydi*" derken⁷⁴ Lütfü Paşa onun devletteki nüfuz ve itibarını belirtmek için II. Murad'ın uyeniden tahta çıkarılması için "*Halil Paşa vezirler ile ittifak edip geri tahta getirdiler*"⁷⁵ şeklinde yazar.

Çandarlı Halil Paşa'nın vezîr-i azamlık yaptığı devirler hakkında araştırmalarda bulunmuş olan bilim adamlarımızda onun hakkında aynı lisanı kullanırlar. Ord. Prof. İ. H. Uzunçarşılı, Halil Paşa'nın büyük nüfuz ve kudretinden⁷⁶, Murad'ın bir çok konuları Halil Paşanın "kıyaset'ine"⁷⁷ bıraktığını belirtiyor. Prof. H. İnalcık, gerek yerli, gerek yabancı kaynaklara dayanarak "*pek ziyade haiz-i nüfuz*" ve "*Sultanın kabzu bastı onun tasarrufuna menât idi*" şeklindeki mutalaaları kaydeder.⁷⁸ Gene Halil Paşa "*mahir bir diplomatır*" Murad'ın sulhperverliğine Çandarlıların ihtiyât siyâseti amil olmuştur.⁷⁹ Çandarlı Halil, Mehmed ve Fazlullah Paşalar azlolunduktan sonra 1453e kadar idâre mevkiini tam bir iktidâr ile işgal etmiştir.⁸⁰

III. B Ö L Ü M

VEZİR-İ AZAMIN PROTOKOL BAKIMINDAN DURUMU

Osmanlı vezîr-i azamının protokol bakımından durumu kanunnâme ile tesbit edilmiştir. Fatih kanunnâmesinde “*Oturmada, durmada ve mertebe de vezîr-i azam cümleden mukaddemdir*”¹ ibaresi vezîr-i azamın meratib sisilesindeki durumunu açıkça gösterir. Bu bakımdan Osmanlı vezîr-i azamı, burada ayrıntılı olarak göreceğimiz gibi, gerek sultanın nezdindeki törelerde ve sultanın kabullerinde, gerek bizzat kendi düzenlediği merasimde ve kabullerinde ön saftadır. Gene vezîr-i azam mansıbının sembolleri bakımındanda diğer devlet erkânına oranla üstünlük gösterir.

A- VEZİR-İ AZAMIN SULTANLA İLİŞKİLERİ

Vezîr-i azam sultanla yakın bir münasebet içindedir. Bu temas daimidir. Zira her ikiside devlet işleri hakkında sık sık görüşmeler yaparlar; sultan vezîriyle “*meşrevet*” eder(lı). Vezîr-i azamın sultanla olan ilişkisi sultanın vefatı ve yeni sultanın *cülus töreni* ile başlar. I. Mehmed rahatsızlığının ölümü ile sonuçlanacağını anlayınca yanına vezîr-i azamı Beyezid Paşa’yı ikinci ve üçüncü vezîrler İbrahim Paşa’yı ve Hacı İvaz Paşa’yı çağırttı, Padişah onlara büyük oğlu Amasya valisi Murad’ın derhal payitahta davet edilmesini ve hastahğının gizlenmesini söyledi. ^{1b} Bunun üzerine Beyezid Paşa, Murad’ı payitanta davet etmek üzere derhal yola adam çıkardı. Murad geldiğinde babası ölmüş idi. Bayezid Paşa, Onun elini öptü ve “*evvelki vezîrlığı yerinde durdu*”. Bilindiği gibi hükümdar ölünce halefi olan yeni hükümdarın tayin fermanlarını tecdid etmesi gerekmektedir. Yukarıda “*Osmanlı vezîr-i azamlarının tayinleri*” bahsinde gördüğümüz gibi II. Mehmed’in *cülus töreni* bu bakımdan bize fikir verir. O, tahta oturduğunda, şehzâdeliği devrinde vezîrliğini yapmış olan Hadım Şahin ve İbrahim, gelenek gereğince padi-

şahın yanında yer almışlardır. Buna mukabil, eyalet valileri ve babası Murad'ın vezîr-i azamı Çandarlı Halil Paşa ve divanın diğer üyeleri karşı tarafta ve uzakta duruyorlardı. Bunun üzerine sultan Mehmed kendi vezîri Şahin'e sordu: "*Babamın vezîrleri neden uzakta duruyorlar? Onları çağır ve Halil'e eski yerini almasını söyle. İshak da Anadolu Beyleri ve âyanı ile Bursa'ya giderek babamın nâşını gömsün. Anadolu vilâyetinin idaresincede nezaret etsin*". Başta Halil Paşa olmak üzere vezîrler padişah'ın bu sözlerini duyunca hemen koşarak *el öptüler*.²

Vezîr-i azam *cülûs* ve *biat* törenlerinde gördüğümüz gibi el öpmektedir. Bundan başka o, sultan tarafından kabul edildiğinde el öper ve gerekirse dua eder. I. Murad, vezîr-i azamı Ali Paşa'yı Bulgaristan seferine yollamak istediğinde ona: *Otuz bin erle denizi geçip Susmanuz vilâyetini yıkıp, yıkıp talan edip, kolay düşerse hisarını dahi muhasara et. Amma şunlar ki kendi ayağıyla gelen anı yağıyla bir tutma. Ve bizim halimize dahi göz kulak tutadur. Menzil be menzil nereye erdiğim tedarik eyle*" dedi. Bu sözler vezîr-i azam Ali Paşa Murad'ın elini öptü, ona dua etti ve dedi ki: "*Canımı sultanım yoluna feda edip, elimden gelenin hiç bir taksir etmeyip, maddûrum oldukça iddî cehd edem*" dedi.³ Bu sefer sırasında padişahın Yanbolu şehrine yaklaşması üzerine Çandarlı Ali Paşa derhal onun nezdine geldi; elini öptü "*makarr-ı izzete*" geçti. Murad, Ali Paşa'yı "*nehavt*" etti ve "*âhbârdan istifsa*" etti.⁴

Vezîr-i azamın protokol kaidelerine riayet ederek girdiği sultanın huzurunda her iki devlet adamı çeşitli konuları görüşüyorlardı. Örnek olarak, Çandarlı Halil Hayreddin Paşa I. Murad'ı İstanbul'u kuşatmaktan vazgeçirmiştir. Bizans imparatoru VIII. Jean'ın muvafakati olmadan İtalya'ya gitmesi Murad'ı şüpheye düşürmüştü. Zira o, Bizanslılar'ın Lâtinler ile anlaşıp Osmanlı Devleti aleyhine bir ittifak yapmalarından çekiniyordu. Ancak Çandarlı Halil Hayreddin Paşa, I. Murad böyle bir hareketin Bizanslılar ile Latinlerin tasavvurlarını kuvveden fiile çıkarcığını, olayların gelişmesini beklemenin daha uygun olacağını söyledi ve Sultan Murad'ı ıkan etti.⁵ Çandarlı Ali Paşa'da İstanbul'u kuşatmakta olan I. Bayezid'i "*İstanbul'u harb ile zahtetmek fikrinden*" vazgeçirmiştir. *Ali Paşa*, *Papa* Bonifacius'un yeni bir haçlı seferi düzenlemek için yeryer kiliselerde vaaz ettirdiğini, bazı Rus prenslerinin para yardımında bulunduğunu ve bunun hristiyan hükümdarlarının silâhlanmasına nadan olacağını söylemiştir.⁶

I. Mehmed'de ölümüne tekaddüm eden günlerde, vezîr-i azam Bayezid Paşa ile İbrahim ve Hacı İvaz Paşa'ları da-

vet etmiş ve büyük oğlu Amasya valisi Murad'ın hemen çağrılmasını ve hükümdar olacak oğlu tarafından ikiküçük kardeşinin öldürülmemesi için bunların Bizans İmparatoru'nun yanına gönderilmesini vasiyet etmiştir.⁷

Vezîr-i azamlar sultan tarafından kabul edildikleri bu tür görüşmelerde hanedanın evlilik işleri ile ilgili konular içinde sorulara muhatap oluyorlardı. II. Murad, Kosova Meydan savaşında Edirne'ye döndüğünde, vezîr-i azamı Çandarlı Halil Paşa'yı kabul etmiş ve şunları söylemiştir: "*Halil.. Kızımı cihazladım. Oğlum Mehmed'i dahi evlendirmek dileğimdir. Süleyman Bey bir hoş Türkmendir. Bizimle dosttur ve sadakat göstermektedir. Onun kızını oğluma almak isterim*" Vezîr-i azam Halil Paşa: "*Sultanım, lâynktır*" cevabını verdi. Bunun üzerine sultan Murad ve vezîr-i azam Halil Paşa, Amasya valisi Hayreddin Hızır'ın hatununu Elbistan'a Süleyman Bey'e kızını ismek için gönderdiler. Süleyman Bey'in beş kızı vardı, hepsini görücünün önüne getirdi. Görücü olan hatun birini beğendi ve onun elini tuttu, iki gözünü öptü, parmağına "*hatem-i cevheri*" geçirdi. Hatun oradan hareketle Murad'ın nezdine geldi ve durumu anlattı. Sultan Murad bu defa da evlenme işlemini gerçekleştirmek için Hayreddin Hızır'ın hatununu "Rum ayanlarının hatunları" ile beraber tekrar Süleyman Bey'e gönderdi. Süleyman Bey onları karşıladı ve "*töre*" gereğince ağırladı, sonra da kızını Hayrû'd-Dîn Hızır'ın karısına teslim etti. Kız Edirne'ye getirildi ve düğün yapıldı.⁸ Böylece vezîr-i azam Çandarlı Halil Paşanın'da uygun gördüğü evlenme gerçekleştirilmiş oldu.

Vezîr-i azamın sultanın özel hayatında da yeri vardır. Özellikle, eğlence ve ziyafetler sırasında vezîr-i azamın sultanın nezdinde, davetli olarak bulunduğunu biliyoruz. Örnek olarak, I. Murad, Niksar'da bulunduğu sırada civardaki beyler itaatlerini arz etmişlerdir. Sultan bu durumdan çok memnun oldu, "*memleket bâbında hiç teşvişim kalmadı*" dedi. "*Vezirleriyle, beyleriyle ve musahipleriyle işt u nuş ve işret-i zevkle meşgul oldu*"⁹. Kaynaklarımızda özellikle Çandarlı Ali Paşa'nın eğlence hayatını çok sevdiğini ve I. Bayezid ile bir çok defalar beraber bulundukları hakkında kayıtlar vardır. "*Ali Paşa vezîr oldu, fisko ficur ziyade oldu*" kaydı¹⁰ bir genel kanı olarak yaygındır. Prof. Mükrimin Halil Yınanç, Osmanlı vak'anüvislerinin vezîr-i azam Ali Paşa'nın ve bir Sırp prensesinin Bayezid'i iştret ve sefahatle alıştırmış oldukları hakkındaki kayıtları belirtir. Bu arada kadıların "*irtikab ve irtişaya*" başladıkları, ancak bilginlerin taşlama

yolu ile sultana acı sözler söyledikleri, Bursa kadısı Şemseddin Mehmed Fenarî'nin mahkemede şehadete gelen padişahın cemaatle namaz kılmağı terk ettiği için, tanıklığını geçerli saymadığı kaynaklarda vardır. Bizans tarihçileride I. Bayezid'in işret ve sefahat yüzünden fikri ve bedeni kabiliyetini kaybettiğini yazarlar. Yınanç, bu konuda biraz mubalaa edildiğini, Bayezid'in çağdaşı olan bütün İslâm hükümdarları gibi "bezm" ler düzenlediğinin bir hakikat olduğunu, ancak zamanının büyük bir kısmını zefk, sefa ve işarete ayırmanın, faaliyet ve icraatı gözönünde bulundurulursa olanaksız olduğu fikrindedir.¹¹ Bununla beraber vezîr-i azam Çandarlı Ali Paşa'nın I. Bayezid ile devamlı bir eğlence hayatı içinde oldukları anlaşılmaktadır.

Vezîr-i azamın sultan ile yakın ilişki içinde olmasına diğer bir nedende, vezîrin padişah vakıflarının "mütevellisi" olmasıdır. Bu durum kanunname ile de formüle edilmiştir. Gerçekten Fatih Kanun-nâmesinde "*malının vekili, defterdarımdır*"¹² ibaresi defterdara resmen bu görevi vermektedir. Ancak vezîr-i azam'da o malın nâzırıdır. Daha I. Murad'ın Ağustos 1385 (Cemaziyel âhır 787) de Çekirge'deki hayratına ait vakfiyeden, vezîr-i azam Halil Hayreddin Paşa'nın hükümdarın vakfiyesine "mütevelli ve nazır olduğunu görüyor-ruz"¹³

Bayezid Paşa'da I. Mehmed'in vakfının nazırıydı.^{13a}

Vezîr-i azam Koca Mehmed Paşa'da II. Murad'ın vakıflarına nezaret ediyordu. Haziran 1429 (Şeval 833) tarihli II. Murad'ın imaret vakfiyesinde Koca Mehmed Paşa, vezîr-i azam sıfatıyla vakfın zabiti olarak atanmıştır.¹⁴

Gene vezîr-i azamın padişah ile ilgili resmi işlemlerde tanık olarak zikretildiğini de biliyoruz. Örnek olarak, Çandarlı Halil Paşa, II. Murad'ın vasiyetnamesinde tanık olarak zikretmektedir. Bu vasiyetname 3 Ağustos 1446 (9 cemaziyelevvel 850) tarihinde vâsinin emriyle yazdırılmaya başlandı ve 1446 yılı eylül sonu (Recep 850) nda tescil edildi. "*Eğer Bursa'dan gayri yerde fevt olursam, şöyle ederler ki perşembe gün kabrime koyalar. Bursa'da merhum oğlum Ali yanındaki kabrin katında koyarlar*" ibraresini de taşıyan bu vâsiyetnamelerin altındaki imza sahiplerinin başında vezîr-i azam Çandarlı Halil Paşa bulunmaktadır. Diğer imzalar ise divân üyeleri olan vezîrlere aittir.¹⁵

Görülüyor ki, başta vezîr-i azam ile olmak üzere padişah divan üyeleriyle de yakın bir ilişki içindedir. Bu durumda zaman zaman

aralarında akrabalık münasebetlerinde kurulduğunu görüyoruz. Nitekim Çandarlı Halil Paşa'nın kardeşi Mahmud Çelebi, Fatih Sultan Mehmed'in kayınbiraderi idi.^{15a} Gene divân üyesi Zaganos-ki II. Mehmed'in lalasıydı- kızını Fatih'e vererek onun kayınpederi de olmuştur.¹⁶

Gene bu yakın ilişkiler cümlesinden olarak padişahların vezîrlerin yakınlarına tevcihat yaptıklarında biliyoruz. Örnek olarak, II. Murad'ın vezîr-i azamı Çandarlı Halil Paşa'nın oğlu İbrahim'e henüz çok genç olmasına rağmen bazı *unvanlar* tevcih etmiştir.¹⁷

Hükümdar ile vezîrin birbirlerine hitap şekli hakkında kaynaklarımızda bilgi vardır: Sultanlar divan azalarını topluca kabul ettiklerinde onlara "*Ey vezîrler..*" şeklinde hitap ediyorlardı. Nitekim, Çelebi Mehmed, saray mensuplarından Şarabdar İlyas'ın Emir Süleyman nezdine kaçtığını öğrendiğinde "*vüzerâsını katına okuyup, eyittiki Ey vezîrler hiç görürmüsünüzki bizim işimiz gittikçe sarplanmağa başladı. Ali Paşa, dünki gün işbu vechile bana bir mektup göndermiş Eğer dediğinin aslı yokmuşsa, bu kul kaçmazdı*"¹⁸.

Sultanlar vezîr-i azamlarına isimleri ile de hitap ediyorlardı örnek olarak, Yıldırım Bayezid, kadıların rüşvet aldıklarından dolayı yapılan şikâyet üzerine vezîr-i azamı Ali Paşa'yı çağırttı ve: "*Ali bu kadılar hod okumuşlardır. Niçin okuduklarını tutamazlar. Rüşvet alırlar*"³ diye sormuştur.¹⁹

Yukarıda II. Murad'ın oğlu Mehmed'e Dulkadiroğlu'nun kızlarından birini almak istediğini ve bu hususta vezîr-i azamı Halil Paşa'nın fikrini sorduğunu görmüştük. Sultan vezirini kabul ettirğinde ona "*Halil... Kızımı cihazladım...*" şeklinde hitap etmiştir²⁰.

II. Mehmed'de İstanbul'un kuşatılması sırasında vezîrlere görev verirken: "*Ey ... Halil ve Saruca. Her birinizi maiyetinizde alayınız olduğu halde yanlarımda savaşa hazır bir durumda beni savaşıyor ve surun harap olduğu yerden surun üstüne çıkmaya gayret sarfediyor ve İtalyanlar'ı mağlup ediyor ve maiyetimde olanlara şehre girmek için yol açıyor göründüğünüz anda...*" demiştir²¹.

Nihayet sultanların vezîr-i azamlarına "*Lala*" şeklinde de hitap ettiklerini biliyoruz. II. Murad bir divan toplantısında Bayezid Paşa'ya hitaben "*Lalam*" demiştir.^{21a} İstanbul'un fethi için yapılan hazırlıklar sırasında Mehmed'de Akcahisar mevkiinin karşısında durmuş ve vezîr-i azamı Halil Paşa'ya dönerek: "*Lala, bunda bir hisar gerek*" demiştir.²²

Vezîr-i azamların sultanlara yaptıkları hitap şekline gelince: Yukarıda, Yıldırım Bayezid'in kadıların rüşvet alması konusu vezîr-i azamı Ali Paşa'ya atığında "Ali" şeklinde hitap ettiğini görmüştük. Muhaverede vezîr-i azam I. Bayezid'da "sultanım" şeklinde hitab etmiştir.²³

I. Mehmed'e hitaben divân azaları: "*Sultanım, ömrün payidar olup devletin bahtiyar olsun. Her düşman ki senin memleketine girdi, adavet etti, akıbet mahzûl olup, gürizan oldu*" dediler.²⁴ Gene I. Mehmed'e hitaben vezîr-i azam Bayezid Paşa'nın "*Sultanım... Kôr Şah Melik Bey'i okuyalım. Görelim o ne der*" dediğini biliyoruz.²⁵

Bundan başka hükümdara hitaben "*sultan-ı âlem*"²⁶ ve "*devletli sultanım*"²⁷ denildiğide oluyordu. Bir defasında Ali Paşa, I. Murad'a hitaben "*Ey saadet ısı devletlû padişah*" demiştir.²⁸

I. Bayezid'a vezîrleri "*Han*" da diyorlardı. Bayezid, vezirlerine: "*Tez leşker cem edin. Timur'un üzerine varıp, vilâyetini haraba vereyim*" dedi. Bunun üzerine vezîrler: "*Ey Hân. Ne lâzımdır ki, leşkerimize tâb çekdirelim. Kayalım Timur buraya gelsin, bir garip gözü bağlı şeridir Söyle kıralım ki bir dil çıkmasın*" dediler.²⁹

B- VEZİR-İ AZAMIN SEMBOLLERİ

İncelemekte olduğumuz devrinde Osmanlı vezîr-i azamının mansıbının sembolleri şunlardır:

- 1- *Unvan ve lakablar*
- 2- *Tuğ*
- 3- *Sarik*
- 4- *Hilât-ı vezâret*
- 5- *Mühür*
- 6- *Çadır*
- 7- *Sancak*
- 8- *Nevbet*
- 9- *Divit takımı*
- 10- *Kılıç*
- 11- *Mesned-i vezâret ve emaret*

Evvelâ vezîr-i azam³⁰ın *unvan ve lakabları*'nı görelim,

Osmanlı vezîr-i azamı ve Osmanlı divânının diğer üyeleri "*Paşa*" unvanını taşıyorlardı. J. Deny bu ünvanın XIII. yüzyılda ortaya çıktığını ve ilk kullanılışının tam olarak saptanmasının güç olduğunu belirtiyor.³¹ Gerçekten Prof. Dr. M. Akdağ'da, Türkiye Selçuklu

Sultanlarının taşıdıkları “*sahip*” unvanı yerine vezîrlerin “*Paşa*” unvanını almalarına, devletin askerî işlerini üzerlerine alarak Beyliklerin doğmasına sebep olan karışıklıklar sırasında ortaya çıkan bir gelenek olduğu fikrindedir. Beylerin, Selçuklu sultanına bağlı olduğu sırada, beyin orduya komuta eden büyük oğlu *Paşa* unvanını alıyordu. Görünüşe göre vezirede bu yoldan *Paşa* unvanı geçmiştir.³² Kesin olarak bildiğimiz husus Orhan Bey zamanından itibaren, vezirliğe getirilen şahsiyetlere *Paşa* unvanının verildiğidir. O devre ait vakfiyelerden ve temliknâmelerden³³ bu husus anlaşılmaktadır.

Vezîr-i azamların *Lâkab* edindikleride malûmdur. Örnek olarak *Çandarlı Kara Halil* (Hayreddin) *Paşa*’nın lakâbı “*hayrî’l-mille vedin*” idi³⁴ Esasen, Hayrî’-d-Dîn unvanının I. Murad tarafından “*paşa*” unvanı ile beraber adı geçen vezîr-i azama verildiğini biliyoruz³⁵.

Çandarlı Halil Paşa’ya aid bir belgeden de onun lakablarını öğrenebiliyoruz: “*Seyyidü’l-vüzera-i azam nazım-ı mesalihü’l-nam, Hayrî’-d-devle ve din Halil Paşa*”³⁶

Vezîr-i azamın unvanı olarak, *vezîr-i kebîr* deyimini de görüyoruz. Örnek olarak, Orhan Gazi camiinin 1417 (820) tarihli kitabesinde Bayezîd Paşa, *vezîr-i kebîr* (büyük vezîr) olarak zikredilmiştir.³⁷

Gene vezîr-i azam, padişah tarafından “ulu vezîr” olarak da adlandırılıyordu. II. Murad, vasiyetnamesinde “*her kimki Osmanlı memleketinde ulu vezîr ola*” şeklinde yazmıştır.

Vezîr-i azamlara *ulu emîr* denildiğini de biliyoruz. Esasen vezîr-i azamların uhdesinde “*beylerbeylik*” de bulunduğundan, bu tabiidir.

Vezîr-i azamın diğer bir sembolü de *tuğ*³⁸ dur. Osmanlı vezîr-i azamının üç *tuğu* vardır. Onun maiyetindeki beylerbeyleri iki, sancak beyleride bir tuğa sahiptiler.³⁹ Anlaşıldığına göre vezîr-i azam görevinden uzaklaştırıldığında mansıbının diğer sembolleri gibi saltanat makamınca tuğlarda geri alınıyordu.

Diğer bir sembol de *sarıktır*. Kaynaklarımızda “*burma tülbend*” olarak nitelendirilen bu sembol, Orhan Bey zamanından itibaren divân üyeleri için giyilmesi zorunlu bir alamet idi. Aşık Paşazâde, “*Divâna gelecek beylerin burma tülbendi olmazsa ta’yib ederler, divâna geldin hani burma tülbendin, derler di?*” şeklinde yazar⁴⁰

Diğer bir sembol *hil’at-ı vezâret*’ir. Sultan, vezârete atadığı kimseye, bu makama mahsus olan hil’atı verir. Örnek olarak I. Mehmed’in *İbrahim Paşa’ya mektup ve hil’at gönderip... onu yanına davet et-*

tiğini” biliyoruz.⁴¹ Vezîr-i azam Çandarlı Ali Paşa “*ak kaftan*”a kırmızı düğme konulmasını âdet yapmıştır.⁴² İlk vezîrlerden Hacı Paşaya kırmızı kerha (ipek kumaş) verildiğini biliyoruz.⁴³

Mühür’de vezîr-i azamın sembollerindendir. Vezîr-i azam da “*mühr-i hümayun*” yani sultanın ona ettiği, sultanın adı bulunan yüzük şeklindeki altın tuğralı mühür ve ayrıca sadaret mühürü bulunur. Vezîr-i azam *sahib-i mühr* olarak devlete aid bütün konularda hükümdarın tam yetkilidir.⁴⁴

Çadır, vezîr-i azamında diğer bir âlametidir. Sefer ve seyahat sırasında vezîr-i azam için *çadır* kurulduğu malumdur. Vezaret *çadırının* muhafazası için bir sipahi ve bir yeniçeri görevlendiriliyordu. Bunlar *çadırı* tutan iplerin başında nöbet beklerlerdi.⁴⁵ Görevinden uzaklaştırılan vezîr-i azamın “*çadırı başına yıkılıyor*”, yani *çadırı* tutan ipler kesiliyordu. İncelemekte olduğumuz devirde yani 1453 yılına kadar Osmanlı tarihinde *çadır* başa yıkmaya dair kaynaklarda bilgi yoktur. Ancak bilindiği gibi, daha sonraki yüzyıllarda birçok Osmanlı azamının *çadırları* başlarına yıkılmıştır. Bu şekildeki tatbikatın Osmanlılardan evvelki Türk Devletlerinde var olduğu bazı kaynaklarda kayıtlıdır.⁴⁶

Sancak’da vezîr-i azama, tayin edildiğinde verilen bir diğer âlamettir. Ancak görevlerinden uzaklaştırılan vezîr-i azamların sancakları da saltanat makamınca geri alınıyordu.

Nevbet’de vezîr-i azamın mansıbının sembolüdür. Gerek Osmanlılardan evvelki Türk Devletlerinde⁴⁷, gerek 1453 den sonraki devirde vezîr-i azamların *mehter* takımına sahip olduklarını biliyoruz. Bu bakımdan ilk Osmanlı vezîr-i azamlarının *nevbet çaldırmak* hakkına malik olduklarını anlaşılmaktadır. Vezîr-i azamın dokuz kat mehterhanesi vardır. Bu band oda her âletten dokuz adet bulunuyordu. Dokuz zurna, dokuz nekkare, dokuz nefir yani boru, dokuz davul, dokuz zil.⁴⁸

Nihayet *divit takımı* ve *kılıç* vezîr-i azamın en önemli sembolleri olarak rol oynarlar. Kaynaklarımızda sık sık geçen “*erbab-ı seyf ve kalem*” deymi vezîr-i azamın hem askerî, hem mülkî yetkileri haiz olduğuna işarettir. Sultan tarafından vezârete getirilen devlet adamının önüne *divit takımı* konulur. Aynı sultan sdiger mansıb sembolleri meydanında *kılıç*’ı da vezîr-i azama verir.

Kaynaklarımızda geçmemekle beraber vezîr-i azamın, *mesned-i vezâret ve emaret*’e sahip olduğu tahmin edilebilir. Zira Selçuklu Devletlerinde vezîrler bu âlamete maliktiler.

Vezîr-i azamlık sembolleri, görevden uzaklaştırıldığı anda vezîrden alınır. Bu arada yukarda işaret ettiğimiz gibi “*çadır*” da yıkılır. Böylece azledilen vezîr-i azam, yetkilerini kaybetmiş olur.

C- VEZÎR-İ AZAMIN MAİYETİ

Vezîr-i azamlık makamında vezîr-i azamın devlet işlerini “kalem” ile yürütürken en büyük yardımcısı şüpesiz nişancıdır. Yukarıda gördüğümüz gibi, *Kanunnâme* gereğince “*sadır*”da oturmak hakkı olan, divân toplantılarına katılan nişancı, divân kaleminin şefidir. Bu bakımdan vezâret makamından çıkan bütün “*evrak*”ı hazırlamak, gerekenleri padişaha veya vezîr-i azama arz etmek onun başlıca görevidir.⁴⁹

Vezîr-i azamın maiyetinde bulunan diğer bir görevli de *kethüda*’dır.⁵⁰ İncelemekte olduğumuz devirde *kethüda* veya *kethüdaların* görevleri hakkında tam bir bilgi sahibi değiliz. Ancak anlaşıldığına göre bunların resmî bir görevi vardı Zira kaynaklarımızda genel olarak “köleler ve kethüdalar” olarak zikredilmektedir. Kethüdaların *kethüda-ı sadr-ı âli* unvanını taşıdıklarını ve artık devlet memuru olduklarını biliyoruz.⁵¹

Vezîr-i azamların emrinde bulunan asıl geniş kitle, kölelerdir. Bunlar devrin geleneklerine uygun olarak vezîr-i azamın özel hizmetini yaparlar. Vezîr-i azamın gerek payitahtta bulunduğu zamanlar, gerek seferlerde daima onun yanındadırlar. Çandarlı Ali Paşa’nın tesis ettiği içoğlanları sınıfı da kölelere dahildirler. *Köleler, içoğlanlar* ve *kethüdalar*’ın yakın ve itimad edilir kimselerden seçildikleri muhakkaktır. Nitekim İstanbul’un fethini müteakib Çandarlı Halil Paşa, Fatih Sultan Mehmed tarafından görevinden uzaklaştırıldığında “*Halil Paşa’yı oğlanları ve kethüdalarıyla bile tuttular*”⁵².

Vezîr-i azamlar kölelerine çeşitli görevler veriyorlardı. Çandarlı Ali Paşa “*bir kölesini, onun zevcesini, iki oğlunu ve kızını, alimlerden, hafızlardan ve fakirlerden Bursadaki zaviyesinde oturanlara ve oraya gelenlere hizmet için tayin etmiştir*”⁵³.

Vezîr-i azamın köleliğinden azad edilenlere de bazen önemli görevler verildiğini biliyoruz. I. Bayezid, Karamanlılar’dan aldığı Beyşehir ve yörelerini Ankara ile birlikte bir sancak haline getirmiş ve bu yeni sancağın valiliğine, vezîr-i azamı Çandarlı Ali Paşa’nın azadlısı Sarı Timurtaş Paşa’yı atanmıştır.⁵⁴

Kaynaklarımızda “Mürebba” (terbiye görmüş) deyimide vardır. Başta Aşıkpaşazâde olmak üzere bir çok müverrih, Çandarlı İbrahim Paşa’nın mürebba Taharetsiz Hatip adında birinden bahsederler. Bu adama haber gönderen vezîr-i azam, II. Murad’ın Gelibolu’ya geçmesi için gemi temin etmesini istemiştir. İbrahim Paşa bir yüzücü ile Geliboluda bulunan mürebba Hatib’e gönderdiği mektupda “*devlet ve saadet istersen bize gemi bulmağa çare edersin*” şeklinde yazıyordu. Hatib, bir Ceneviz gemisi kiralıyarak istenilen görevi yapmıştır.⁵⁵

Nihayet “*vezîr-i azamın musahibleri*” deymi de kaynaklarımızda vardır. Bunlar onun dost ve arkadaşlarıdır ve eğlence hayatında rol oynarlar. Çandarlı Ali Paşa “*zevvak kişiydi, arkadaşları dahi zevvak oldular*”⁵⁶ ibaresi başta Ali Paşa olmak üzere vezîr-i azamların sürdürdükleri hayat hakkında fikir vermektedir.

D- VEZİR-İ AZAMIN TÖRENLERDEKİ DURUMU

Kanunnâme ile hükümdar tarafından kendisine hiyerarşinin en üst kademesinde yer verilmiş olan Osmanlı vezîr-i azamı, sultanın hüründeki törelerde protoklün kendisine ayırdığı mevkiide yer alır. Başta vezîr-i azam olmak üzere diğer vezîrlerin, özellikle yabancı devletlerin elçilerinin padişah tarafından kabulünde hazır bulunmaları gerekiyordu. Gerçekten ünlü gezgin Broquiere’in bizzat Yenipazar da gördüklerine dayanarak yazdığına göre o sırada Milano’dan gelen İtalyan sefiri, II. Murad’ın maiyetinde bulunan bir görevliye başvurarak getirdiği hediyeleri sunmak istediğini bildirdi. Sultan elçiye verdiği cevapda, bu bölgeye gezmek amacı ile geldiğini, esasen “Paşa”larının nezdinde olmadığını, bu bakımdan arzularının yerine getirilmeyeceğini, ya vezîrlerin gelmelerini beklemesini veya Edirne’ye gidildiğinde kabul edebileceğini tebliğ etti. Buradan hareket eden Murad Edirne’ye gitti. Onun payitahta gelişinden dört gün sonra divân üyeleride Edirne’ye geldiler. Milano elçisi protokol gereğince huzura kabul için olan arzusunu tekrarladı. Kendisine verilen cevapda vezîrlerin “*efendileri nezdinde zevkî sefa ile meşgul oldukları, bu bakımdan kabul edilemeyeceği*” bildirildi. Bununla beraber ertesigün vezîrler tarafından kabul edileceği haberi verildi. Bunun üzerine elçi evvelâ divân azalarını konaklarında ziyaret ederek getirdiği hediyeleri sundu. Daha ertesi sultanın huzuruna kabulü için hazır olması bildirildi. Kabul günü elçi bir ata bindi, beraberindekiler yaya olarak onu izliyorlardı. Ondaki evvelâ ellerinde sopa bulunan yirmi, otuz muhafızın

nöbet tuttuğu birinci kapıya geçtiler. Elçi içeri girince kapı yanına oturtuldu. Bu sırada üç vezir, Rumeli Beylerbeyi ve bazı emirler geldiler Sultan Murad, *selâmlık* kısmından salona girdi. Beraberinde iki iç oğlanı bulunuyordu. Bu sırada Rumeli beylerbeyi de ona eşlik etti. Maiyetindekiler çekildikten sonra, bir cüce ve iki soytarı sultanın yanında kaldılar. Murad *tahta* oturdu. Paşalar, ona yakın bir yerde mevki aldılar. Protokola dahil diğer görevlilerde onların arkalarında duvarların dibine yakın yerde oturdular. İlk kabul töreni Bosna krallığından gelen elçiye yapıldı. Elçi evvelâ vezirlerin yanına gitti ve takdim edildi. Elçi Bosna krallığının itaatini arzetti. Bundan sonra Milano elçisi çağırıldı. Ona protokol görevlilerinden biri eşlik ediyordu. Takdim edeceği hediyeler arkasından getirildi. Hediyeler, içinde etli pilav bulunan yemek tabaklarının yanına kondu. Elçi şapkasını başından çıkarmadan eğilerek sultanı selamladı. Bunun üzerine sultan kalktı. Salonda bulunanlarda ayağa kalktılar. Yahudi tercümanı aracılığı ile Milano dükasının hatırını sordu. Görüşmeden sonra elçi yüzü padişaha dönük olmak üzere geriye giderek Bosna kralının elçisinin yanındaki yerini aldı. Sultan tahtına oturunca, hazır bulunanlarda oturdular. Başta sultana olmak üzere herkeze etli pilav dağıtıldı. Salonda hazır bulunan dört kişiye bir kap yemek verildi.

Vezir-i azamın ve diğer vezirlerin kendi kabullerindeki duruma gelince Kabul edilenler belli protokol ilkelerine riayet ediyorlardı.

II. Murad tarafından kabul edilen Milano elçisi divân üyelerince kabul edilmiştir. Broquiere, Kosova Meydan muharebesinden yani I. Murad'ın şahadetinden itibaren yabancı devlet elçilerinin doğrudan doğruya sultana konulan hakkında arzda bulunmalarının kaide hükmüne girdiğini kaydettikten sonra kabûlü anlatır. Üç vezir ve Rumeli Beylerbeyi “bir ağaç” üzerinde oturmuşlardı. Elçi yere yayılan bir halı üzerine oturduldu. Kabul salonunda gene protokole dahil kişiler bulunuyorlardı. Elçi: “*Zat-ı şahanelerinden, biraderleri Milan dükası Macaristan krallığının Eflâk'ın ve Softa'ya kadar Bulgaristan'ın Bosna krallığı ile ve İsklvonya'ya tabi olan Arnavutluğun yedi zabıtlarında bulunan kısmının Roma imparatoru Sızmond'a terk edilmesini istirham ediyorlar*” dedi. Vezirler, cevap olarak bu hususu padişaha arz edip cevap vereceklerini söylediler. On gün sonra da cevap vermek üzere elçiye çağırıldılar ve talebi reddettiklerini bildirdiler.⁵⁷

I. Murad devrinde Bulgaristan şehirlerinin fethi sırasında “iki kafır” Çandarlı Ali Paşa'nın huzuruna girdiler. Yüzlerini yere koydular. Ali Paşa onlara kızmıştı: “*Bire mel'unlar. Buraya gelip,*

kaleyi verelim diye bizim sakalımıza gülersiniz, yine gidersiniz değil mi? İnşallah sizin hakkınızdan geleceğim” dedi. Bu sözleri işiten “kâfirler Hristos’a ve İncil’e and içip” paşayı, anlaşmazlığa düştükleri konuda ikna ettiler.⁵⁸ Gene Bulgaristandaki askerî hareket sırasında Bulgar kralı Şişman, kefen ile Çandarlı Ali Paşa’nın huzuruna geldi. ayağına düştü. Ali Paşa onun hayatını bağışladı.⁵⁹

Osmanlılara gelen elçileri önce vezir-i azam kabul ediyor, gerekirse elçi padişahın huzurunada çıkarılıyordu.

Çandarlı Halil Paşa’da Bizans elçilerini kabul etmiştir. II. Mehmed’in Karaman seferine çıkmasından yararlanmak isteyen Bizans İmparatoru Constantin, gönderdiği elçileriyle İstanbul’da bulunan Şehzâde Orhan’a verilen tahsisatın arttırılmasını istedi. Vezir-i azam Halil Paşa tarafından kabul edilen elçiler, tahsisat arttırılmadığı takdirde Orhan’ın Rumeli’ye salıverileceği tehdidinde bulundular. Vezir-i azam elçilerin isteklerine karşı durdu, ağır sözler söyledi ve: “Şimdi Anadolu’ya sefer yapmanızdan yararlanarak bizleri korkutmak istiyorsunuz. Biz çocuk değiliz. Elinizden ne gelirse yapınız. Orhan’ı Trakya’ya padişah yapmak istiyorsanız hiç durmayınız. Macarları getirmek istiyorsanız onları da çağırınız. Yalnız şunu biliniz ki bunların hiç birini başaramıyacaksınız. Hatta ellerinizdekini de kaybedeceksiniz. Bununla beraber söylediklerinizi padişahıma iletceğim. O nasıl isterse öyle olacak” dedi. II. Mehmed, elçilerin taleblerini öğrenince çok kızdı. Ancak imparatorun bir gaile çıkarmasından çekindiği için elçileri güler yüzlü kabul etti. Onlara kısa bir müddet sonra Edirne’ye döneceğini orada devlet ileri gelenleriyle görüşerek arzularını yerine getirmeğe çalışacağını söyledi ve ümit verdi. Bundan sonra Fatih Mehmed, Karaman seferinden vazgeçti; onlarla sulh yaptı ve Edirneye döndü. İlk iş olarak Orhan’ın tahsisatı için yapılan Karasu bölgesine memurlar göndererek gelirin verilmemesini emretti ve bu iradı tahsil ile görevli olanları oradan kovdurdu.⁶⁰

Gene Çandarlı Halil Paşa, II. Murad devrinde Macar elçilerini kabul etmiştir. Elçiler evvelâ “paşalar” a yani divan üyelerine başvurular. Halil Paşa elçileri bundan bir kaç gün sonra kabul etti ve onlarla üç gün süreyle konuştu. Bundan sonra elçiler padişahın divanına kabul edilmişler ve getirdikleri mektubu sunmuşlardır. Bütün bunlardan sonra Murad, devlet büyüklerinden meydana gelen bir meşveret meclisi toplanmıştır. Elçiler ile yapılan müzakereleri vezir-i azam Halil Paşa yönetmiştir. Yapılan diplomatik temaslar sonucunda “Despot, Yanko ve kral” ın ayrı yemin etmeleri ve Balta oğlu Süleyman

Bey'in yeminleri almak üzere Macaristan'a gönderilmesi kararlaştırıldı.⁶¹

Vezîr-i azam askerî hareket sırasında fethedilen yerlerin ileri gelenlerini kabul ederek "*kale kilidini*" de teslim alır. Vezîr-i azam Çandarlı Ali Paşa, Bulgaristandaki faaliyeti sırasında Vençeh'e geldiğinde, kale halkı tarafından görülünce kalenin kilidi getirilmiş "*Madara'nın ve Şumnu'nun dahi kilidi getirilmiştir*"⁶² Ali Paşa Şumnu'da bir kaç gün oturduktan sonra Şişman'ın "*tahtgâh*"ı Tırnova'ya geldi. ve orasında kilidini teslim aldı.⁶³

Osmanlı vezîr-i azamının düzenlediği ziyafetler ve bunların şekli hakkında bilgimiz azdır. Bununla beraber kaynaklarımızda gene Ali Paşa ile ilişkin olarak Onun muaveneti ile şarap ve kebab meclisi kuruldu⁶⁴, "*ârâm etti*"⁶⁵ gibi kısa bilgiler vardır.

Keza vezîr-i azamın protokoler bakımından ulema ile olan ilişkileri hakkında da bilgimiz pek azdır. Ancak vezîr-i azamların devrin geleneklerine uygun olarak bilginleri himaye ettiklerine ve onlarla sık sık görüştüklerine dair örneklerle sahibiz. Bu arada vezîr-i azamların kendilerinde ulemadan oldukları göz ödünde bulundu-rulmalıdır. İbn-i Kemal, Çandarlı Halil Paşa'nın idamının ülema ve asker arasında teessür ve etki yarattığını kaydedir.⁶⁶

IV. BÖLÜM

VEZİR-İ AZAMIN GELİR KAYNAKLARI VE GİDERLERİ

Vezîr-i azamın başlıca gelir kaynağı kendisine tahsis edilen hasdandır. *Hass*, ülkenin muhtelif bölgelerinde bulunuyordu. Fatih Sultan Mehmed, Hassın miktarını kanunnâme ile tesbit etmiştir. Buna göre vezîr-i azam yıllık olarak 1.000.000 ile 1.200.000 akçe arasında alabilir.¹ *Hass* devlet tarafından araziden alınan gelirlerin öşrü ile kanun gereğince yıllık olarak verilen veya bir bölgenin gelirinin tahsisi demek olan maaştan ibarettir. (1^a) İncelemekte olduğumuz devrede yani Osmanlı tarihinin 1453 yılına kadar olan süresinde özellikle Rumeli'de padişah, vezîr, beylerbeyi ve sancak beylerinin hassalarının olduğunu biliyoruz. Bununla beraber ilk tahrir defterlerinde hassaların daha ziyade sancaklarda görevli sancakbeylerine tevcih edildiği görülmektedir. Örnek olarak Çirmen sancağı XV. yüzyıl ortalarında *mir-i alem* hassı olarak görülmektedir. Bu asrın sonlarında da ancak beylerbeylerinin hassalarının arttığını görüyoruz. XVI. yüzyılın ilk yarısında vezîrlere ait oldukları kesin olarak anlaşılan hassalardan bir kısmının eskiden vezîr hassı olması veya mülk yahıl çiftlik olarak vezîrlerin tasarrufların da bulunması mümkündür. Fakat en eski kayıtlarda hassaların yalnız *Mir-i alem*, *mirlivâ*, *mirmiran* hassaları olarak görülmeleri Rumeli eyaletinde padişah hasslarından sonra yukarıdada değindiğimiz gibi bu eyaletin çeşitli bölgelerinde görev yapanlara tevcih edildiğine işarettir.²

Çandarlı Halil Paşa'ya ait kervansaray mukataa idi. Edirne' de *Halil Paşa Hanı* adını taşıyan mukataasının 1478 yılından itibaren üç seneliği 51.000 akçeye Hamza Sipah veled-i İlyas'ın uhdesinde bulunmuştur.^{2a}

Vezîr-i azamlar sultan tarafından kendilerine bağışlanan mülklerde sahiptiler. II. Mehmed, vezîr-i azamı Çandarlı Halil Pa-

şa'ya 1451 yılı Eylül ayında Rumeli tarafında Filibe'de yeni mülkler bağışlamıştır.³ Bu mülk, daha sonra Halil Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'ya miras olarak kalmıştır. Bilindiği gibi İbrahim Paşa II. Bayezid devrinde vezîr-i azamlık yapmıştır. 1528 (935) tarihinde filibe'deki vakıf vaziyeti şöyledir: "*Vakf merhum İbrahim Paşa babası Halil Paşa'dan kalmış mülk imiş İstanbul'da bina ettiği camisine ve medresesine vakf etmiş*"⁴

Osmanlı vezîr-i azamı Türk-İslâm devletlerinde yürürlükte olan gelenek gereğince ganimetlerden pay alıyordu. Büyük Selçuklu sultanının ve vezîrinin katıldıkları veya katılmadıkları seferlerde hisselerine düşen ganimete ait somut bir örnek vermiştik: Sultan Melikşah'ın hâciblerinden Kiçkine, Karmatiler'e karşı sefer yapabilmek için sultan ile vezîr Nizâmü'l-mülk'den izin istedi. Onlarda müsaade ettiler. Savaş hazırlıklarına başlayan Kiçkine seferde kendisine ittihak etmeyi kabul edenler ile bir anlaşma yaptı. Bu anlaşmaya göre Karmatiler'den alınacak ganimetlerden halife ve sultana onbirde birer vezîr Nizâmü'l-mülk ve Bağdad şahnesi Sadü'd-devle Gevherayın'e aralarında pay etmek üzere on birde bir hisse verilecekti. Geri kalan sekiz hissede dörder olarak Kiçkine'ye ve İbn Mahariş'in adamlarına düşüyordu. Böylece, katılmadığı halde bu seferden elde edilecek ganimetlerin yirmi ikide biri vezîr Nizâmü'l-mülk'e verilecek idi.⁵ Yukarda "*Türkiye Selçuklu vezîri hakkında Genel Bilgiler*" bölümünde de değindiğimiz gibi bu gelenek Türkiye Selçuklu devletinde de devam etmiş olmalıdır.

Vezîr-i azamların muntazam olmayan fakat herhalde önemli bir yekûna varan gelir kaynaklarından biri de sunulan hediyelerdir. Malûm olduğu üzere bu hediyeler esir, çeşitlimal, at ve hatta para olabilir.

Aldığı hediyeler gerek vakanüvisleri, gerek çağımızın tarihçilerini işgal eden Çandarlı Halil Paşa belkide bu konuda ifrata kaçmıştır. II. Mehmed tahta çıktığında Sırp despotu ve Bizans İmparatoru ile barış sağlamak için büyük fedakârlıklardan, çekinilmemişti. Bu arada Çandarlı Halil Paşa, Alâiye'nin Karamanoğlu'na terkinde büyük bir rol oynamıştı. Aşık Paşazâde gibi halk ve gazi ortamının temsilcisi olan kaynaklarda vezîrlerin rüşvet aldığı ve onların zoru ile muselahanın akdolunduğu söylentisi vardır. Bunları vezîr-i azam Halil Paşa aleyhine bir durum kabul etmelidir. Gerçekten Çandarlı ailesini gözeten Neşri, olayı naklederken rüşvet ibaresini atlamıştır. Halil Paşa'nın aleyhindeki söylentiler Bi-

zans tarihçisi Chlkokondyles'de de vardır. Gene Çandarlı Halil Paşa'nın son ana kadar İstanbul'un fethi teşebbüsüne muhtelif kalması daima şüphe çekici bir davranış olarak karşılanmıştır. Vezîr-i azam şehir zaptedildiği takdirde Haçlı seferleri düzenleneceğini ve Osmanlı Devletinin zor duruma düşeceği fikrinde idi. Tecrübeli ve kudretli vezîr-i azamın engellemesi fetih teşebbüsünü başarısızlığa mahkum edebilirdi. Bu bakımdan sultan Mehmed, Çandarlı'yı ikna etmek durumunda idi. Fatih, düzenlediği olağanüstü bir toplantıda gerekçeli olarak İstanbul'un fethedilmesi gerektiğini izah etmiştir. Çandarlı bu toplantıda sultan ve onu teşvik eden harp taraftarları önünde ister istemez geriledi. Anlaşıldığına göre vezîr-i azam, Bizans imparatorundan mutad hediyeler almıştır. almıştır. Halil Paşa'nın Bizans taraftarı olduğu ve onlardan rüşvet aldığı söylentisi yerli ve yabancı pek çok kaynakta vardır. Aşık Paşazâde gibi bir Türk kaynağında bu husus açıkça yazılıdır. Ducas, Phrantes gibi Yunan kaynaklarında ve İstanbul kuşatmasını tasvir eden Dolfen gibi latin kaynaklarında da bulunmaktadır.⁶

Gene Aşık Paşazâde, Çandarlı Ali Paşa'nın Bizans'dan rüşvet aldığını yazar. I. Bayezid, Güzelcehisar'ı (Anadoluhisarı) inşa ettirdikten sonra 6^a, Manuel'in saltanat ortağı Jean'dan İstanbul'u teslim etmesini istedi. Buna mukabil Osmanlılar, Bizanslılara evvelce anlaştıkları gibi Mora'yı vereceklerdi. Fakat Bizanslılar red cevabı verdiler ve Ankara savaşı arifesine kadar devam ederek kuşatma başladı. Aşık Paşazâde'ye göre Bizanslılar kuşatma fikrinden sultanı vazgeçirmesi için içleri altın ve gümüş dolu balıkları Ali Paşa'ya hediye etmişlerdir.⁷

Ashnda hediye ile rüşvet arasında hukukî bakımdan sınır tâyin etmek zordur. Ancak kamuoyunun çok fazla hediyeyle rüşvet kabul ettiğinde muhakkaktır.^{7*} Yukarda "*Vezîr-i azamların törelerindeki durumu*" bahsinde Milano elçisinin "Paşalar" tarafından kabulünü zikretmiştik. Bu kabul sırasında elçi her vezîre ayrı ayrı hediyeler sunmuştur. Ancak bu hediyeleri alanların aleyhinde bir söylenti çıkmadığı anlaşılmaktadır.

Bütün bu çeşitli kaynaklardan ötürü vezîr-i azamların büyük bir servete sahip olduklarını tahmin etmek zor olmasa gerekir. Esasen onların mal ve paralarının korunmasında ayrı bir konu idi. Bu mallar ve paralar surlarının sağlamlığı ile tanınan kalelerde saklanıyordu. gerçekten 1444 yazında Haçlılar'ın yeni bir saldırıya geçeceği anlaşıncı Edirne'nin etrafında hendekler kazıldı, savunma hazırlıkları

yapıldı O bölgedeki halkda Edirne kalesine alındı. Bu arada Halil Paşa ve Hadım Şahabeddin Paşa'lar mallarını daha tahkim edilmiş olan Dimetoka kalesine taşıttırdılar. Bunu gören halk korku ve telaşa kapıldı” *Edirne halkı fısıltıya başlayıp, bu paşaların başlarına üşüşüp tezahürata başladılar*”⁸.

Vezîr-i azamlar gelirlerinin büyük bir kısmını vakf ediyorlardı. Kaynaklarımızda bu hususda geniş bilgiler vardır.^{8a} Örnek olarak Aşık Paşazâde eserinin sonunda Osmanlı Devleti ileri gelenlerinin inşa ettirdikleri cami, medrese, zaviye vs listesini verir. Ona göre Bayezid Paşa'nın ve diğerlerinin asarı şunlardır: *Amasya'da bir imaret, Bursa'da bir medrese. Koca Mehmed Paşa (Mehmed Ağâ) Osmancık'da bir imaret. Karaca Paşa: Yenişehir'de bir zâviye, Hacı İvaz Paşa: Kazabad (Kazova)'da bir medrese ve zâviye yaptırdı. Bundan başka Bursa'da bir mescid ve medrese inşa ettirdi. Saruca Paşa: Gelibolu'da bir imaret yaptırdı. İshak Paşa: İnegöl'de bir imaret ve bir medrese inşa ettirdi. Kula Şahin: Filibe'de bir imaret ve bir medrese yaptırdı.*⁹ Aşık Paşazâde'nin Bayezid Paşa tarafından yaptırıldığını yazdığı Amasya camii 1414-1419 yılları arasında inşa edilmiştir.¹⁰ Çandarlı Halil Hayreddin Paşa'd İznik'te Yeşil Camiini inşa ettirmiştir.¹¹ Çandarlı Ali Paşa, Bursa'da cami ve zaviye yaptırmıştır. O, zaviyeyi Ebu İshak Karzunî adına tesis etti. Ali Paşa'nın Eylül 1394 (Zilhicce 796) ve Ocak 1406 (Recep 808) tarihli iki vakfiyesi vardır. İkinci vakfiyenin üzerinde Emir Süleyman Çelebi'nin tuğrası bulunmaktadır. Bu vakfiyeyi 1406 da Bursa kadılığında bulunan Çandarlı İbrahim Çelebi (İbrahim Paşa) düzenlemiş idi.¹²

Bir ara Musa Çelebi'nin vezaretini üzerine almış olan Şah Melik Paşa'da Edirne'de kurumlar yaptırmıştır. Halen kitabesi mevcut olan camiinin kitabesi 832 (1429) tarihini taşır. Şah Melik Paşa'nın bir de medresesi olduğunu ünlü bilgin Molla Hüsrev'in burada uzun yıllar ders okuttuğunu biliyoruz. Bugün Şah Melek adını taşıyan mahallede XVI. yüzyılın sonlarında “*Gazi Şah Melek mescidi mahallesi*” ile “*vakf-ı Gazi Şah Melek odaları*” vardır.¹³

Hoca Mehmed Paşa'da vezîr-i azam bulunduğu sırada Osmancık kasabası dışında Kayadibi'ndeki bahçesinde bir câmi ile önünde bir zaviye, civarında bir hamam yaptırmıştır. “*İmaret-i Mehmed Paşa*” adı verilen vakıf için Bursa'dan ayrı bir hamam inşa ettirildi. Ergene'de ki köyler bir imarete aitti ve 890 tarihinde vakıfedilmişti. Buna göre Mehmed Paşa iki köyü satın almış, II. Murad'da bunların mülkiyetini mukarrer tutmuştu. Vezîr-i azam daha sonra

bunları oğlu Ahmed Çelebi'ye temlik etti. O da evvelâ oğullarına, sonra oğulları öldükleri için babasının Osmancık'daki imâretine vakfetmiştir.¹⁴

Diğer vezîr-i azamlarında çocuk ve karılarından vakf yaptıklarını biliyoruz. Örnek olarak, vezîr-i azam Bayezid Paşa'nın oğlu İsa Bey'in Edirne'de Kemer Çarşı adı ile maruf bir Kervansaray, Halil Paşahamı civarındaki dükkanları vardır. 1568 (976) yılında yıllık 14.000 akçede Bursa'da ki imaretine tahsis edilmiş idi.¹⁵

Şah Melik Paşa'nın zevcesi (Bezirci Hatun) da 1463 (868) tarihli vakfiye ile ev, çayır vs. mescidine vakfetmiştir.¹⁶ Çandarlı Halil Paşa'nın torunu Selçuk Hatun da 1509 (915) tarihli vakfında bazı arsalarını babası Mehmed Çelebi'nin mescidine vakfetmiştir.¹⁷

Görülüyor ki, vezîr-i azamlar gelirlerinin büyük bir kısmını vakıflara sarfetmektedirler. Böylece kurdukları sosyal kurumlar ile kamu yararına olarak faaliyet gösteriyorlardı. Bilindiği gibi vakf, müsadere ihtimaline karşı bir tedbirdir. Türk-İslâm Devletlerinde görevinden uzaklaştırılan ve ölüme mahkûm edilen vezîrlerin mallarına genel olarak el konuyordu. Kritovulos, Çandarlı Halil Paşa'nın idam edildiğini zikrettikten sonra, onun büyük bir servet sahibi olduğunu, bu servetin devlet hazinesine irat kaydedildiğini ve çocuklarına pek az bir para bırakıldığını, ancak bir süre sonra oğullarına geri verildiğini belirtir.¹⁸

Vezîrlerin bu büyük servetlerinin bir kısmı kendi ikâmetgâhları olan saraylarda teşkil ediyordu. Örnek olarak İbrahim Paşa'nın İznik'de bir sarayı vardı.¹⁹

Yukarıda ilgili bahisde gördüğümüz gibi vezîr-i azamların kullarında vardır. Bunların bakımı ve masrafında önemli bir yekûn tiutmaktadır.

V. B Ö L Ü M

VEZİR-İ AZAMLARIN GÖREV SÜRELERİ GÖREVLERİNDEN ALINMALARI

A- VEZİR-İ AZAMLARIN GÖREV SÜRELERİ

İlk Osmanlı vezîrleri olan Alaeddin Paşa, Nizameddin Ahmed Paşa, Hacı Paşa ve Sinaneddin Yusuf Paşa'nın görev süresi hakkında bilgimiz yoktur. Esasen gerek vekayinâmelerde gerek arşiv belgelerinde bunların isimleri seyrek olarak, adetâ tesadüfen geçmektedir.

“Ahmed b. Mahmud Elvezîr” olarak Nizameddin Ahmed Paşa'nın adı 1340 (741) tarihli kendine ait vakfiyede vezîr ve 1348 (749) tarihli Lala Şahin Paşa vakfiyesinde tanık sıfatıyla gene vezîr olarak görülmektedir.¹

Bu durumda selefi Alaeddin Paşa'nın 1340 yılından evvel vezarette bulunduğu ve muhtemelen 1348 yılında veya daha sonra vefat ettitiği anlaşılmaktadır.

Hacı Paşa'nın adına Orhan Bey'in, Ferzende adını taşıyan, ehl-i seyf'den birine verdiği temliknâme de rastlıyoruz.²

Sinaneddin Yusuf Paşa, Orhan Bey'in 1360 (761) vakfiyesinde zikretmektedir.³

Çandarlı Halil Hayreddin Paşa 1368 yılında vezarete getirildi. 1387 yılında vefat ettiğine göre on dokuz yıl süre ile vezîr-i azamlıkda bulunmuş demektir.⁴

Çandarlı Ali Paşa babasının yerine 1387 yılında I. Murad'a vezîr oldu. Daha sonra I. Bayezid'in vezâretinde bulundu ve onun Timur'a yenildiği Ankara savaşına kadar bu makamda on beş yıl süre ile kaldı. Daha sonra fetret devrinde Emîr Süleyman'a ölümü

tarihi olan 1406 yılına kadar vezîrlik yapmıştır. Böylece Ali Paşa 1387 yılından 1406 yılına kadar on dokuz sene vezîr-i azamlık makamında bulunmuştur.⁵

Çandarlı Ali Paşa'dan sonra Emir Süleyman Çelebi'nin vezîrliğini Şeyh Ramazan Paşa'nın yaptığı ve onun 1410 yılında vefat ettiği tahmin edilmektedir. Bu durumda en çok dört yıl kadar vezîrlik yaptığı anlaşılmaktadır.

Şah Melik Paşa, Musa Çelebi'nin vezîridir. Musa Çelebi Rumeli'yi büyük kardeşi Mehmed Çelebi namına zaptettikten sonra Edirne'de 1410 yılında saltanatını ilân etti. Aynı sene Şah Melik Paşa'da vezîri oldu. Ertesi yıl yani 1411 yılında Musa Çelebi'nin İstanbul'u kuşatması sırasında görevini bıraktı ve Çelebi Mehmed'e katıldı. Bu durumda en fazla bir yıl kadar vezârette bulunmuş demektir.⁶

Bayezid Paşa, I. Mehmed tek başına Osmanlı Devletine hâkim olduğunda yani 1413 yılında vezîr-i azam oldu. Biraz aşağıda ayrıntılı olarak göreceğimiz gibi 1421 yılında ölüdürüldü. O, sekiz yıl süre ile vezîr-i azamlık yapmıştır.⁷

Çandarlı İbrahim Paşa, Bayezid Paşa'nın halefi olarak vezârete geldi. 1421 yılında 1429 yılına kadar sekiz yıl müddetle vezîr-i azamlıkda bulundu.⁸

Koca Mehmed Paşa 1429 yılında vezîr-i azam oldu ve 1439 yılına kadar bu makamı işgal etti. Bu durumda on veya onbir yıl kadar vezîr-i azamlık yapmış demektir.⁹

İncelemekte olduğumuz devrin en ünlü vezîr-i azamı Çandarlı Halil Paşa, Koca Mehmed Paşa'nın halefidir. II. Murad tarafından atanmıştır. İstanbul'un fethinden sonra yani 1453 yılında II. Mehmed tarafından görevinden uzaklaştırıldı. Bu durumda fasılasız olarak on üç veya on dört yıl vezîr-i azamlık mansını işgal etmiştir (Bk. Tablo: VII, s. 107).

B- VEZİR-İ AZAMLARIN GÖREVLERİNDEN ALINMALARI

Çandarlı Halil Hayreddin 1387 yılında vezîr-i azam bulunduğu sırada vefat etmiştir. O, Osmanlı ordusunun başında Yenice-i Vardar'da bulunduğu sırada hastalandı. Rahatsızlığı devam ettiği sırada Serez'e nakledildi ve orada vefat etti. Naaşı İznik'e getirildi ve sûr harici de Lefke kapısına yakın bir yerde türbesine gömüldü.¹⁰

Çandarlı Ali Paşa- Çandarlı Halil Hayreddin Paşa'nın oğlu- babasının makamını işgal etti. O, 1406 yılında Ankara'da eceli ile vefat etti.¹¹

Beyazid Paşa, taht mücadeleleri sırasında müddei Mustafa Çelebi tarafından öldürüldü. Mustafa Çelebi, Bayezid Paşa komutasındaki kuvvetleri yenmiş idi. II. Murad, alınacak tedbirleri görüşmek ve karara varmak üzere divanını topladı. Bu toplantıya vezîr-i azam Bayezid Paşa, ikinci vezîr Çandarlı İbrahim Paşa, üçüncü vezîr Hacı İvaz Paşa ile Umur Paşa, Ali Paşa ve Oruç Paşalar da katıldılar. Vezîr-i azam ile aralarında siyasi rekabet ve anlaşmazlık olan Hacı İvaz ve İbrahim Paşalar, Bayezid Paşa'ya hitaben: *"Sen Rumeli Beylerbeyisin, Şimdiye kadar balını sen yedin, Şimdi de git arısını da sen söndür"* dediler. Böylece onu sonucu kestirilmeyen zor bir sefere sürüklemek istediler.¹² Timurtaş Paşa'nın oğulları olan diğer üç üye, sefere bizzat padişahın gitmesi gerektiği fikrindindeydiler. Ancak sultan Murad, İbrahim ve Hacı İvaz Paşa'ların teklifini uygun gördü ve vezîr-i azamına hitaben şunları söyledi: *"Lalam âba ve ecdadım zamanından devlet ve saadetle mesned-i vezâreti müşerref edersin ve cemi memleketimizde olan ayan ve erkândan her cihetçe aklın ziyadedir. Alemin itikadı ve itimadı sanadır. Hemen sen gitmek gerekirsin. Eğer bizim rızamızı gözetlersen"* Böylece Sultan Murad'ın kesin kararı ile Bayezid Paşa'nın sefere çıkmasına karar verildi. Bunun üzerine vezîr-i azam derhal hazırlıklara başladı. Bu arada Timurtaş Paşa'nın oğlu Oruç'u vasi olarak atadı, öldüğü takdirde vasiyetnâmesinin hükümlerinin yerine getirilmesini ondan istedi ve 50.000 akçe teslim etti.¹³ Gelibolu'dan Rumeli'ye geçmek isteyen Bayezid Paşa, bunun başaramadı ve İstanbul boğazı tarafına yöneldi. Buradan Bizans İmparatoruna haber göndererek gemi istedi. Ancak İmparator gemi vermedi. Vezîr-i azam Anadolu hisarı yanında bir küçük gemi buldu ve zorlukla karşıya geçti ve Edirne tarafına yöneldi.¹⁴ Bu bölgede asker toplayan Paşa, Gelibolu yarımadasına en kısa yoldan gitmek için hazırlıklarını tamamladı. Bu arada ileriye gönderdiği casuslar Mustafa Çelebi'nin büyük bir kuvvetle Gelibolu'dan hareket ettiğini haber verdiler. Bu haber üzerine Bayezid Paşa, Edirne bölgesini terketti ve Sazlıdere de düşman ile karşılaştı. Vezîr-i azam askerlerini gayrete getirmek için Mustafa'nın düzme olduğunu, Sultan Murad'ın kardeşi olan Mustafa'nın çoktan öldüğünü bu hususu Çelebi Mehmed'den bizzat duyduğunu söyledi. Ancak bu sözler asker üzerinde onun beklediği etkiyi yapmadı. Üstelik Rumeli askerleri kökeni kul olan vezîr-i azamın komutasında, ha-

nedandan birine karşı savaşmak istemiyorlardı. Bu durumda daha karşılaşmanın başladığı sırada Bayezid Paşa kuvvetlerinin evvelâ sağ kolu, sonradan solundakiler Mustafa Çelebi'nin kuvvetlerine katıldılar. Bayezid Paşa'da Mustafa Çelebi'ye teslim oldu. Hatta bir söylentiye göre onun *elini öptü* ve *biat etti*. Ancak Cüneyd Bey ve Evrenos oğulları, Mustafa Çelebi'ye etki yaparak onun öldürmeğe ikna ettiler. Bunun üzerine Mustafa Çelebi'nin emriyle vezîr-i azam Bayezid Paşa katledildi. (31 Ağustos 1421/2 Ramazan 824) Beyazid Paşa'nın mezarı Sazlıdere'dedir.¹⁵

Çandarlı İbrahim Paşa, Bayezid Paşa'nın halefidir. 1429 senesi Ağustos ayında ¹⁶ eceliyle vefat etmiştir. İbrahim Paşa'nın mezarı İznik'dedir.

Koca Mehmed Paşa Nisan 1440 da vefat etti ve Osmancık' da camiinin yanına defnedildi.¹⁷

Çandarlı Halil Paşa, Koca Mehmed Paşa'nın halefidir ve onun vefatı üzerine vezîr-i azamlığa getirilmiştir.¹⁸ İncelemekte olduğumuz devirde yani 1453 yılına kadar Osmanlı Tarihinde sultanın emri ile öldürülen tek vezîr-i azam olan Halil Paşa'nın akıbeti hakkında kaynaklarımızda geniş bilgiler olduğu gibi, araştırmacılar da bu konuyu kaynaklara dayanarak geniş bir şekilde tahlil etmişlerdir. Örnek olarak Prof. Dr. Serafettin Turan yerli ve yabancı kaynakları karşılaştırarak Halil Paşa'nın akıbetini hazırlayan nedenleri açıklar. İbn-i Kemal'i geniş bir tahlile tâbi tutan Prof. Turan onun, Halil Paşa'nın İstanbul muhasarasındaki olumsuz davranışına değindiğini belirtir. Ancak, Bizanslar'dan rüşvet alan bir vatan haini olarak gösteren bir çok müverrihin (Aşık Paşazâde gibi) aksine Bizans İmparatoru ile Çandarlı ailesi arasına "*ebâ an-ced dostluk*" bulunduğunu ve imparatorun her zaman armağan gönderdiğini yazarak rüşvet ithamının mabiyetini açıklar. Halil Paşa'nın "*mucib-i siyaset*" olmasına gerçek nedeninin "*ibkay-ı saltanat, ihyâ-yı vilâyet eceli için ata ile oğul beyninde husunet ve kesafet eylemesi*" yani Fatih Mehmed'in ilk cülusundan Çandarlı'nın, II. Murad'ı tekrar işbaşına getirmek için sarfettiği çabaları anlatır. İbn-i Kemal'in tahtı babasına bırakıp Manisa'ya çekilmek zorunda kalan genç şehzâde Mehmed'in ileride Halil Paşa'dan bunun intikamına değinmesi meseleye nüfuz ettiğinin açık bir delilidir. Fatih Mehmed, babasının ölümü ile tahtın varisi olarak cülus ettikten sonra da "*İstanbul feth olunmayınca vezîr-i mezbura husmğın olduklarını bir ferde duyurma*"dı ve saltanatın bu büyük gayesinin ertesigünü, şahsi işbirarını da hedefine ulaştırdı.

O, 30 mayıs 1453 günü Çandırlı Halil Paşa'yı Yedi Kulede "Burgazi" adı ile anılan zindanda habs ve kırk gün sonra da katletti¹⁹ Gene Prof. Turan, bir anonimden naklen Çandarlı'nın hapsedilmesi hakkında diğer kaynaklarda bulunmayan bir bilgiye de vermektedir: "Çün kim şehr-i Kostantiniyye feth olundu padişah hazretleri devlet ile suvar olup şer-i mezkûrun etrafında gezerken mezkûr Halil Paşa bileydi, Yedi Kal'a'nın burası nice ve bu yeri nice diyerek bir âlâ Bergosun yanına gelüp, lalaya: Bu Bergos hakkında ne dersün³" didikte, "Devletlü Pâdişah, gayet iyi bergosdur" dediği gibi hüdavendigar hazretleri dahi eyidür ki: "Şimdi işbu âlâ bergosı sana in'âm eyledim, senün olsun, kimsenün buna dehl-i taarruzı olmasun deyü işâret idüp Halil Paşü'yü ol bergosun içinde habs-i ededî eylediler; ömrünün bakısı anda hatm olup etdüğün bulup cezâsın gördi"²⁰

Prof. Turan, Kritovulos'un da Halil Paşa'nın katlindeki gerçek nedeni yansıtan bir müverrih olduğuna işaret etmiştir. Gerçekten adı geçen müverrih şöyle yazar: "Halil Paşa Sultan Murad-ı sâni zamanında pek ziyade hâiz-i nüfûz olup o vakt veliahd olan Sultan Mehmed Han hazredlerine ekser umûrda muhalefette bulunuyordu. Pederi, hayatında hükûmeti oğluna tevcih etmişken Halil Paşa'nın telkinatı eseri olarak bir takrib ile hükûmeti gayb etmiş. anın dâm-ı iğfaline tutulmuşdu"²¹

Böylece Fatih Sultan Mehmed'in emriyle katledilen Halil Paşa'nın cesedi oğlu İbrahim (II. Bayezid devrinde vezîr-i azamlık yapacak olan Çandarlı İbrahim Paşa) tarafından İznik'e nakledildi ve burada defnedildi.²²

Orhan Bey zamanından 1453 yılına kadar geçen sürede on iki vezîr veya vezîr-i azam görev almıştır. Bunlardan altı vezîr-i azamın görevden uzaklaşma türünü veya akıbetini kesinlikle saptayamıyoruz. Diğer altı vezîr-i azam'ın dördü (Çandarlı Halil Hayreddin Paşa, Çandarlı İbrahim Paşa ve Koca Mehmed Paşa, Çandarlı Ali Paşa) ecelleri ile vefat etmişlerdir. Bir vezîr-i azam (Bayezid Paşa) taht mücadeleleri sırasında müddei Mustafa Çelebi tarafından katledilmiştir. Nihayet geriye kalan Çandarlı Halil Paşa-ı ayrıntılı olarak gördüğümüz gibi-sultan tarafından idam ettirilmiştir. Böylece o, Osmanlı hükümdarı tarafından öldürülen ilk vezîr-i azam olmak bahsizliğine uğradı (Bk. Tablo: VI, s. 107).

* * *

Çandarlı Halil Paşa'nın idamından sonra, Fatih Sultan Mehmed'in Lalası ve kayınpederi Zaganos Paşa ve Hadım Şahabeddin Paşa rakipsiz bir şekilde iktidara hakim oldular. Ancak Halil Paşa'nın idamından bir süre sonra onun ortadan kal-

dırılması için var kuvvetleriyle çalışmış olan siyasi hasımlarının hepsi azl ve her biri bir tarafa sürdüler.

Halil Paşa'nın halefi ikinci vezir Zaganos Paşa'dır. İbn-i Kemal 1456 (860) Belgrad muhasarası sırasında Mahmud Paşa'nın vezir, Ishak Paşa'nın "*Anadolu Beylerbeyi*" ve Zaganos Paşa'nın ise "*vezir-i azam*" bulunduğunu açıkca belirtir.²³

Zaganos'un adı tahrir defterlerinde de *Melikü'l- vüzerâ Zaganos* Paşa olarak geçmektedir. Ancak Fatih, belirttiğimiz gibi bir müddet sonra Zaganos Paşa'yı vezirlikten azletti, zevceliğine aldığı kızı da boşadı ve her ikisini Anadolu'ya nefyetti. Zaganos'un yerine Mahmut Paşa vezârete getirildi. Şahabeddin Paşa ve Nişancı İbrahim Paşa'lar da uzaklaştırıldılar.

Görünüşe göre, daima gerek ilmiye, gerek seyfiye sınırlarının desteğini bulmuş olan Çandarlı Halil Paşa'nın katli üzüntü ve yankılar yapmıştır. II. Mehmed'in devlete bir çok hizmetleri dokunmuş olan bu veziri öldürtmesi amme efkârında gazez olarak nitelendirilmiş olmalıdır. Fatih, maktul vezir-i azamın düşmanları iktidardan uzaklaştırmakla kamu oyunu taviz vermiş oluyordu.²⁴

SONUÇ

Gördüğümüz gibi, Osmanlılar'da hükümet örgütünün başında bulunan vezirlik, XIV. yüzyılın ilk yarısında Selçuklu saltanatının sona erdiği yıllarda kuruldu.¹ Vezir-i azamların göreve başladıkları çağda Osmanlı Beyliği'nin gelişme şansı ve Selçuklular'dan devralınan Türkiye'nin sosyal ve ekonomik durumu nasıldır? Başka bir deyişle Osmanlı Vezir-i azamlarının sultanlar adına teslim aldıkları ülkenin jeopolitik durumu ve komşu devlet ile olan ilişkilerini devletin gelişmesindeki rollerini; sultanların ve vezirlerin bundan yararlanma payının derecesini ve Osmanlılar'ın kendi gayretleriyle ele geçirdikleri Türkiye'nin sosyal, ekonomik ve kültürel straktürünü açıklama durumundayız.

Anlaşılaçağı gibi, inceleme konusu yaptığımız devre, yani Orhan Bey devrinden, İstanbul'un fethine kadar geçen süre Osmanlı Devletin'in kuruluş deviridir. Osmanlı Beyliği, Türkiye Selçuklu Devleti'nin enkaz, üzerine kurulan ve XIV. yüzyılın başlarından itibaren teşekkül eden "Beylikler" den biridir. Ancak, 1299 da kurulduğu kabul edilen bu beylik, başında önder niteliğinde olan hükümdarları ve devlet adamı vasfındaki vezir-i azamları ile yüz elli yıl için büyük bir aşama yapmış, bir imparatorluk haline dönüşmüştür. Osmanlılar'ın gelişmesinde rol oynayan etkenlerin başında jeopolitik durumları gelmektedir. Gerçekten Batı Anadolu'da Bizans hududu üzerindeki beyliklerin gelişme şansı Türkiye'nin diğer bölgelerindekilere oranla daha fazlaydı. Zira, içde ve dışta birçok problemle karşı karşıya olan Bizans İmparatorluğu'na yakın olan Germiyan, Menteşe, Aydın, Saruhan, Karesi ve nihayet Osmanlı Beylikleri, İmparatorluk topraklarına yaptıkları hücumlar sonucunda ekonomik bakımdan güçlendikleri gibi, arazi yönündende kazançlı çıkıyorlardı. Germiyan beyliği, Bizans'dan yıllık vergi dahi ahıyordu^a.

Osmanlılar'ın gelişmesindeki diğer bir etken, sınırdaşı olan Türk beyliklerinin düşmanca davranışlarına muhatap olmalarıdır. Candaroğulları'nın Karadeniz kıyılarında fetihler yapmamaları, Orta Anadolu'ya da İlhanlı valilerine ve daha sonra Eretnalar'a karşı durumlarını koruma, gayretleri bunun başlıca nedenleridir. Germiyanlılar'da Hamidoğulları'na ve özellikle Karamanlılar'a karşı varlıklarını koruma endişesinde olmakla beraber -yukarda da değindiğimiz gibi- Bizans topraklarında fetihler yapıyorlardı. Bu durumda beyliklerinin doğru ve güney sınırları emniyetle olan Osmanlı devlet adamları, XIII. yüz yılın ikinci yarısından itibaren batı sınırlarında toplanan göçebe, köylü ve şehirli Türkler'e "istihdam" yolunu bulmuşlar ve onların gücünden yararlanmışlardır. Bundan başka hükümdarlar, devlet yönetiminde kendilerine rakip bırakmamışlar, taht üzerinde hak iddia edebilecek kardeşlerini ortadan kaldırarak devlet birliğini korumuş ve sürdürmüşler, arasına ortaya çıkan ve zaman zaman ciddi birer tehlike olan müddeileride bertaraf etmesini bilişlerdir.

Osmanlılar'ın Karesi arazisinin önemli bir kısmını kolayca almaları ve Avrupa'ya geçip Gelibolu'da yerleşmeleride önemli bir noktadır. Bu toprak kazançları devletin kuvvet ve aktivitesinin nedeni olmuştur. Bu arada boş ve zengin toprak bulmak ve yerleşmek amacı ile göçebeleri köylüler ve sipahiler Anadolu'dan Trakya ve Makedonya'ya geldiler. Bunlar, gerek devletin yerleşme politikası sonucu, gerek kişisel isteklerle göçüyorlardı. Balkanlar'daki fetihlerden fazla insan kaybı olmadan gerçekleştirilmiş, buna mukabil bol ganimet ve esir ele geçirilmiştir.

"*Vezîr-i azamın kanun tasarılarını hazırlaması*" bahsinde gördüğümüz gibi Halil Hayreddin Paşa'nın gayretiyle ekserisi genç olan bu esirlerden devlet namına ahnan 1/5 hisse Anadolu'ya yollanıyor, Türkler arasında terbiye görüyor, Türkçe öğrendikten ve müslüman olduktan sonra asker ocağında göreve başlıyorlardı. Bu da Osmanlılar'ın daha ilk devirlerinden itibaren bilinçli ve programlı bir istihdam politikası izlediklerinin somut bir delilidir.

Diğer taraftan zaptedilen yerlerdeki halk, belli vergiye tabi tutulduktan sonra yerlerinde bırakılıyor ve dinini değiştirmesi için baskı görmüyordu.

Osmanlı Devlet adamları toprak ve arazi politikalarını Selçuklu geleneklerine dayandırdılar. Fethedilen araziye değişik değerlerde tımarlara ayırarak görev karşılığında sipahilere verdiler.

Büyük ve değerli araziye de zeamet ve hass olarak -geririyle uygun düşecek şekilde asker tedarik etmek koşulu ile- sivil ve askerî erkâna tevcih ettiler. Bu babadan oğula kalan sipahilik sağlam esaslara dayanan bir toprak aristokrasisi meydana getirdi.²

Bütün bu etkenlere ilaveten Osmanlılar'ın, Türkiye Selçukluların'dan, kültürel ve sosyal bakımdan gelişmiş bir topluma ve canlı bir ekonomik faaliyete sahip olan Anadolu'ya vâris olduklarını unutmamak gerekmektedir.

XIII. Yüzyılın son çeyreği ile XIV. yüzyılın ilk yarısına, yani 1260 yıllarından 1360 yıllarını kapsayan süreyi tasvir eden kaynaklarımız bize kesin hükümler verdirecek niteliktedirler. Gerçekten sözünü ettiğimiz devirde sosyal tabakaların var olduğunu biliyoruz.

Şehirlerde devlet ileri gelenleri ön safi işgal ediyorlardı. Bunlar han, hamam, dükân ve hatta saray gibi emlakın sahipleriydiler Bu zümre hem politik hem ekonomik hayata hakimdirler. İkinci kademe *âyân*, denilen ileri gelenlerle, hükümet nezdinde halkı temsil eden *iğdişler*'di. Görünüşe göre, toptancılık yapan tâcirlerde bu gruba dahildi. Zenaat sahibi olan imâlatçılar üçüncü tabakayı teşkil ediyorlardı. Bunlar *esnaf loncası*'na (yahut tarikatına) sahiptiler. Böylece aralarında muntazam bir şekilde örgütlenmişlerdir.³ Nihayet kentlerde bir meslek örgütü olarak *bilim ehli* (danışmendiler) vardır. Bu grup, *müderrisler*'den, *zâviye ve tekke şeyhlerin*'den, *imamlar*'dan ve *medrese öğrencilerin*'den meydana geliyordu.⁴ Bu zümrelerin sosyal yaşantısı hakkında bilgiye sahibiz. Toplum kısmen şamanî devir geleneklerinin izlerini taşımakla beraber, islâmî ilkelerinde kendisi şiddetle hissettirdiği bir görünüşteydi. Günlük yaşantıda, kadın-erkek ilişkilerinde, evlenme ve boşanmada, kılık ve kıyafet de matemde sevinç tezahürlerinde islâmî ilkeler ağırlığını ortaya koyuyordu. Toplumun genel görünüşü düzenli bir manzara arzeder. Muhafazakârlığını kısıkançlıkla koruyan kişiler, başta büyüğe hürmet esası üzerine edeb ve terbiye kurallarına riayet ediyorlardı. Uyuşturucu maddeler kullanmak, zina v. s. gibi ahlâk ve din açısından yasak olan fiiller, tepki görüyor ve cezalandırılıyordu. Eğlence ve sanat hayatının ihtişamı, evdeki konfor, kıyafetlerin zenginliği Selçuklu toplumunun günlük yaşantısı hakkında bize fikir vermektedir. İlkellikten çok uzakta; devrin uygarlığının gereği, eşya araç ve gereçlerin bulunduğu Selçuklu evinde yaşayan Türkler ve gayrı müslimler çeşitli yerli ve ithal malı kumaşlardan yapılmış değişik tipte elbiseler giyiyor, orta ve yakın doğu modasına izliyor, mükemmel bir görünüşte olmaya itina ediyorlardı.

Ülkenin şehircilik bakımından da ileri bir düzeyde olduğu anlaşılmaktadır. Örnek olarak Konya kentinin caddelerinin genişliği ve çarşılarının düzenli durumu devrin gezginlerinin dikkatini çekmiştir. Doğal olarak kültür seviyesinin yüksekliğine ekonomik faaliyetin canlılığı neden oluyordu. Selçuklu sultanlarının plânlı bir şekilde inşa ettirdikleri sayıları yüz civarında alan *kervansaraylar* ve XIII. yüzyılın başlarında Akdeniz ve Karadeniz’de sahip olunan limanlar ticaretin gelişmesinde büyük bir rol oynuyorlardı. Özellikle Türkiye’den Irak, Suriye, Mısır, Hindistan ve Çin’e *halı* ve *kilim*, Mısır’a ve Suriye’ye *kereste* ve *mevveler* ihraç ediliyordu.⁵

Prof. Dr. M. Akdağ, geniş halk tabakalarının ihtiyacını karşılayan sanayii eşyasının ülke içinde yapıldığına dikkati çeker. Zengin sınıfların ihtiyacı olan lüks eşya ve baharat ise daha çok Doğu memleketlerinden getiriliyordu. Ancak, Türkiye’nin ekonomik durumu 1300–1333 yılları arasında sarsıntı geçirdi. Kuraklık ve çekirge âfetleri birbirini izledi. Selçuklular’ın ihracaat yaptığı Mısır ve Bizans gibi başlıca iki devlet gerileme halindeydiler.⁶

Ord. Prof. İ. H. Uzunçarşılı, sosyal ve ekonomik düzeye paralel olarak bilimsel ve kültürel seviyeninde yüksekliğine değinir. Selçuklu sultanlarının bilimsel hayata verdikleri önem sonucunda özellikle İran’dan bir çok âlim Türkiye’ye gelmiştir. II. Kılıç Arslan, ünlü filosof Şehabü’-d-Dîn Sühreverdi’ye olağanüstü kabul yaptı. Kılıç Arslan’ın oğulları geleneksel “*bilim adamını himaye ilkesini*” devam ettirdiler. XIII. yüzyıl Anadolu, başta ünlü mutasavvıflar Şeyh Sadrü’-d-Dîn Konevî, Mevlâna Celâlü’-d-Dîn Rumî, Necmü’-d-Dîn Dâye, Seyyid Burhanü’-d-Dîn Muhakkik-i Tirmizî’yi tanıdı.⁷

İşte Osmanlı vezîr-i azamları kısaca anlattığımız şekilde gelişmesi XIV. yüzyılın başlarında nisbeten duraklamış, fakat alt yapı kurumları günün icaplarına göre inkişaf etmiş bir ülke teslim almışlardır. Kendilerine özgü kuvvetli kişileri, ortaya çıkan fırsatlardan yararlanma bilinci ve yeni kurulan devleti başarılı bir şekilde örgütleme faaliyetlerine yukardan beri saydığımız faktörler eklerince tablonun tamamlandığı kanısındayız.

* * *

Anahatlarını çizmeğe çalıştığımız şemâ içinde göreve başlayan Osmanlı vezîr-i azaları -Bayezid Paşa hariç- Anadolu’ludurlar, yani Türktürler. Bu husus, Türk tarihi görüşü açısından orijinallik gösterir

Bilindiği gibi başlıca Gazneliler, Büyük Selçuklular, Irak Selçukluları'nda, Harezmşahlar ve Türkiye Selçukluları'nda, kısaca Ortaçağ Türk-İslâm Devletleri'nde *vezâret* makamını genellikle İranlılar işgal ediyorlardı. Ancak Osmanlı hükümdarları bu geleneği daha baştan itibaren bozmuşlar ve vezârete genellikle Türkler'i atamışlardır. Bunun nedenlerini daha aşağıda Osmanlı vezîr-i azamını, Türkiye Selçuklu vezîri ile mukayese ederken göreceğiz.

Osmanlı vezîr-i azamlarının meslekî durumu ve yetişme tarzları hakkında oldukça tatmîkâr bilgiye sahibiz. Devletin kuruluş ve örgütlenme safhasının başlangıcında -Orhan Bey zamanında- görev tapmış ve kendilerinden başka vezîr olmadığı için vezîr-i azam ünvanını taşıyan ilk devlet adamlarının kuvvetli karinelere dayanarak ilmiye mesleğine mensub olduklarını saptayabiliyoruz. Sinaneddin Yusuf Paşa'dan itibaren tahminler yerini kesinliğe bırakmakta, vezîr-i azamların eğitimleri, formasyonları ve bu yüksek makama gelmeden evvel işgal ettikleri memuriyetler hakkında kaynaklarımız bize tam bir fikir edinmeğe olanak vermektedirler. Gerçekten, bir fakih olan yâni islâm hukuku öğrenimi gören Sinaneddin Yusuf Paşa'dan sonra vezîr-i azamlığa atanan Çandarlı Halil Hayreddin Paşa'nında ulemadan olduğu bilinmektedir, O kariyerinde derece derece ilerlemiş, Bilecik kadılığı, Bursa kadılığı, kazaskerlikde bulunmuş, ayrıca bilimsel yayınlar yapmıştır. Çandarlı Ali Paşa'da kazaskerlik ve divân üyeliği yaptıktan sonra vezîr-i azam oldu. Şeyh Ramazan Paşa'nın ulemadan olduğunu kesinlikle bilmemize karşılık Şah Melik Paşa'nın eğitiminin muhtemelen fıkıh olduğu anlaşılmaktadır. Bayezîd Paşa'nın durumu istisnâf bir görünüm veriyor. Zira o bir ordu mensubu, bir sipahidir. Ancak onun vefatından sonra sahnede tekrar bir Çandarlı -İbrahim Paşa- görüyoruz. Ulemadan olup kazaskerlik ve ikinci vezîrlik de bulunmuştur. Gene ulemadan olan Koca Mehmed Paşa'nın memuriyet hayatını başından itibaren izleyebiliyoruz: *Vilâyet (il) muharrirliği, hazine defterdarlığı*: Payitatta *kazaskerlik, nişancılık, defterdarlık* ve *ikinci vezîrlik*. Ve nihayet sağlam bir fıkıh öğrenimi yapmış olan Çandarlı Halil Paşa'yı Kazaskerlik ve divân üyeliği makamlarında görüyoruz.

Kolayca anlaşılacağı gibi ilk Osmanlı sultanları, vezîr-i azamlarını devlet kadrolarında tecrübe kazanmış, bilgili, kişilik sahibi kimseler arasından seçmiştir. Bu seçimde daha ziyade Çandarlı ailesi

tercih edilmiştir. Gerçekten söz konusu ettiğimiz devrede iş başına gelen on iki vezîr-i azamın dördü bu ailenin fertleri dir. Bu hiç şüphesiz Büyük Selçuklu İmparatorluğu’da ünlü vezîr Nizâmü’l-mülk ve soyununkine paralel, benzer bir durumdur. Devrin anlayışı gereği olarak memuriyetlerde irsiyet ilkesinin doğal karşılandığı gözönünde bulundurulacak olursa “*vezîr hanedanlarının*” varlığı orjinallik göstermektedir.

Bilgin zümresinden olmaları nedeni ile vezîr-i azamlığa atanan söz konusu kişiler “*Osmanlı Vezîr-i azamlarının görev süreleri-Görevlerinden alınmaları*” bahsinde ayrıntılı olarak gördüğümüz gibi genellikle vezîr-i azam bulundukları sırada ve ecelleriyle ölmüşlerdir. Bu nokta, sağlam bir kariyere sahip olan vezîr-i azamların, göreve atanmalarından itibaren başarılı olduklarının delilidir. Buna ilâveten asıl dikkatimizi çeken husus bu zatların kişiliklerinin, vezîr-i azamlık mansıbına verdikleri istikrardır. Bu istikrar, bir sultanın vefatında, yeni sultanın eski vezîr-i azamı görevinden bırakması şeklinde kendini göstermektedir. Gerçekten I. Murad’ın vefatında tahta Geçen Yıldırım Bayezid, Çandarlı Ali Paşa’yı görevinde ibka etti. Seneler sonra Ankara savaşı sonucunda Bayezid tahta veda etmek zorunda kaldığında, devletin bir kısmına hâkim olan emîr Süleyman’a gene Ali Paşa’nın vezirlik yaptığını görüyoruz. Keza I. Mehmed öldüğünde tahta geçen oğlu II. Murad eski vezîr-i azam Bayezid Paşa’yı tekrar bu mansıba atadı. Ve nihayet II. Murad’ın ölümünde, tahta çıkan Fatih Mehmed, babasının vezîr-i azamı Çandarlı Halil Paşa’yı makamında muhafaza etmiştir. Bu durumda vezâret müessesesine istikrar kazandıran ve uzun yıllar işbaşında bulunan ilk Osmanlı vezîr-i azamlarının görev başında tam yetkili olduklarını tahmin etmek zor olmasa gerekir.

Vezîr-i azamların gelişmekte olan bir siyasî teşekkülün örgüte ve kurumlara ihtiyacı olduğunu düşünmüşlerdir. Bu nedenle onlar, hükümdarlarını, bilginler kurulunun hazırladığı anlaşılan kanunnâmeleri yürürlüğe sokmak için uyarmışlardır. Özellikle Çandarlı Halil Hayreddin Paşa’dan itibaren görev yapan bütün vezîr-i azamların, kanunnâmeler yayınlamak için çaba sarfettiklerini biliyoruz. Bu *kanunnâmeler* daha ziyade askerî örgütlenmeye ve malî konulara dairdi. Buda, örgütü tımar sistemi, gaza ve savaş üzerine kurulmuş ve durmadan gelişmekte olan bir devletin hamlecî niteliği söz önünde bulundurulursa doğaldır. Bütün mesele ihtiyaç duyulan konularda toplumun bünyesine uygun ilkeler tesbit edebilmektir. Bizce ilgili

bölümde örnekler vererek gördüğümüz gibi faaliyet başarılı olmuştur. Kendileri bilgin zümresinden olan ve XIV. yüzyılın Türkiye'si toplu-
munu iyi tanıdıkları anlaşılan vezîr-i azamların ülema ile yakın bir
ilişki ve işbirliği kurmaları ve sultanlardan destek görmeleri bunun
nedenleridir.

Vezîr-i azamların *Fatih Kanunnâmesi*'nde görüldüğü gibi, görev
ve yetkileri açıkça belirtilmiştir. *Kanunnâme* deki vezîr-i azam ile ilgili
“cümle umurun vekil-i mutlakıdır” ibaresi nazariyatta kalmamış,
pratik de bütün vezîr-i azamlar icrâî, idarî, kazaî ve askerî yetki-
lerini tam olarak kullanmışlardır.

Vezîr-i azam idarî örgütünün beyni durumunda olan divanın
kalemlerine doğrudan doğruya emir verir. Vezîr-i azam sultanın vekili
olarak adalet de dağıtır, ceza veya beraat kararını re'sen verir. Askerî
alandaki ise beylerbeylik unvanı daha doğrusu rütbesi Osmanlı vezîr-i
azamının ordu üzerindeki yetkisinin genişliği hakkında fikir vermek-
tedir.

Kanunnâme, hükümdar ile vezîri arasında çıkması muhtemel an-
laşmazlıklarda çözüm yolu getirmiştir. Örnek olarak tımar tev-
cihinde sabit rakam vermek suretiyle vezîr-i azamın yetkileri kısıtlan-
mıştır. Ancak herşeyden önce padişahın vekili olan vezîr-i azam, divân
başkanı olarak devlet mekanizmasına hakimdir. Bu hakimiyet 1453 yılına
kadar çok bârızdır. Meselâ, Bayezid Paşa'nın divana “tahakküm”ü
vezîrler tarafından şikayet konusu yapılıyordu. Ama gerek I. Meh-
med, gerek II. Murad durumu bilmelerine rağmen Bayezid Pa-
şa'yı görevinde devam ettirmişlerdir. Görünüşe göre, bu, hem iste-
dikleri anda vezîr-i azamı azledebilmenin verdiği avantajdan, hem de
“mutlak vekil”in “mutlak surette disiplin kurmuş” bir devlet adamı olması
gereğine inanmalarından ileri gelmiştir. Esasen “disiplin” anlayışı ilk
Osmanlı sultanlarına hâkimdir. Yukarıda “divan müzakereleri” bah-
sinde gördüğümüz gibi, Fatih Mehmed, tahta çıktığı sene kendisinden
bahşiş isteyen yeniçerileri tahrik eden komutanlarını, dayak ve sürgün
ile cezalandırmıştır.

Anlaşılabacağı üzere Osmanlı vezîr-i azamları, hem formasyonunun
mükemmelliği, hem de sultanların temin ettikleri ortamda çalışmak
olanak ve şansı içindeydiler. Bu durumda onlar devlet işlerinde oldu-
ğu kadar diplomatik konularda da inisiyatif sahibi olmuşlardır. Uygun
gövdükleri zaman yabancı devlet elçilerini “bekletmek” “sabırlı bir
müzakereci olmak” eylem ve niteliğindeydiler.

Görev ve yetki bahsinde son söz olarak şunu söyleyebiliriz. Vezîr-i
azamlar kişiliklerini, bilimsel eğitim görmekten ve tecrübelerinden

alıyorlardı ve bunun doğal sonucu olarak devlet işlerinde kendilerine hareket alanı buluyorlardı. Vezîr-i azamın faaliyet sahasının genişliği bir bakıma sultanınkinin daralması demektir. Ancak pratikte bu böyle olmadı. Zira hükümdarlar da, eğitimleri yüksek derecede, özellikle kendilerine güven duygusu olan kişilerdi. Bize öyle geliyorki, kuruluş devri Osmanlı vezîr-i azamı tipi, mevkii tartışılmaz bir şekilde zirvede olan sultanın muhalefetine muhatap olmayacak bir zekâyâ sahipti. Bu tip aynı zamanda elastikîdir. Divan müzakerelerinden açıkça anlaşılacağı gibi son sözün padişaha ait olduğunu hiç bir zaman unutmaz ve duracağı yeri bilir.

İnceleme konusu yaptığımız devirlerde, protokol ilkeleri belki zamanımıza oranla daha dikkatli bir şekilde tatbik ediliyordu. Hiyerarşîye büyük bir özenle riayet ediliyor, törenlerde hazır bulunan kişilerin yapmaları gereken jestler, muhataba unvan veya isimle hitab şekli ve hatta konuşma tarzı belli şekil ve dozda düzenleniyordu. Vezîr-i azama, kanunnâmenin verdiği yer “*cümleden mukaddem*” dir. Sultan tarafından kabullerinde vezîr-i azam el öper ve gerektiğinde sultan için dua eder. İki devlet adamı görüşmelerinde, resmî olduğu kadar özel işlerinde konuşurlar. Esasen, hangi konuların resmî, hangilerinin hususi olduğunu ayırdetmek bile zordur. Padişah’a ait vakıf ve malların yönetimi ile de vezîr-i azam meşgul olmaktadır; hanedana mensup kişilerin evlenme konusunda da vezîr-i azamın fikiri alınmaktadır. Bilindiği gibi devrin bu tür evlenmeleri politik amaçlar ile yapılıyordu. Sultan ait resmî ve özel konulara vâkıf olan vezîr-i azam, onun özel hayatının büyük bir kısmını teşkil eden içki alemlerine katılır. Bu kadar yakın ilişki içinde olan kişiler arasında akrabalık teessüs etmesi de doğaldır. “*Vezîr-i azamın sultan ile ilişkileri*” bahsinde ayrıntılı olarak gördüğümüz gibi Çandarlı Halil Paşa’nın kardeşi Mahmut Çelebi, Fatih Sultan Mehmed’in kayınbiraderi olmuştu. Zaganos Paşa’da gene aynı sultanın kayınpederidir. Nihayet sultanların vezîrlerine, küçük adlar ile veya “*lala*” şeklinde, vezirlerinde hükümdara “*sultanım, sultan-ı alem, devletli sultanım, devletli padişah*” şeklindeki hitaplarını biliyoruz.

Osmanlı vezîr-i azamının unvan, lakablar, tuğ, sarık, hilât-ı vezâret, mühür, çadır, sancak, nevbet, divit takımı, kılıç’dan ve her halde mesned-i vezâret ve emaret’den ibaret olan sembolleri vardır. Bunlar hakkında ki son sözümüzü biraz aşağıda Türkiye Selçuklu vezîr-i ile ayrıntılı olarak mukayese ederken söyleyeceğiz.

Vezîr-i azamın mansıbının sembolleri hakkındaki bilginin çokluğuna mukabil, onun maiyeti hakkında malûmatımız azdır. Divân

kalemlerinin yöneticisi olan *nişancı*, bürokrat kadro mensubu olarak onun en yakın yardımcısıdır. Bundan başka vekâyınâmelerde, “*köleler*”, “*kethüdalar*” gibi genel anlam taşıyan deyimlere rastlıyoruz.

Vezîr-i azam genellikle oturduğu yerde, ziyaretçilerini kabul ediyordu. Gelenler *yüzlerini yere koyuyorlar, el öpüyorlardı*.

Vezîr-i azamın gelir kaynaklarına ve yaptığı masrafa gelince: Vezîr-i azamın gelir kaynaklarının başlıcasını ona sultan tarafından tahsis edilen *hass* teşkil etmektedir. Vezîr, *hass*’dan yıllık olarak 1.200.000 akçeye kadar alabilmekteydi. Bundan başka vezîr-i azamlar sultanların kendilerine bağışladığı *temliknâme* ile tevcih edilen mülkede sahiptirler. Genç vezîr-i azamlar Osmanlı ordularının yaptıkları seferlerden elde edilen ganimetlerden payı ve özellikle yabancı devlet elçilerinin sundukları hediyeleri alıyorlardı. Bunlarda şüphesiz yüksek meblağlara varıyordu. Vezîr-i azamlar gelirlerinin büyük bir kısmını vakfediyorlardı. Gelirlerin vakfa tahsis edilmesi devletin yapması gereken hizmetlerinin kişiler tarafından da yapılmasıdır. Bu bakımdan vezîr-i azamların vakıf müessesesine önem vermeleri ve vakıf yapmaları işgal ettikleri makamın fonksiyonu bakımından da uygun düşmektedir.

İlk Osmanlı vezîr-i azamlarının görev süreleri bakımından incelenmesi onların uzun süre görev yaptıkları sonucuna varıyoruz. Biz, yukarda işaret ettiğimiz gibi, vezîrlerin uzun süre makamlarını işgal etmelerinden hükümet örgütüne istikrar kazandırdıkları sonucuna varmıştık. Bir kaç ay, en fazla iki üç sene vezârette bulunabilen devlet adamlarının idarî ve askerî mekanizmaya tam olarak hakim olmayacakları belli bir husuttur. Zira zikrettiğimiz süreler bir devlet adamının gerek kamu oyuna, gerek devlet kadrosuna ancak “*kendilerini kabul ettirme*” ve “*çözümlemesi gereken problemleri anlama süresi*” olabilir. Aynı şekilde Çandarlı Halil Paşa’ya kadar görev yapan vezîr-i azamların azil ve hatta idam dahi edilmemeleri yukarıdan beri izah etmeye çalıştığımız hususları kuvvetlendirici ve destekleyici faktörlerdir.

Nihayet biz burada, Osmanlı vezîr-i azamı ile Türkiye Selçuklu vezîri arasında benzer olan ve olmayan hususları ortaya koyma durumundayız. Derhal şunu söyleyelim ki, genellikle müssese olarak her ikisinde tam bir paralellik arz etmektedir. Daha açık olarak formasyon da ve işgal ettikleri makamlarda görev ve yetki konusunda, protokol bakımından durumda, gelir kaynakları ve giderleri bahsinde benzerlik

tamdır. Buna mukabil daha özel, daha hususiyet gösteren, irkî köen konusunda, tayin şeklinde, görev süreleri, görevleri ve görevlerinden uzaklaştırılmaları meselelerinde arada büyük farklar olduğu kolaylıkla görülmektedir. Bütün bu paralellikleri, benzerlikleri ve buna karşıt olanları planımızdaki sıraya göre daha ayrıntılı olarak görelim:

Türkiye Selçuklu Devleti vezîrlerinin genellikle İranlı olmasına mukabil aynı coğrafi sahada kurulmuş olan Osmanlı Devleti vezîr-i azamları Türktürler. Türkiye Selçuklu sultanları, ortaçağ Türk-İslam devletlerindeki geleneğin bir sonucu olarak vezarete İranlı vezîr atanmışlardır. Ancak İranlı vezîrler ile -daha doğru deyişle- Türk olmayan devlet adamları ile Türk unsuru arasındaki anlaşmazlık su yüzüne erken çıkmıştır denilebilir. İdare edilen arasındaki bu anlaşmazlıklarda, anlaşmazlığın tek sebebi vezîrin yabancı kökene mensub olması değildir. Fakat Türk toplumunu yönetmekle görevli gayri Türk bir vezîrin, anlaşmazlık halinde irkî durumdan dolayı dezavantajlı olduğuda bir gerçektir. Bu hususun idare edilen üzerinde psikolojik bakımdan kompleks yaratması doğaldır. Daha II. Kılıç Arslan devrinde Ermeni kökenli vezîr Hassan b. Gavras ile Türkmenler arasında anlaşmazlık patlak verdi. “Giriş” kısmında gördüğümüz gibi adı geçen vezîrin entrig bir kişi olduğu anlaşılıyor. O, görünüşe göre büyük şehzâde Melikşah’a Türkmenler ile işbirliği yaptığı için cephe aldı. Melikşah ile babası II. Kılıç Arslan arasında vukubulan ilk çatışmadan sonra dört bin Türkmen öldürülmüştür. Erzincan Mengücek hükümdarı Behramşah’ın tahrikiyle vezîr görevinden uzaklaştırılmış ve Türkmenler tarafından feci şekilde öldürülmüştür. Ancak gayri- türk vezîrlerin Selçuklu Devleti, daha doğrusu Türklük aleyhindeki eylemleri kendisini asıl Moğol egemenliği devrinde gösterdi. O zamana kadar yalnız idarî kadroda kullanılan İranlı unsur orduyada sızmaya başladı. Aslında askeri örgüt kadroları, başlangıçta, devletin kurucuları olan Türk beylerinin elindeydi. Ancak merkeziyetçi rejimin kuvvetlenmesi ile Türk unsuru, özellikle gulamlıktan yetişen ümerâ lehine olarak zamanla azaldı, ve onlara, çeşitli kökenlere mensup gulâm olmayan- müslüman veya gayri müslimlerde- katıldı. Biraz yukarda değindiğimiz gibi, devletin kuruluşunda itibaren sivil kadroya hâkim olan İranlılar askerî kadroya girmeğe başladılar. I. Alaü’-d-Dîn Keykûbad’ın son zamanlarında, Harezmliler’in Selçuklu hizmetine alınması ile orduya yeniden Türk unsuru girmiş oldu. Fakat, bunlara, kozmopolit ümera tarafından yabancı gözü ile bakıldı. Neticede Harezmliler Anadolu’yu terke mecbur oldular. 1243 yılın-

dan itibaren metbû kuvvet -Moğollar- devlet işlerine karışmaya başladılar. Devlet yönetiminde Moğollara yarama yarışı başladı; in-siyatif de İranlıların tam olarak eline geçti. Onlarla askerî örgüte kendi adamlarını soktular. Artık XIII. yüzyılın ikinci yarısında devlete tam olarak -sultanları da bir tarafa atan- “*Moğol ajanı*” İranlı vezirler hâkim olmuşlardır.⁸ Aslında medreseden yetişen ve “*ehl-i şer-e*” mensup olan Selçuklu vezirlerinin İranlı olmalarının bir nedeni de Anadolu med-reselerinin henüz gelişme devresinde olmasındandır. Bu medreseler doğudaki medreseler ile rekâbet edecek durumda değildiler.⁹ Ancak XIV. asırda Osmanlı vezir-i azamlarının kişiliğinde yetişen bir Türk bilim adamı grubu görüyoruz. Esasen, Osmanlı Devleti’nin kuruluşuna tekaddüm eden yıllarda, 1280’lerde, Türk toplumunun yabancı unsura karşı tepkisi canlıydı. Karamanoğlu Mehmed Bey, yönetimindeki Türkmenler ile Konya’yı zaptettiğinde ve Selçuklu şehzâdesi Cimri’yi tahta çıkardığında ilk alınan kararlardan birinde devlet dairesinde sarayda ve toplantılarda *Türkçe* konuşulmasına dairdi. Konuşulması istenmiyen dilin, farsça olduğu anlaşıyor. Bu karar, toplumun Türk aydın kesiminin duygularını yansıtmaktaydı. Gene yıllarda Selçuklu veziri Fahrü’-d-Dîn Ali’nin oğullarının “*türkmenler’i küçümsemeleri*” gibi olaylar görülmüştür.¹⁰

Türkiye Selçuklu Devleti veziri ile Osmanlı Devleti vezir-i azamı arasında formasyon bakımından ise fark yoktur. Devlet yönetimin de karşılaşılan başlıca problemler hukukî ve malîdir. Bu görüş noktasından Selçuklu sultanları da Osmanlı hükümdarları da -Selçuklularda iki, Osmanlılar’da bir vezirin ordu kadrosundan olduklarını unutmamak gerekir- genel olarak islâm hukukuna vâkıf, bilimsel kişiliği olan kimseleri vezârete atanmışlardır. Tayinleri yaparken vezir adaylarının ister asker ister sivil olsun hükümet kadrolarında tecrübe kazanmış olmasına özellikle dikkat etmişlerdir. Nitekim, Selçuklu vezirleri bu makama atanmadan evvel divan da çeşitli mevkilerde bulunmuşlardır. Aynı şekilde Osmanlı vezir-i azamlarında divandan yetişmişlerdir.

Aynı soydan olanları vezârete getirmek geleneği her iki devlette vardır; Osmanlılarda Çandarlı ailesinin durumuna paralel olarak Türkiye Selçuklularında baba-oğul vezir olarak Muhezzibü’-d-Dîn ve Muinü’-d-Dîn’i görüyoruz.

Görev ve yetki bakımından Selçuklu veziri ile Osmanlı vezir-i azamı arasında bir fark yoktur. Her ikisinde sultanın- Türkiye Selçuklu Devletinde son devirlerde zama zaman İlhan’ın- *ferman*’ı ile göreve

atanır. Kısa bir deyişle idarî-icraî ve kazaî bütün yetkiler birbirine benzer. Bu hususa burada tekrar ayrıntılı bilgi vermediği ve mukayese yapmayı gereksiz addediyoruz.

Vezîrlerin sorumluluğu kendisini atayan sultana karşıdır. Ancak biraz yukarda da değindiğimiz gibi Moğol tâbiyeti ve işgali altındaki Türkiye’de olağanüstü koşullar hüküm sürmüş ve İlhanlar Selçuklu vezîrini atanmışlardır. Bu durumda o devrin vezîrleri İlhana karşı sorumlu olmuşlardır.

Türkiye Selçuklu Devleti vezîrinin başkanlık ettiği *divân*; *nâib-i sultan*, *atabey*, *müstevî*, *pervâne*, *tuğraî* ve *müşrif-i memalik*’den meydana geliyordu. Bunlardan durumunu tam olarak saptayamadığımız *pervâne* hariç tutulursa, *nâib* ve *atabey*, askerî kadrodan; *müstevî*, *tuğradî* ve *müşrif* sivil örgüttendirler. Vezîrinde ehl-i kalemden olduğunu gözönünde bulundurur istek Selçuklu divanında siviller çoğunluktadır. Divan militer bir görünüşte değildir. Aslında diğer bütün Türk-İslâm Devletlerinde olduğu gibi Selçuklular’da askerî sınıf devlet yönetimini ağırlığını koymuştur. Anlaşıldığına göre divanın militer nitelikte olmamasının nedeni, devlet yönetiminin “teknik” bir konu addedilmesinden ileri gelmektedir. İncelemekte olduğumuz devir de vezîr-i azamın başkanlığı daki Osmanlı Divanı ise sayısı değişen ve zaman zaman beşe kadar yükselen vezîrlerden meydana geliyordu. Devletin kuruluş safhasında olduğu nazarı itibara alınırsa bu durum doğaldır. Divan toplantılarında gerektiğinde divan kaleminin şefi olan *nişancı*, malî konulara bakan *defterdar* ve hukuki konulara bakan *kazasker*’de katılır. *Nişancı*, Selçuklu divanındaki *tuğraî*’nin muadilidir.¹¹ *Kazasker*’lik makamının Selçuklulardaki divana dahil olmayan *Kadı’l-asker*’lik mansıbının devamı olduğu açıktır. *Defterdar* ise Selçuklulardaki divan üyesi *müstevî*’nin görevini yapıyordu. Yâni malî konularda sorumlu idi. Ancak, defterarlık İlhanlı devletinde mevcuddur. Bu bakımdan Osmanlı defterdarı, hiç değildse tîr bakımından İlhanlı damgası taşımaktadır.^{11a}.

Osmanlı divanının diğer üyeleri ise zaman zaman askerî kadrodan —yani kul kökenli— zaman zaman da sivil kadrodan -ehl-i kalemde oluyordu. Anlaşıldığına göre sultanlar politik konjoktürde denge sağlamak amacı ile bu yola başvurmuşlardır.

Selçuklu ve Osmanlı vezîrleri arasında protokolar yönden tam bir paralellik bulunur. Her iki vezîr sultanın tahta cülüsünden itibaren, saltanatı boyunca yapılan bütün törenlerde ön saftadır. Vezîr, sultan tarafından kabulünde, onun elini öper. Sultanlar ile vezîrler

arasındaki akrabalık ilişkileri her iki devirde de vardır. Sultanların verdiği ziyafetlerde vezîrler hazır bulunur. Selçuklu sultanı vezîrine “*sâhip, hâce, vezîr, ici ve lala*” şeklinde, Osmanlı sultanı ise: “*vezîr, lala*” veya küçük ismi ile hitap ediyordu. Selçuklu vezîri, sultanınca: “*sultanım*”, osmanlı vezîri: “*sultanım, sultan-ı alem, devletli sultan, devletli padişah, han*” tarzında hitab ediyorlardı.

Her iki vezîrin sembolleri de eştir: *Unvan ve lâkablar, tuğ, sarık, hilât-ı vezâret, mühür, çadır, sancak, nevbet, divit takımı, kılıç ve mesnde-i vezâret ve emaret*. (Bu sonuncuyu Osmanlı kaynaklarında göremedik. Mevcud olduğu tahmin edilebilir).

Selçuklu vezîrinin divandaki yardımcıları katipler, tercümanlardır. Onun köleleride vardır. Osmanlı vezîr-i azamının da yakın yardımcısı divan bürosunun şefi nişancının emrinde kâtipleri vardır. gene onun kulları ve kethüdalrı olduğunu biliyoruz.

Her iki vezîrinde huzura kabul ettikleri kişiler *el veya yer öpüyor, dizüstü duruyorlardı*.

Selçuklu ve Osmanlı vezîrlerinin gelir kaynakları da birbirine benzer. Vezîrler geniş iktâ mıntikalarına sahiptirler. Sultanların onlara temlik ettikleri mülkleri vardır. Yıllık tahsisat alırlar. Orduların yaptıkları seferler sonucunda ganimetten pay alırlar. Vezîrlerkendilerine sunulan hediyeler kabul ederler. Selçuklu ve Osmanlı vezîrleri gelirlerinin büyük bir kısmını vakfediyorlardı.

Görüldüğü gibi, müessese olarak her iki vezâret büyük bir benzerlik gösterir. Ancak, görev süresi, görevden uzaklaşma veya uzaklaştırma ve akıbet gibi, özellikle hususiyet gösteren konularda Selçuklu ve Osmanlı vezîrleri arasında büyük farklar bulunmaktadır. Bu nüanslar şimdi göreceğimiz gibi daha ziyade Türkiye Selçuklu Devletinin 1243 yılından itibaren tâbiyet, daha sonrada işgal altına girmesinden, yani olağanüstü koşulların ülkede hüküm sürmesinden, ötürüdür. Bir diğer nedende buna bağlıdır. Selçuklu Devleti’nin ilk yüzyıllık dönemindeki vezîrleri hakkındaki bilgimiz yok denecek kadar azdır. Haklarında bilgi sahibi olduğumuz vezîrler genellikle Moğol devrindeki vezîrlerdir. Osmanlı vezîrleri ise devletin kuruluş ve gelişme devrinde görev yapmış olanlardır. Bütün bu nedenle yapacağımız mukayeseye direkt olarak etki yapmaktadır.

Gerçekten bir devletin istikrar içinde olduğu bir devrede, gerileme ve karışıklık devresine nazaran, görevlilerin daha uzun süre işbaşında kalmaları doğaldır. Nitekim Selçuklu Devleti’nin gelişme çağında

kişiliği hakkında bilgi sahibi olduğumuz tek vezir Hasan b. Gavras, on dört gibi yıl uzun bir süre görev yaptı. Mühüzzibü'd-Dîn Ali'de yedi yıl vezârette bulundu. Moğol hakimiyeti devrinde ise Fahrü'd-Dîn Ali ve Muinü'd-Dîn Pervâne'nin uzun yıllar devam eden iktidarları bir tarafa bırakılacak olursa, vezirler bir kaç ay ile dörtbeş yıl arasında görevde bulunmuşlardır. Bu durumda vezirlerin pek çoğu azledilmiştir. Gene, yargılama sonucu olarak veya *yarlığ* hükmü gereğince bu karşıklık devresinde üç vezir idam edilmiştir. İki vezirde iç mücadeleler sırasında savaşırken ölmüşlerdir. Dört vezir ise ecelleriyle vefat etmiştir.

Kuruluş ve gelişme çağındaki bir devletin vezir-i azamları olan Osmanlı hükümet başkanları ise uzun yıllar görev yapmıştır. Görev sürelerini kesin olarak saptayabildiğimiz Osmanlı vezir-i azamları Senelerce vezirte bulundular: Çandarlı Halil Paşa onüç, Çandarlı Ali Paşa on dokuz, Bayezid Paşa sekiz, Koca Mehmed Paşa on dört yıl. Fetret devri vezirleri: Ramazan Paşa dört, Şah Melik Paşa bir yıl görev yapabildiler.

Görevden ayrılma ve akıbet bakımından Osmanlı vezir-i azamları Selçuklu vezirlerine nazaran daha şanslıdılar. Zira Çandarlı Halil Paşa hariç hiçbirisi azledilmedikleri gibi sultan tarafından idam edilmek gibi acı bir sona düşer olmamışlardır.

* * *

1453 yılından sonra Osmanlı vezâretinin durumu nedir? Hemen Çandarlı Halil Paşa'nın idamını müteakip vezir-i azamlığa ilmiye sınıfından olmayan biri -Zaganos Paşa- atanmıştır. Zaganos Paşa devşirmeden (Enderûn'dan) yetişen vezir-i azamların birincisidir.¹² Böylece Osmanlı vezir-i azamlarının formasyonunda önemli bir değişiklik yapılmış oldu. Yüz yıllar boyunca genellikle devşirmeler iktidara getirildiler. Ülemâ sınıfından olanların vezârete getirilmesi tesadüfe kaldı. Fatih Sultan Mehmed'den itibaren devşirmeleri sadere getirme usulü devletin aleyhine oldu. Zira, devlet işlerinde tecrübe sahibi olmayanlar makam sahibi oldular. Kişiliği zayıf vezir-i azamlara saray mensuplarının müdahaleleri ayrı bir problem teşkil etti.¹³ Zaman zaman kişiliği kuvvetli, devlet adamı niteliğinde vezir-i azamlarda işbaşına geldiler. Fakat kuruluş devrinin bilimsel seviyesi yüksek, devlet kadroları üzerine otoritesi kesin, sultan nezdinde devamlı olarak prestiji olan, fakat hükümdarın muhalefetine muhatap olmamasını bilen veziriazam tipi azaldı. Ara sıra ortaya çıktı, fakat devamlılık göstermediği için başarılarında geçici oldu.¹⁴

TABLO I
BÜYÜK SELÇUKLU, HAREZMŞAH, TÜRKİYE SELÇUKLU, VE OSMANLI
VEZİRLERİN KÖKENLERİ

	B. Selçuklu	Harezmsah	T. Selçuklu	Osmanlı
İran kökenli	16	3	11	—
Türk kökenli	1	2	1	11
Fellah	1	—	—	—
Arnavut	—	—	—	1
Ermeni	—	—	1	—
Belli olmayan	6	2	1	—
Toplam	24	7	14	12

TABLO II
BÜYÜK SELÇUKLU, HAREZMŞAH, TÜRKİYE SELÇUKLULARI VE OSMANLI
VEZİRLERİNİN MESLEKİ BAKIMINDAN MUKAYESESİ

	B. Selçuklu	Harezmsah	T. Selçuklu	Osmanlı
Ülemadan	22	3	11	11
Ordudan	1	3	3	1
Serbest meslek	1	—	—	—
Belli olmayan	—	1—	—	—
Toplam	24	7	14	12

TABLO III
BÜYÜK SELÇUKLU, HAREZMŞAH, TÜRKİYE SELÇUKLULARI VE OSMANLI
VEZİRLERİNİN BABALARININ MESLEK VEYA GÖREVLERİ

Babası	B. Selçuklu	Harezmsah	T. Selçuklu	Osmanlı
Ulemâ	5	2	10 (tahminen)	11
Toprak sahibi	7	2	1	—
Ordudan	1	1	—	—
Belli olmayan	12	2	3	1
Toplam	24	7	14	12

Harezmsahlar Devleti vezirleri hakkındaki bilgiler yakında yayınlanacak olan "Harezmsahlar Devletinde Vezirlik" adındaki araştırmamızdan alınmıştır.

T A B L O I V
BÜYÜK SELÇUKLU, HAREZMŞAH, TÜRKİYE SELÇUKLULARI VE OSMANLI
DİVANLARI'NIN MUKAYESESİ(X)

B. Selçuklu D.	Harezmşah D.	T. Selçuklu D.	Osmanlı D.
Vezir Münşi	Vezir Sahib-i divan-ı devlet	Vezir Naib-i saltanat	Vezir-i azam İkinci vezir
Müstevfi Müşrif Ârız	Münşi Müstevfi Müşrif	Atabey Müstevfi Pervane	Üçüncü vezir Dördüncü vezir Beşinci vezir
Nâzır	Ârız Nâzır	Tuğrai Müşrif	Nişancı Defterdar Kazasker

*Liste Hiyerarşik Duruma göre düzenlenmiştir.

T A B L O V
BÜYÜK SELÇUKLU, HAREZMŞAH, TÜRKİYE SELÇUKLU VE OSMANLI
VEZİRLERİNİN SEMBOLLERİ

B. Selçuklu	Harezmşah	T. Selçuklu	Osmanlı
Unvan ve lakablar.	Unvan ve lakablar.	Unvan ve lakablar.	Unvan ve lakablar.
Tuğ (muhtemelen)	Tuğ	Tuğ (muh)	Tuğ
Sarık	Sarık	Sarık	Sarık
Hilât-ı vezâret	Hilât-ı vezâret	Hilât-ı vezâret	Hilât-ı vezâret
Mühür	Mühür	Mühür	Mühür
Çadır	Çadır	Çadır	Çadır
Sancak (muh)	Sancak (muh)	Sancak (muh)	Sancak
Nevbet	Nevbet	Nevbet (muh)	Nevbet
Divit takımı	Divit takımı	Divit takımı	Divit takımı
Kılıç	Kılıç	Kılıç	Kılıç
Mesned-i vezâret	Mesned-i vezâret	Mesned-i vezâret	Mesned-i vezâret
_____	Altın mızrak	_____	_____

TABLO VI
BÜYÜK SELÇUKLU, HAREZMŞAH, TÜRKİYE SELÇUKLU VE OSMANLI VE-
ZİRLERİNİN GÖREVLERİNDEN UZAKLAŞMA TÜRÜ

	B. Selçuklu	Harezmşah	T. Selçuklu	Osmanlı
Ecel ile ölüm	2	–	4	– 4
Suikast sonucu ölüm	7	1	1	–
Sultan emri ile idam	5	1	3	1
Taht mücadelesinde ölen	–	–	2	1
Başka göreve nakil	4	2	1	–
Azil	1	3	–	–
İstifâ	–	–	1	–
Belli olmayan	5	–	2	6
Toplam	24	7	14	12

TABLO VII
BÜYÜK SELÇUKLU, HAREZMŞAH, TÜRKİYE SELÇUKLULARI VE OSMANLI
VEZİRLERİNİN GÖREV SÜRELERİ

B. Selçuklu	Harezmşah	T. Selçuklu	Osmanlı
29 yıl : 1	10 yıl : 1	25 yıl : 1	19 yıl : 2
20 yıl : 1	6 yıl : 3	14 yıl : 1	14 yıl : 1
7 yıl : 2	0-1 yıl : 3	7 yıl : 2	11 yıl : 1
5 yıl : 2		5 yıl : 1	8 yıl : 2
3 yıl : 3		4 yıl : 1	4 yıl : 1
1-2 yıl : 10		3 yıl : 3	
0-1 yıl : 1		0-1 yıl : 3	1 yıl : 1
Belli olmayan: 4		Belli olmayan : 2	Belli olmayan : 4
24	7	14	12

NOTLAR

(KAYNAKLAR VE TEDKİKLER)

1 Ş. Turan; Ahmedî, Şükrullah ve Tevkii Mehmed Paşa'nın tarihleri gibi bir kaç eserin istisna teşkil ettiğine değinmektedir (İbn-i Kemal, s. IX).

2 *Kitâb-ı Cihan-nüma*, Neşr edenler F. R. Unat-M. A. Köymen, I- II, Ankara, 1949-1957. H. İnalcık; Osmanlı kaynaklarının, Aşık Paşazade, Ruhi ve takvimlerin temsil ettiği üç gruba ayrılabilceğini, Neşri'nin hepsini meczetmeğe çalıştığını ve en çok Aşık Paşazade'ye tâbi olduğunu belirtiyor (Murad II. İsl. Ans).

3 Ş. Tekindağ, *Neşri* İsl. Ans.

4 Neşreden Âli, İstanbul, 1332.

5 Ş. Turan, a. g. e., s. LXIII.

6 F. Köprülü, *Aşık Paşazade*, İsl. Ans.

7 Neşr. F. Giese, Breslau, 1922. A. Erzi, İ. H. Ertaylan'ın neşrettiği Beşir Çelebi'nin, *Tevârih-i Âl-i Osman*'ının Giese neşrinin bozuk ve noksan bir nüshası olduğunu belirtir (Belleten, XIII 1949, s. 181).

8 Neşreden F. Babinger, Hannover, 1925.

9 F.R. Unat, *Oruç*, İsl. Ans.

10 M. K. Özergin, *Ruhi*, İsl. Ans. Oxford - Bodleian, Mars. 313. Bu kaynaktan fotokopi çekimi geciktiği için maalesef yararlanamadım. Bununla beraber özellikle, varlığımız sonuçları değiştirebilecek bilgi olduğunu zannetmiyorum.

11 Ş. Turan, a. g. e., s. XLIII. Ş. Turan yer yer kapsadıkları tafsilata rağmen, Oruç Bey ve Ruhi Çelebi'nin kronoloji bakımından tam ve sıhhatli olmadıklarına dikkati çekiyor (Aynı yer).

12 A. g. e., s. XXV - XLVI. İbn-i Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman*, VII. Defter (Tenkidli transkripsiyon, yay. Ş. Turan), Ankara, 1957. Bu defter faksimile olarak da neşredilmiştir. İbn-i Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman*, I. defter (Neşr eden Ş. Turan), Ankara, 1970. İbn-i Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman*, II-IV. Defter, Millet Ktp. Ali Emiri No. 32.

13 Cl. Huart, *İdris Bitlisi*, İsl. Ans.

14 Ş. Turan, a. g. e., s. LXVI; Ş. Turan, I. defter, s. 22.

15 TOEM ilâvesi, İstanbul, 1330.

16 Terc. eden Karolidi TEOM ilâvesi, İstanbul, 1328.

17 Topkapı Sarayı Müzesi Ktb. (Revân) 1096.

18 Neşr. N. S. Banarlı, TM, VI (1939), s. 49-176. Ayrıca bk. N. Atsız, Osmanlı tarihleri I. (İstanbul 1949).

19 İstanbul, 1341.

20 M. T. Gökbıkgın, *Lutfi Paşa*, İsl. Ans.

21 I-I, İstanbul, 1279-1280.

22 Ş. Turan, *Sadeddin*, İsl. Ans. Ayrıca bk. M. Aktepe, *Hoca Sadeddin Efendinin Tacütlevarih'i ve bunun zeyli hakkında*, TM, XIII (1958), s. 101 - 116.

23 Terc. eden VI. Mirmiroğlu, İstanbul, 1956.

24 Terc. eden VI. Mirmiroğlu, TTK da gayrimatbu nüsha.

24a *Histoire de la décadence de L'Empire grec et l' Etablissement de celui des Turcs*, Paris, 1620. Bu devrin Bizans kaynaklarını G. Ostrogorsky, karşılaştırmalı bir tarzda değerlendirmiş-
(*Historire de L'Etat Byzantin*, s. 490-498).

25 Çevr. K. Neki, TTK'da gayrimatbu nüsha.

25a Ayrıca bk. Şevkiye İnalçık, *İbn Hâcer'de Osmanlılara' dair haberler*, DTCFD, VI (1948)

26. İstanbul, 1271.

27. A. Karahan, *Osman Zade Tâib*, İsl. Ans.

28 I-IV Cilt, İstanbul, 1306 - 1331.

29 Neşr. M. Arif, İstanbul, 1330.

30 Bunlar başlıca Kıvâmî'nin *Fetihname-i Sultan Mehmed* (Neşr. F. Babinger, İstanbul, (1955). Kâşifi'nin *Gazavatname-i Rum* adlı eseri (Bk. A. Erzi, Türkiye Kütüphanelerinden notlar ve vesikalar II. Belleten XIV (1950), s. 595). H. İnalçık-M. Oğuz, *Yeni bulunmuş bir Gâzavat-ı Sultan Murad*, DTCFD, VII. *Fatih Devri*, s. 187-202 (Varak 27 a-37 b: Metin). N. Asım, *Gazavat-ı Hayrettin Paşa*, TOEM, IV - I. *Tâcibeyzâde Cafer Çelebi*, *Mahruse-i İstanbul Fetihnâmesi*, (TOEM ilâvesi) İstanbul, 1331.

31 Selçuklu devrinde de devlet yönetimine dair kaleme alınan en ünlü eserin *Nizâmü'l-mülk'ün* Siyasetname'si olduğu malumdur.

32 Lütüfî Paşa, *Asafname*, İstanbul, 1326.

33 Sarı Mehmet Paşa, *Devlet adamlarına üğütler* (Derleyen ve çeviren H. R. Uğural), Ankara, 1969.

33a Topkapı Sarayı, Revan Ktp. No. 406. Özellikle, V. 6 a-b, 21 a, 60a, 61 a.

33b Topkapı Sarayı Revan Ktp. No. 407. Bu eseri "teşhir" de olduğu mülâhazası ile görmek olanağını bulamadım

33c M. Âli'nin bu eserinin tıpkı basımı İstanbul Edebiyat Fakültesi Yeniçağ tarihi kürsüsü tarafından yayınlanmıştır (İstanbul, 1956).

34 İ. H. Uzunçarşılı, *Çandarlızade Ali Paşa vakfiyesi*, Belleten VI (1942).

35 İ. H. Uzunçarşılı, OT, I. 126. Not: 1

36 İ. H. Uzunçarşılı, *Gazi Orhan Bey vakfiyesi*, Belleten V (1941).

37 İ. H. Uzunçarşılı, OT, I. s. 176. Not: 1 T. Öz, Murad I. ile Emir Süleyman'a ait iki vakfiye VD, IV.,

38 *Der İslam*, XVIII/1-2 (1929).

39 "Edirne" armağan kitabı.

40 İktisat Fakültesi Mecmuası XIII/1-2.

- 41 Belleten XXIII (1959).
- 42 Le voyage d'Outremer, Paris, M. D. CCC. XCII.,
- 43 Asic Mineur, Paris, M. D. CCC, LXII. Bu eserde Texier, vezîr-i azamların inşa ettirdikleri, cami, medrece, v.s. yi zikreder, yer yer kitabe tercümeleri yapar. (s. 107 de H. Hayrüddin'in Yeşilcamî kitabesi).
- 44 *Seyahatname-i İbn Batuta* (Terc. eden M. Şerif) I - III, İstanbul, 1333-1338. Bu eser özellikle XIV. yüzyıl Anadolu'sunun kültür hayatı bakımından önemlidir.
- 45 *Studies in Islamic History and Institutions*, Leiden, 1966.
- 46 *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda vezirlik*, TAD, V (1967).
- 47 *The Ghaznavids*, Edinburgh, 1963.
- 48 *Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı*, İstanbul, 1961.
- 49 I - II. Ankara, 1959-1971.
- 50 *Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine te'siri hakkında bazı mülâhazalar*, THİTM-I (1931).
- 51 *Kapıkulu ocakları*, I-II., Ankara, 1943-1948. Osmanlı Devletinin saray teşkilâtı, Ankara, 1945. Osmanlı Devletinin merkez ve bahriye teşkilâtı, Ankara, 1948.
- 52 İsl. Ans.
- 53 Eİ2. Burada yazar incelediğimiz devre için çok kısa bir özet vermektedir.
- 54 *Staatsverfassung und Staatsverwaltung des Osmanischen Reiches*, I-II., Hildesheim, 1963.
- 55 *Tableau général de L'empire Ottoman*, Paris, M. DCCC. XXIV,
- 56 *Petit traite'de l'origine des Turcs* (Neşr. C. Schefer), Paris, 1896.
- 57 *The Government of the Ottoman Empire in the time of Suleiman the Magnificent*, London, 1913.
- 58 *Islamic Society and the West*, Volum I, London, 1960.
- 59 *Osmanlı Devleti'nin ilmiye teşkilâtı*, Ankara, 1965.
- 60 Eİ2
- 61 M. K. Özergin, *Solakzade*, İsl. Ans.
- 62 *Tarih-i Solakzade*, İstanbul, 1297-1298.
- 63 Gökbilgin, *Müneccimbaşı*, İsl. Ans.
- 64 *Sahâifü'l-ahbar*, I-III, İstanbul, 1285.
- 65 *Künhü'l-ahbar*, I-IV, İstanbul, 1277.
- 66 *Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye tarihi*, İstanbul, 1288.
- 67 *Osmanlı Tarihi*, I-II, Ankara, 1961.
- 68 *Histoire de L' Empire Ottoman*, I-XVIII, Paris, 1835-1843.
- 69 *Gesihichte des Osmanishen Reiches*, I-III, Gotha, 1910.
- 70 *Fatih Devri*, Ankara, 1954. Eserin sonunda Çandarlı Halil Paşay'a ait bir mülkün sınır temessükü de vardır (Belge IX).
- 71 Gökbilgin, *Orhan*; İnalçık, *Mehmet II. ve Murad II*; Uzunçarşılı, *Alaeddin Paşa, Ali Paşa, Ali Paşa, Çandarlı, Murad I, Mehmed I*; Tınanç, *Bayezid I*.
- 72 İnalçık, *Bayazid I er*; Mantrant, *Ali Paşa Çandarlızade*; Meénage, *Djandarlı*.

G İ R İ Ő

1 Bk Kaynaklar ve Tetkikler

1a I-II, Damas, 1959-1960.

1b O. Turan, yeni araştırmasında "Süleyman (I. SüleymanŐah)'ın veziri Hasan b. Tahir'den (s. 83) ve I. Kılıç Arslan'ın veziri Ziyâü'd-din Mehmed'den (s. 108) söz-etmektedir Selçuklular zamanında Türkiye).

1c O. Turan, a. g. e., s. 57-76.

1d N. Kaymaz, *Mekanizma*, I. s. 122.

C. Cahen, *Pre Ottoman*.

2 O. Turan, Keykâvus I., s. 638.

3 Kaymaz, *Mekanizma* II, s. 49, Not: 69 Kaymaz, Pervane, s.37. M. Akdağ, ilhandan yarlık temin ederek işbaşına gelen bu vezirin hakiki yetkilere sahip olduğuna, sultanın ikinci plana düştüğüne Selçuklu ricâlinin bundan sonra birbirlerine karşı suikast düzenlediklerine dikkati çekiyor (*Türkiye'nin iktisadî ve içtimai tarihi* I, s. 156.).

4 Kaymaz, *Pervâne*, s. 30-32.

5 Kaymaz, *Pervâne*, s. 49.

6 Kaymaz, *Pervâne*, s. 66, Not: 49.

7 Kaymaz, *Pervâne*, s. 50.

8 Kaymaz, *Pervâne*, s. 52. O. Turan, *Vesikalar*, s. 16.

9. Kaymaz, *Pervâne*, s. 52, 61, 75, 76, 80, 81, 85, 86.

10 Kaymaz, *Pervâne*, s. 33, 34, 51, 52, 58, 60, 644-68, 81, 87,

11 Kaymaz, *Pervâne*, S. 24, 106, 134, 136.

12 Kaymaz, *Pervâne*, s. 105, Not:2

13 Görünüşe göre Çinliler'den Karahanlılar'a geçen bitikçi, o devirde hükümdarın yazı işlerini yöneten, devlet sırlarına vakıf olan ve vezir ile aynı önemde yüksek bir memurdu. Türkler'den Moğollar'a geçen bitikçi, ilhanlılar'ın büyük divanından çıkan emir ları yazdırır ve divana ait malî işlere bakardı. Eyalet divanlarındaki bitikçiler'i uluğ bitikçi seçerdi (M. Mansuroğlu, *Bitikçi*, İA). Ayrıca bk. B. Spuler, *İran Moğolları*, Ankara, 1957, s. 341, 346, 365, 444).

14. İ. Kafesoğlu, *Keykubad III*, s. 662; Aksarayî, s. 270.

14a O. Turan, Lâkuşî'nin "*temamet-i memalik-i mahruss-i Rum*" vezirliğine getirildiğine Türkiye'de ilhanın nâibi olduğuna ve hukuken Selçuklu vezirliği makamında bulunduğuna işaret etmektedir (*Vesikalar*, s. 1).

15 Kaymaz, *Pervâne*, s.65. Not: 47. Diğer Türk devletlerinde görmediğimiz pervanegi adını taşıyan makam pervâne'nin nezareti altında mülk, iktâ ve sair arazi işleri ile uğraşüyor, bunlarla ilgili tayin, tevcih, tahrir işlemlerini yapmakta, menşur ve beratları hazırlamakta ve defterleri tutmaktadır (Aynı yer).

16 Kaymaz, *Pervâne*, s. 53. Not: 103. Büyük divan muamelelerini yürütmekle görevli kadronun zamanla on misli gibi miktara yükselmesi devrin ileri gelen ricalinden Büyük Alaeddin'in has kölesi Altun-aba tarafından yerilmiştir. Altun-aba efendisinin şerefli devrinde iki tercüman ve dört münşi ile yönetilen divan işlerinin, devletin zelil bir hayat yaşadığı bir zamanda kalabalık bir kadro ile yapılmasını ve devlet ileri elenlerinin debdebeli hayatını eleştirdi. Ancak bu sözlerinin arkasından aleyhine bir kampanya açılmış ve bir suikast düzenlenerek öldürülmüştür (aynı yer).

17 Turan, *Kılıç Arslan II.* s. 696.

18 A. Taneri, *Müsameretül Ahbarın değeri*, s. 152.

19 Kaymaz, s. 31.

20 Kaymaz, s. 129

20a O. Turan, *Kılıç Arslan II.*, s. 694-695.

21 O. Turan, *Vesikalar*, 18.

22 O. Turan, *Keyhusrev II.*, s. 627.

22a Kaymaz, *Pervâne*, s. 27-28. 34-35.

23 Kaymaz, *Pervâne*, s. 62-63.

24 Kaymaz, *Pervâne*, s. 48. Not: 88; s. 105. Not: 21.

25 O. Turan, *Keyhusrev II.* s. 627-2628. Kaymaz, İbn Bibi'ye dayanarak bu sefer de sahip Şemseddin'e eşlik eden Selçuklu komutanlarının vezirin daha fazla nüfuz kazanmasından endişe duydukları için gevşek davrandıklarına işaret ediyor (A. g. e., s. 38. sot: 49).

26 Akdağ, *Türkiye'nin iktisadî ve içtimâî tarihi*, I s. 157-158.

27 Cahen, *Pré Ottoman*, s. 210.

28 O. Turan, *Vesikalar*, s. 18.

29 Taneri, *Müsameretül Ahbarın değeri*, s. 138.

30 Kaymaz, *Pervâne*, s. 133-134.

31 Kaymaz, *Mekanizma I.*, s. 33-34.

32 Kaymaz, *Pervâne*, s. 123.

32a Kaymaz, *Pervâne*, s. 120-122.

33 Kaymaz, *Pervâne*, s. 37. Not: 47.

34 Kaymaz, *Pervâne*, s. 144-146.

35 Kaymaz, *Pervâne*, s. 39. Not: 53; s. 41 ve dv.

36 Gürcü Hatun Gürcü kraliçesi Rusudan'ın kızıdır. Baba tarafından Selçuklu kanı taşıyan prenses Tamara'dır. 1237'de Keyhusrev II. ile evlenmiş ve kocasının saltanatı boyunca hristiyan dinini muhafaza etmiş, sonra da müslüman olmuştur (Kaymaz, *Pervâne*, s. 125.

37 Kaymaz, *Pervâne*, s. 125-126.

38 *İci*, ağabey demektir. Küçük kardeşe İni, ablaya ece veya eze denir. İci moğolca-da sahip ,mâlik anlamına gelen icen ile ortak kökendir. Fakat burada "ağabey, atabey"

yerine efendi atabeg anlamına gelmektedir. Memluklarda atabey, beylerbeyi anlamında kullanılmıştır. Büyük Selçuklular'da Harezmsahlar'da ve Türkiye Selçuk bir memuriyet mahiyetini almadan atabey müradifi olarak lala denilmiştir (O. Turan, *Vesikalar*, s. 17. Not: 50).

- 39 Taneri, *Müsameretül Ahbar'ın değeri*, s. 147.
- 40 Kaymaz, *Pervâne*, s. 37.
- 41 Kaymaz, *Pervâne*, s. 244.
- 42 Kaymaz, *Pervâne*, s. 37
- 43 Aksarayî, 163.
- 44 Kaymaz, *Pervâne*, s. 45-46.
- 45 Aksarayî, s. 94.
- 46 Kaymaz, *Mekanizma II.*, s. 51.
- 47 İbn Bîbî, s. 569 ve devamı.
- 48 *Pervâne*, s. 45.
- 49 *Pervâne*, s. 135, not: 139.
- 50 *Pervâne*, s. 184, not: 7.
- 52 *Pervâne*, s. 79
- 53 Kaymaz, *Pervâne*, s. 81.
- 54 *Pervâne*, s. 48-49. Not 94.
- 55 Sinob'un fethinden sonra, pervanelikt' ten devrin tuğra'si olan Süleyman'a temliknâme'nin tahriri ile ilgili yazı geldiğini belirtir (Kaymaz, s. 114).
56. *PréOttoman*, s. 225.
- 57 *Pervâne*, s. 32. 32.
- 58 *Pervâne*, s. 35-44.
- 59 *Pervâne*, s. 66. Not: 49.
- 60 *Pervâne*, s. 105. Not: 21.
- 61 *Pervâne*, s. 48-50.
- 62 *Pervâne*, s. 50 ve 76.
- 63 *Pervâne*, s. 134, 173, 207....
- 64 *Mekanizma I.* s. 122-123.
- 65 *Kılıç Arslan II*, s. 696-197.
- 66 *Süleyman-Şah II*, s. 220.
- 67 *Türkiye'nin iktisadî ve içtimâî tarihi*, s. 159; *Pervâne*, s. 45-46.
- 68 *Pervâne*, s. 67-68.
- 69 *Pervâne*, s. 105. Not: 21
- 70 *Pervâne*, s. 50.
- 71 *Pervâne*, s. 79.
- 72 *Pervâne*, s. 63; , *Vesikalar*, s. 67.
- 73 *Selçuklular zamanında Türkiye*, s. 591.
- 74 *Pervâne*, s. 159-179.

75 Türkiye Selçukluları'nda mevcut olan vezâret müessesesi, Osmanlılardan'dan başka, diğer Anadolu Beylikleri'nde de vardır. Örnek olarak Y. Yücel, Kadı Burhaneddin'i incele

me konusu yaptığı eserinde, onun vezir olarak da faaliyetini yazmış, bu arada melikül-üme-râ unvanını da taşıdığını, böylece mülki yetkilerine askerî yetkinin de ilâve edildiğine işa-ret etmiştir. (*Kadı Burhaneddin Ahmed ve devleti*, s. 34 – 47).

76 *Türklerde Kağandan sonra gelen yüksek rütbe, “yabgu”luk idi* : Büyük Hun devletinde ve Göktürklerin ilk çağlarında, bir “vezirlik” müessesesini açık olarak görmüyoruz. Kara-Hanlı devleti çağında, halkandan sonra gelen “Yabgu” veya “Yafgu”lar, halkın içinden çıkan “vezir”ler idiler. Göktürk devletinin başlangıcında ise “Yabgu”, devleti kuran Bu-mun-Kağan’ın küçük kardeşi İstemi-Kağan idi. Göktürkler, devlet idaresinin en soylu, tec-rübeli ve becerikli Türk boylarının elinde kalmasına önemle dikkat etmişlerdi. Göktürk dev-letinin başlangıcında, yalnızca bir Yabgu vardı. Devlet genişledikçe ihtiyaç çoğalmış ve çok Batı Türkistan gibi büyük bölgelere de, yeni Yabgu’lar tayin edilmeğe başlanmıştı. Tabii ola-rak bu yeni Yabgu’ların buyrukları altında da geniş bir teşkilât meydana getirilmişti. Gerçi bu yeni teşkilât, öz ve kök bakımından, eskilere nazaran pek fazla bir değişiklik göstermiyordu. Fakat bu memuriyet, önceleri devlet içinde bir tane iken bu defa yeni, yeni birçok Yabgu’-luklar ortaya çıkmıştı.

682 den sonra Türklerin “Yabguluk” müessesesi, artık eski önemini kaybetmişti. Çünkü devletin başında artık, Tonyukuk gibi bir vezir bulunuyordu. 744 de Uygur devleti kurulu-ncu, eski tek Yabgu’luk düzeni, yeniden ortaya çıktı. Uygur devletindeki Yabgu’luk mev-kilerine artık, yalnızca veliahtlar getiriliyorlardı.

Vezirlerin, “özellikleri” : Daha önceleri bütün güçler Kağan’da toplanmıştı. İkinci Göktürk devletinde ise, cesaret ile bahadırılık Kağanların; bilgi ile bilgelik de vezirlerin ö-zellikleri olmuşları. Türkler vezire “Aygucı” adını verirlerdi. Uygur çağında vezirlerin sa-yısı çoğalınca, “Başvekil”e bu defa “Ulug Aygucı”, yani “Büyük Vezir” denmeğe başlandı. Eski Türkçede “Aygucı” sözü, kökünü “aytmak”, yani “söylemek” fiilinden alıyordu. Bun-dan da anlaşılıyor ki vezirler, diğer Yabgu’lar ve Şad’lar gibi, “devlet içinde icracı” değillerdi. Onlar daha çok bir “müşavir” gibi idiler.

Vezirlerin, “yetki” ve “mesuliyet”leri : Önemli meselelerde karar vermek, vezirin elin-de olan bir şey değildi. Yukarıda da söylediğimiz gibi “icra ve karar yetkisi” Kağan’ın elinde idi. Bu sebeple vezir, her konuda Kağanına “ötünür”, yani durumu “arzeder” ve dilekte bulunurdu. Kağan da, vezirin “ötündüğü ötüncü” ünü dinler ve dileğini “işliyerir” di.

Vezirin mes’uliyetleri de vardı. Bu sebeple vezir Bilge-Tonyukuk, yapacağı işleri dü-şündükçe, şöyle diyordu: “Bu haberi işitip, gece uyuyasım gelmez idi! (Gündüz de otu-rasım gelmez idi!)” Çalışma ve gayret, vezirin başlıca ögüncü idi. Bu sebeple, “(Kağanıma), kızıl kanımı tüketerek, kara terimi fışkırtarak (çalıştım) ve isim ile gücümü hep (O’na) ver-dim!”, Diyordu. Ayrıca, “Tanrı yarlık verdiği için, bu Türk milletine silahlı düşmanı dokundur-madım! Döğünlü atlarını da koşturmadım!” Diye de, ilâvede bulunuyordu. Eski Türkler, savaş-larda büyük başarı gösteren atları döğünlerle ve bundan sonra da ordu içine salıp serbest bırakırlardı. Hiç kimse, bu atları tutup binemez ve onları ürkütemezdi. Öyle anlaşılıyor ki Vezir Tonyukuk, bu başarıları kazanırken kutsal atları koşturacak kadar büyük tehlikelere düşmemişti. Çünkü bu atlar , ancak büyük felâket ve baskın anlarında kullanılırdı. (s. 89 ve dv).

I. B Ö L Ü M

- 1 Uzunçarşılı, OT , I, 583.
- 2 Uzunçarşılı, OT, I. s. 581-585; s. 126/ not: 2.
- 3 Gökbilgin, *Orhan*, s. 404; Uzunçarşılı, a. g. c., s. 581.
- 4 Aynı eser. s. 582.
- 5 Uzunçarşılı, a, g. e., s. 582 (İbn-i Kemal, Nur-i Osmaniye nushası. No: 3078, v. 72).
- 6 Uzunçarşılı, *Çandarlı*, s. 351
- 7 Uzunçarşılı, a. g. e., s. 584.
- 8 Gökbilgin, *Edirne*, s. 27. (H. Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, III, 179).
- 9 Dukas, s. 76. M. Süreyya, "enderun"dan olduğunu kaybeder (II, s. 6-7).
- 10 İnalçık, *Murad II*, s. 612.
- 11 Gökbilgin, *Orhan* , s. 405.
- 12 Osmanzade Taib, s. 8.
- 13 Osmanzade, s. 6. A. P. Z, s. 40 ve 52. Neşri, 198-200, ve 155. Uzunçarşılı, *Çandarlı*, 352-353. Taeschener-Witteck, s. 67. Bu yazarlar Kara Halil'in Edebalı'nın kızı ile evlenmesini tevâtür kabul ederler. Kara Halil'in formasyonu için ayrıca, bk. M. Akdağ, Türkiye'nin iktisadî ve içtimai tarihi, I, s. 332. *Şakaik-i numaniye*, s. 30.
- 14 Uzunçarşılı, OT, I s. 583. Osmanzade Taib
- 15 Neşri, I, s. 216.
- 16 Uzunçarşılı, OT, I, 538.
- 16a Oruç, s. 39.
- 17 Gökbilgin, *Edirne*, s. 27. Oruç'a göre Şah Melik Konstantiye'ye kaçtı (s. 39). Anonim, s. 51.
- 18 Anonim, s. 56; Taeschner-Witteck, s. 95; Ducas, 158; Ali, V, 198.
- 19 Uzunçarşılı, OT, I, s. 553. Amasya'nın önemini M. Akdağ belirtir:

"Evvelce Bizansa sığınarak oradan Kırırna gitmiş bulunan II. İzzeddin Keykâvusun oğullarından Gıyâseddin Mesud 1280 (H. 679) yılında Kastamonuya çıkarak, babasının mirascısını sıfatıyla Selçukî tahtına hak iddiâ etti, Keyhüsrev'in, isyandan sonra uclarda yaptığını söylediğimiz aşırı cezalandırmaların uyandırdığı düşmanlık dolayısıyla, bu bölge Mesûdu hemen meşru Sultan olarak kabul etti. Anadolu'yu tek bir sultan idaresine bırakmayı hiç bir zaman *sevmemiş* olan moğullar için, Mesudun ortaya çıkışı bulunmaz bir fırsattı. Hakikaten onlar bu yeni şahzadenin arzusunu memnuniyetle karşıladılar. Anadolu'yu gene

iki sultanlığa bölerek, Simre (Amasya)'nın başşehri olduğu eski "Dânişmendiye" vilâyeti. II. Mesud adını alan bu yeni sultana veriliyor, Konya başşehri etrafındaki "Yunan vilâyeti" de III. Gıyâseddin Keyhusrev'in elinde kalıyordu. Kayseriyi, ve belki Ankarayı, Güney'e bırakarak, Eskişehir'e uzanan bir hat gene tarihi esasa göre, Germiyanlıların arazisini teşkil eden Uc'u Konya tahtına, Osmanlı arazisinin dahil bulunduğu Uc'u da Amasya tahtına bırakıyordu. 1281 de yapılan bu taksim Osmanlılar için çok mühim ve Türkiye tarihi baki-bakımından da yeni bir devrin başlangıç olması dolayısıyla, bir dönüm noktası teşkil eder. (*Türkiyenin iktisadi ve içtimai tarihi*, II, s. 64

20 Osmanzade, s. 8.

21 Uzunçarşılı, Çandarlı, s. 354.

21a Osmanlıların, fetihlerini planlarken yaptıkları ilk ve en mühim iş o yerin her türlü vergi gelir kaynaklarını tespit etmek üzere bir genel tahrir yapmak, o zamanki tâbiriyle il yazmaktır. İl yazıcıları yahut onun yerine kullanılan başka bir tâbirle tahrir emînleri feth edilen yeri köy köy, kent kent dolaşarak her türlü gelir kaynaklarını tespit ederlerdi. Bu gelir kaynakları köylerde toprak vergileri (âşâr ve çift resmi) ve türlü resimlerden (değirmen, kovan, koyun resimleriyle evlenenlerden alınan gerdek resmi, ufak suçlardan alınacak cerimeler ve başkaları) ibaretti. Şehir ve kasabalardaki gelirler ise, belli başlı ihtiyaç maddelerinden pazarda veya kapan (kabbân) denilen büyük tartı yerlerinde alınan resim ve bâclardan ve bir de mum, tuz, boza gibi maddeler ticaretinin imtiyaz halinde özel kişilere verilmesi karşılığında alınan ve mukâta'a denilen gelirlerden mürekkepti. (İl yazıcısı) bunları belli bir esasa göre tahmin ve hesap ederdi. Köylerde, nüfus, herkesin tasarruf ettiği toprak miktarı ve evli olup olmadığı belirtilerek yazılırdı. Özel durumda olanlar, vakıf ve mülkler ayrıca tespit olunurdu. Böylece her köy ve kasabamın vergi gelir miktarı belli olurdu. Bu sayımın yazıldığı deftere mufassal defter denirdi. Yeni bir padişah tahta geldiği veya o yerin gelirinde bir artış varsa eksilme görüldüğü zaman tahrir işi yenilenir ve her sancak için yeni mufassal defter yazılırdı. İşte bu gelirlerin vazife sahiplerine dağıtılması, hâs, zeâmet ve timarların meydana getirecektir. Tahrirden sonra il yazıcısı, belli gelir kaynaklarını dağıtırdı. Genel olarak şehirdelerdeki mukâta'aları, zengin köylerin vergi gelirlerini hâs olarak kaydederdi. Hâslar, Pâdişaha ayrılanlardan başka Vezirlere, Paşa ve Bey unvanını taşıyanlara berâtlarında gösterilen miktarlar ne ise o miktarda tâyin ve tahsis olunurdu. (H. İnal-cık, *Osmanlı Tımar rejimi ve sipahi ordusu* Türk Kültürü, x, s. 1059-60.

22 Akdağ, Türkiye'nin iktisadi ve içtimai tarihi, I, s. 330; Gökbilgin, *Edirne*, s. 242.

23 Osmanzade, s. 8. Genellikle Osmanlı tarihleri Halil Paşa'yı babasının halefi olarak gösterirler (Örnek olarak: *Oruç*, s. 114).

24 İnalçık, FD, s. 81. *Oruç*, s. 49. İnalçık, Halil'in vezirliğinin 1429 yılı sonbaharında başlamış olması gerektiğini belirtiyor (aAynı yer, Not: 61).

25 Banarlı, *Ahmedî*, s. 83.

26 Osmanzade, s. 6; *Anonim*, s. 22; Uzunçarşılı, Murad I. s. 588; Neşri, I, 198; *Oruç*, s. 20.

27 *Anonim* (Neşr. Giese), s. 27; Neşri, I, 220.

28 Neşri, II, 448; *Sicill-i Osmanî*, IV. 85; *Oruç*, 39 ve 107.

29 Uzunçarşılı, OT, s. 3553.

30 Neşri, II, 556.

31 Taeschner-Witteck, s. 95-100. Chalchokondiles'e göre İbrahim Paşa'nın Bayazid devrinde de önemli roller oynadığını, Timur'a karşı yapılan savaştan evvel harp

meclisinde söz alarak, savaştan kaçınılması tezini savunduğunu (Bonn Tab'ı, 151) yazıyorlar. Âli de de İbrahim Paşa'nın Bayezid devrinde vezir olduğunu kaybediyor (V, 164).

32 Neşri, II, 488-490. Aşık Paşa Zade'ye göre ise Mehmed Amasya'da iken İbrahim onun kazaskeri oldu. Mehmed Bursa'ya geçince vezirliğe atandı (T. W., 94).

33 Neşri, II, 558.

34 Neşri, II, 680. A. P. 2., 137 ve 132.

35 İnalcık, Fatih Devri, s. 111. (Ducas, s. 227). Murad'm ölümü ve Mehmed'in tah-ta çıkışı İ. Bitlisi'de ayrıntılı olarak vardır (V. 333 a. 335 b).

36 Gökbilgin, Bursa'da kuruluş devri ilim müesseseleri, s. 267.

37 Akdağ, a. g. e., s. 330-332.

II. B Ö L Ü M

1 Başta Maverdî olmak üzere bazı İslâm Hukukçularına göre *vezâret*, *vezâret-i tevfiz* ve *vezâret-i tenfiz* olarak iki türdedir. *Vezâret-i tevfiz*, Halifenin izniyle ve onun denetimi altındaki bütün hükümet işlerini bağımsız olarak yapabilmektir. Yalnız halifenin istifasına veliahd nasbına ve halife tarafından atanmış memurları görevlerinden uzaklaşturmağa yetkisi yoktur. *Vezâret-i tenfiz*'in ise Halifenin emirlerini yerine getirmekten başka yetkisi yoktur.

Bu açıklamadan Osmanlı vezîr-i azamlarının *vezâret-i tevfiz* haiz oldukları anlaşılır (F. Köprülü, *Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine tesiri hakkında bazı mülahazalar*, THİT M, I. s. 189-190). Ayrıca Bk. Gibb-Bowen, *Islamic Society and the West*, I, Part, I, 108.

1a *Kanunname-i Ali-i Osman*, s. 10. Uzunçarşılı, Merkez, 113.

2 Uzunçarşılı, *Çandarlızade Ali Paşa vakfiyesi*, s. 563.

3 Uzunçarşılı, *Çandarlı*, s. 352.

4 Uzunçarşılı, *Murad I*, s. 589 (A. P. Z., Neşri, Oruç Bey, Hoca Sadeddin'e istinaden).

5 Lütfü Paşa, 48.

6 Anonim, s. 33. A. P. Z., s. 69-70.

7 Osmanzade, s. 7. Uzunçarşılı, *Çandarlızade Ali Paşa Vakfiyesi*, s. 566.

7a Uzunçarşılı, a. g. e., s. 572; Osmanzade, s. 7.

8 Mumcu, *Siyaseten katl*, 34-35. *İnalcık* bu devirde neşredilen örfî kanunlar konusuna "*Osmanlı Hukukuna Giriş*" adlı tedkikinde değinmiştir (SBFD, XIII/2 (1958), s. 123-124.

8a Neşri, II, 550-552.

9 Akdağ, a. g. e., s. 345.

10 Neşri, I, 148.

10a Akdağ, a. g. e., s. 325-326; Oruç, s. 112.

11 A. P. Z., 96 ve 103.

Neşri'ye göre II. Murad, Kara Timurtaş'ın oğullarından Umur Beyi' Ger-miyanoğulları'na elçilik ile yolladı; Oruç Bey'i Anadolu Beylerbeyliği'ne, Ali Bey'i de Saruhan Sancağı'na atadı (II, s. 575).

11a Oruç, s. 51. İbn-i Kemal'e göre 1451'de vezîrlar Halil, Saruca ve İshak idi (FD, s. 112).

12 İnalcık, *Murad II*, s. 613; FD, s. 112; Uzunçarşılı, *Merkez*, s. 189.

13 İbn-i Kemal, *VII. Defter*, s.34. Akdağ, e. g. e., s. 330.

14 Uzunçarşılıoğlu, OT, I s. 583 M. Akdağ "Osmanlı Divanında vezirlerin da-
nişmendilerden olması geleneğinin bozulması, ulema vezirler yanında hem de Türk olma-
mak üzere Enderunlu vezirlerin yer almaları Osmanlı rejiminin bilhassa 1453'den sonra ge-
lecek devresi bakımından çok mühim bir hadise teşkil ettiğine dikkati çekiyor. (A. g. e., s.
331).

14a Rıfat Osman, *Edirne Sarayı*, s. 79. Lybyer, s. 187-188. Bu eserde vezir ve divan
ile ilgili olarak bk. s. 163-167 ve 187-191.

15 *Kanunname*, s. 27; Uzunçarşılı, *Merkez*, s. 2; Uzunçarşılı, OT, s. 501-502. Ni-
nişancının Osmanlılarda ilk defa Orhan Bey zamanında hizmette bulunduğu anlaşılmak-
tadır. Zira onun ve haleflerinin tuğralarının mevcut olduğu biliyoruz. Murad I. devrinde de,
onun emriyle arapçadan türkçeye çevrilen bir tarihteki muvakkı sözcüğünün "nişancı" o-
rak tercüme edilmesi, bu deyimın XV. yüzyılın birinci yarısında kullanıldığını gösterir. An-
cak nişancıya ait sarıh bilgiler Fatih Kanunnamesindedir (M. T. Gökbilgin, *Nişancı*,
İA, IX, s. 299-300). Lybyer, *The Government of the Ottoman Empire*, s. 187, 188.

16 Neşri, I, s. 210.

17. Neşri, I, s. 270-272.

18 Neşri, II, s. 450-452.

19 Neşri s. I, 389.

20 Neşri, s. 404-406.

21 A. P. Z., s. 94-95; Neşri, II, 550-552.

22 İnalıcık, *Fatih Devri*, 19.

23 İnalıcık, a. g. e., s. 117-118.

24 Örnek olarak, İnalıcık; a. g. e., 128 (*Taci Bey Zade Cafer Çelebi*, 96).

25 Uzunçarşılı, OT, I, 397. Diğer taraftan Defterdar Sarı Mehmed Paşa vezir-i a-
zam divan üyeleri ilişkilerine dair şu tavsiyede bulunur: "Sadrazam hazretlerinin divan
üyelerinden olan makam sahiplerine ve bilgilerden ve devlet büyüklerinden olan bilgi sahip-
lerine ve divan üyelerinin emektar ve ikram edilmesi gerekli olanlarına saygı ve iltifat ile
onları üstün tutup gönüllerini alması lâzımdır. Divan makamları, yeterli olanlara sıra ile
ihşan buyrulup iki yıl, en azı bir yıl o makamda tutulurlar. Makam sahiplerini kendisin-
den başkasının buyruğu altına sokmamak gerektir (s. 50-51).

26 İnalıcık, *Murad II*, s. 600.

27 *Anonim*, 31; Uzunçarşılı, *Gazi Orhan Bey Vakfiyesi*, s. 72.

27a *Fatih Kanunnamesi*, s. 21.

28 Yınanç, *Beyazid I* s. 373.

29 İnalıcık, *Murad II*, 559; Ducas, 97; Chalkekondiles, 107

30 Uzunçarşılı, OT, I, s. 327, not: 1.

31. A. P. Z., s. 103-104. Bilindiği gibi o devirlerde elçilik vazifesini daha ziyade dev-
let teşkilâtına mensup yüksek mansıp sahipleri yapıyorlardı. Örnek olarak Gebze Kadısı
Fazlullah da "İstanbul tekfuruna" elçi olarak gönderildi ve müzakerelerde bulundu (A. P.
Z., s. 100-101).

32 İnalıcık, *Fatih Devri*, 35.

33 Yınanç, *Bayezid I*, s. 374.

34 İnalıcık, *Adaletnâmeler*, s. 50. Osmanlı hükümdarları, divan başkanlık görevinden
fiilen çekildikten sonra da, *Kasrı Adâlet* veya *Adâlet Köşkü* denilen bir yerde divana açılan

pencere arkasından davaları izliyorlardı. Hükümdarların tebaanın doğrudan doğruya şikâyetlerini dinlemekten uzak kalmaları daima kötülenmiştir. Mehmed IV, bu amaçla Edirne'de saray duvarını yarıp bir adalet köşkü yaptırmıştı (a. g. e., s. 50-51).

35 *Anonim*, s. 33; Oruç, s. 30.

36 Oruç, s. 44; *Anonim*, s. 54. Neşri, (I, 545.) ye göre Börklüce cenk sırasında bu/lu-nup helâk oldu. Aşık Paşa Zade ise (s. 153) onun için "cenk arasında paraladılar" deyim kullanır.

37 Harezmsahlar Devleti'nin son hükümdarı Celaeddin Harezmsah (1220-1231) ın vezîri Şerefülmülk de bir âsiyi kadından fetva aldıktan sonra idama mahkûm etmiştir (A. Tameri, Celaeddin Harezmsah ve zamanı, Basılmamış doktora tezi).

38 Uzunçarşılı, OT, I, 365.

39 İnalçık, *Fatih Devri*, 57-58.

40 Neşri, I, 155.

Osmanlılar'm ilk beylerbeyleri Orhan Bey'in kardeşi Alaeddin Bey, Orhan Bey'in büyük oğlu Süleyman Paşa ve onu takiben küçük oğlu Murad ve hanedan dışından Lala Şahin Paşadır.

40a *Asafname*, s. 25; Hammer, *Staatsverfassung*, I, s. 81.

41 Neşri, aynı yer.

42 Uzunçarşılı, OT, I. (*İbn-i Kemal*, Nur-ı Osmaniye, 3078 varak 45 b).

43 Yaya ve müsellemler Kapıkulu ocaklarının kuruluşuna kadar kazanılan zaferlerde büyük bir âmil oldular. Daha sonraları fiilen harbe katılmalarına lüzum görülmedi ve ordunun geri hizmetlerinde kullanıldılar (Aynı yer).

44 Fazla bilgi için bk. Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, s. 5 ve dv.

45 Neşri, I, 196-198

46 *Cerehor*, harp zamanlarında fazla askere ihtiyaç olduğunda Türk kabilelerinden ve imparatorluk dahilindeki çeşitli halklardan ücretle alınan erler (Fazla bilgi için bk. Köprülü *Bizans müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine tesiri hakkında bazı mülâhazalar*, THİTM, I (1931), s. 247, not: 1.

47 Uzunçarşılı, *Çandarlı zade Ali Paşa vakfiyesi*, s. 573; Neşri, I, s. 348.

48. Oruç, s. 92; *Anonim*, s. 25; Neşri, I, s. 214.

49 A. P. Z., s. 91; Lütfi Paşa, s. 40, Uzunçarşılı, *Murad I.*, s. 590. Aynı yazar, yazar, Selânik'in Osmanlılar tarafından zaptının Chelkokondiles'de kayıtlı olduğunu, ancak Hammer'e göre Selânik'in bir müdet sonra I. Murad tarafından tekrar Manuel'e verildiğini belirtiyor (aynı yer).

50 Taeschner - Wittek, .s. 71.

51 Neşri, I, s. 242 ve dv; Uzunçarşılı, a. g. e., s. 595.

52 Neşri, I, s. 300; Uzunçarşılı, a. g. e., s. 593.

53 Neşri, I, s. 290-292.

Söz konusu ettiğimiz devirlerde hatta XX. yüzyıla gelinceye kadar özellikle savaş ariferisinde fal açmak, müneccim kullanmak tabiidir. Örnek olarak Selçuklu Devrinde 1094 yılında Amir Aksungur'da bütün hazırlıklarını biürdikten sonra müneccimine kendisi için uğurlu salabilecek bir saati tesbit ettirdi. O, bu saatte atlanarak yola çıktı ve Tutuş'un kuvvetlerine hücum etti. Ancak emrindeki bazı komutanların ayrılmaları ile ordusu zayıfladı. Tutuş'un

askerlerinin hücumlarına dayanamayan Aksungur'un kuvvetleri dağıldılar (A.Sevim, *Suriye Selçukluları*, s. 114-115).

54 Yınanç, Bayezid I, s. 379.

55 Aynı eser., s. 386; Osmanzade, s. 7. İbn-i Kemal, Timuru'n Anadolu'ya girmesi, Sivaks'daki zulmü (V. 150 a-150 b) ve Ankara savaşı hakkındaki detaylı bilgi vermektedir (V. 155 a-158 a) (IV. Defter).

56 Lütfü Paşa, s. 61; Osmanzade, s. 7. Bilindiği gibi savaştan kısa bir müddet sonra Yıldırım Bayezid esarete iken öldü (Karş. İbn-i Kemal, IV. Defter, V.158a).

57 İnalçık, *Fatih Devri*, 71-72. İbn-i Kemal, Güzelcehisar'ın Yıldırım tarafından tamirine değinir (IV. Defter, V. 140 a).

58 Fazla bilgi için bak. Akdağ, a. g. e., s. 352 ve dv.

59 İnalçık, *Fatih Devri*, s. 110.

60 Yınanç, *Bayezid I*, s. 385.

61 A. g. e., s. 385. Uzunçarşılı, *Ali Paşa*, s. 325; Hayrullah ef., *Tarih*, V. 60

62 Chalkakondiler, (Bon tab'ı 151). T. W. den.

63 Uzunçarşılı, OT I, s. 556, not: 1 (C halkokondiles, Paris tab'ı, s. 27).

64 Aynı yer.

65 Neşri, I, 220.

66 Osmanzade, s. 7.

67 Uzunçarşılı, a. g. e., s. 573.

68 Uzunçarşılı, OT, I, 329. Emir Süleyman Bursa'da işret yaptığı sırada, kardeşi Çelebi Mehmed onun gafletinden istifade etmek istedi ve Bursa'ya yürüdü. Mehmed'in gelmekte oldu haberi üzerine Süleyman derhal Rumeli'ye kaçmak istedi. Fakat bu harekete vezir'i azam Çandarlı Ali Paşa engel oldu. Saltanat davası yapanların metin olmalarını, askerlerinin moralini bozmamalarını söyledi ve Süleyman'ı savunma yapmağa zorladı. İki ordu Yenişehir'de karşılaştılar, fakat savaşmadılar. Ali Paşa Çelebi Mehmed'e bir mektup göndererek ona bağlı olduğunu belirtti. Fakat Mehmed, Ali, Paşanın Ankara kalesini bir mektupla ele geçirdiğini biliyordu. Bu sebeple Ali Paşa'ya güvenemedi. Fakat Süleyman tarafından gizlice elde edilmiş olan emir Şarabdar İlyas'ın Süleyman'a katılması mektubun doğruluğuna Mehmed'i inandırdı. Bununla beraber taraflar savaşmadan üslerine döndüler (Uzunçarşılı, OT, I, s. 334).

69 Dukas, "*Bayezid Paşa uzağı görür ve akıllı idi*" demektedir (s.77).

Uzunçarşılı, OT, I., s. 553.

70 Uzunçarşılı, *Mehmed I.*, s. 501.

71 Uzunçarşılı, OT, I, s. 395.

72 İnalçık, *Murad II*, s. 559.

73 Osmanzade, s. 8.

Uzunçarşılı, OT, I., s. 398. Taeschner-Witte, Bizans kroniklerine göre Çandarlı İbrahim Paşa'nın Bizans dostu olarak vasıflandırıldığını, aynı bilginin Ruhî'de de bulunduğunu, sebebinin kendilerince anlaşılamadığını kaydediyorlar (s. 97).

73a İnalçık, *Murad II*, s. 612.

74 Taeschner-Witte, 102.

75 Lütfü Paşa, 150,

76 OT, I. 452.

7 A. g. e., s. 434.

78 İnalçık, *Fatih Devri*, 81.

79 İnalçık, *Murad II.*, s. 5599.

80 Aynı yer. Bizans tarihçisi Dukas "*Halil memleket idaresine vâkıf idi*" şeklinde yazar (s. 135). İdris-i Bitlisi, Çandarlı Halil Paşa'dan "sahib-i tedbir" olarak söz etmektedir (V. 325 b).

III. B Ö L Ü M

1 *Fatih Kanunnamesi*, s. 10

1a Lütfü Paşa *Asafname* adlı eserinde, Paşidah ile vezir-i azam arasında görüşten görüşülen bazı konuların, diğer vezirler tarafından bilinmesimesi ve duyulmamasının gerektiği-fikrini öne sürmektedir (s. 6). Şüphesiz, vezir-i azam diğer vezirler ile beraber olarak da kabul ediliyordu. O zaman tahtın önünde vezir-i azam durur ve sultana izahat verirdi. Diğerleri onun yanında ellerini kavuşturmuş olarak dururlardı. Ancak sultan kendilerinden izahat istediğinde konuşabilirlerdi (Hammer, *Staatsverfassung*, I, s. 81).

1b Dukas da aynı bilgiyi vermekle beraber bazı ilâveler yapmıştır (Karş. s. 80).

2 İnalçık *Fatih Devri*, s. 111.

3 Neşri, I, 242.

4 Neşri, I, 250.

5 Uzunçarşılı, I, s. 150; Franşes, s. 179-180.

6 Yınanç, *Bayezid I*, s. 378.

7 Oruç, s. 112; Anonim, s. 55. Uzunçarşılı, *Mehmed I*, s. 504.

8 Neşri, II, s. 674 ve dv. A. P. Z., s. 137. İdris-i Bitlisi, Murad'ın evlenme konusunu görüşmek üzere devlet erkânının herbirinin reyini aldığını yazmaktadır. Ancak vezir-i azam Çandarlı Halil Paşa toplantıda makûl fikirler söyledi: "Padişahın gönlüne ve şehzadenin tabiatına uygun bir namzed" ileri sürdü. Kızın eski ve asil bir hanedandan olması gerektiğini ilâve eden Halil Paşa, Germiyanoglu' nun beş kızından birinin seçilmesini istedi. Bu fikri kabul eden Sultan Murad, vüzera ve harim-i saltanatın hatunlarından meydana gelen bir heyeti yola çıkardı (V. 325 b-326 a).

9 Neşri, II, 430.

10 Lütfü Paşa, 46-47.

11 Yınanç, *Bayezid I*, s. 389-390.

12 *Fatih Kanunnamesi*, s. 10.

13 Uzunçarşılı, OT, I, s. 176, not: 2. Maliye arşivinden başvekâlet arşivine devredilen vakfiyelerden no .5.

13a Sultan Orhan camiinin kitabesinde "Vakfın nâzırı vezir-i kebir Beyazid olarak gösterilir (H.B. Kunter, *Kitabelerimiz*, VD, II, s. 43).

14 İnalçık, *Murad II*, s. 612.

15 İnalçık, *Fatih Devri*, s. 102-103. Başvekâlet arşivi: Türkçesi Ali Emiri tasnifi II. Murad ves. (zeyil, No. IV.) Arapçası: Maliyeden müdevver vakdiyeler no. 162-14 (zeyil, No. V) Vakıflar Umum Md. Arşivi Haremeyn 8-231; bak. Zeyil No. VI. Bu nüsha Başvekâlet arşivindeki Türkçe vasiyetnamenin bir suretidir.

Murad II. vasiyetnamesinde "Ve dahi vasiyet ettim her kimki Osmanlı memleketinde ulu vezir ola bu zikr olunan emvali şereit-i mezkure üzerine masarifin şart etmesine". İnalçık, Belge V.

15a İnalçık, *Fatih Devri*, s. 17. Oruç, Mahmud Çelebiye Murad devrinde askeri görevler verildiğine değinir (s. 54).

16 İnalçık, *Fatih Devri*, s. 128, not: 273.

17 Taeschner-Witteck, s. 75.

18 Neşri, II, 466.

19 Anonim, 33; Neşri, I, 338.

20 A. P. Z., s. 137.

21 Kritovulos, s. 186.

21a İ. Bitlisi, V. 77.

22 İnalçık, *Fatih Devri*, s. 120.

23 Anonim, s. 33; Neşri, I, 338.

24 Neşri, I, s. 396.

25 A. P. Z., s. 83-84.

26 Neşri, I, 389 ve 467.

27 A. P. Z., s. 78-79.

28 Neşri, I, 344.

29 Neşri, aynı yerler

30 *Sadr-ı azam* deyimini Osmanlı Devletinde daha sonraki devirlerde kullanılmıştır. Gerçekten, ancak Kanuni Sultan Süleyman'dan itibaren vezir-i azam için *sadr-ı azam*, *sadr-ı âli*, *sedâret-penâh* daha sık kullanılmağa başlanmıştır (J. Deny, *Sadrazam*, s. 46). Bununla beraber Selçuklu Devri kaynaklarında nadiren *sadr-ı azam* kelimesi geçer.

31 J. Deny *Paşa* unvanının eyalet beylerbeylerine ve divandaki vezirlere verildiğini kaydeder (*Paşa*, s. 526).

32 M. Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve içtimai Tarihî*, s. 324, not: 2.

33 Haziran 1348 (Rebiulevvel 749) tarihli Lala Şahin Paşa vakfiyesi, gene aynı senenin tarihini taşıyan bir temliknâmede ve Orhan Bey'in vasiyetnâmesindeki isim ve lakaplar (Gökbilgin, *Orhan*, s. 405).

34 Osmanzade, s. 6. Lütfü Paşa, 32, not: 2. Taeschner-Witteck, 80.

35 Anonim, s. 22; Taeschner-Witteck, 70.

36 *Çandarlı Halil Paşa'ya ait bir mülkün sınır temessükü* (Topkapı Müzesi Sarayı Arşivi No. E. 5488) İnalçık, *Fatih Devri*, 219.

37 H. B. Kunter, *Kitabelerimiz Vakıflar Gergisi*, Sayı: 2, s. 438.

38 *Tuğ* hakkında bk: A. İnân, *Tuğ - Bayrak* (Sancak), Türk Kültürü, IV (1966).

39 Uzunçarşılı, OT, I, 502; J. Deny, *Paşa*, s. 526 Kraelitz, s. 248

40 A. P. Z., s. 39-40. Gene Aşık Paşa Zade, sultanların tabilerine burma tül bend ve hil'at ihvan ettiklerine de değinir (s. 164).

41 Neşri, II., s. 490.

42 Uzunçarşılı, *Çandarlızade Ali Paşa vakfiyesi*, s. 572.

43 Uzunçarşılı, *Osmanlılarda ilk vezirlere dair mütalaa*, s. 103-104.

44 Deny, *Sadrazam*, s. 46. Osmanlı padişahının çeşitli büyüklüklerde üç mührü vardır. Bunlar altına takılmış zümrüttendir. Üzerlerine tuğra ve dinî bir ibare hakkedilmiş-

tir. Birinci mühür küçüktür; daimaüzerinde taşır, gerektiğinde basılmak üzere kâtibine verir. İkincisi bundan daha büyüktür; hareme ait işlerde kullanılmak üzere harem hazinedarına verilir. Üçüncüsü vezir-i azama bulunan yüksek mansıb sahipleri de görevleri ile ilgili belgelerde kullanılmak üzere mühüre sahiptirler. Devlet ileri gelenleri mühür yüzüğü takmazlar (J. Allan, Hâtem, İsl. Ans.). D' Ohsson'a göre padişahın halkaya geçirilmiş tuğralı dört mühürü vardır. Bunlardan biri dört köşe olup yalnız kendisi tarafından kullanılır. Diğerleri yuvarlak olup, sırası ile sadr-ı azama, hazinedara ve has odabaşında bulunur. Mühürde, tuğra gibi, hükümdar ile birlikte değişir. Sadr-ı azam mühür-i hûmayunu divan günlerinde çavuşbaşıya verir. O da ruzname kayıtlarının konulduğu torbalar ile maliye hazinesini, hazineyi ve genellikle belgelerin bulunduğu defterhâneyi mühürlür. Sadr-ı azamın bundan başka, diğer bütün eyalet valileri gibi iki mühürü daha vardır. Bunlardan biri buyruktuların başına bastığı büyük mühür, ikincisi vezirlerin ve kendi resmi yazılarının sonuna bastığı küçü mühürdür (J. Deny, *Mühür*, İsl. Ans.).

45 Uzunçarşılı, *Kapıkulu*, I, s. 155.

46 Harezmsahlr Devleri'nde de azledilen vezirin başına çadırı yıkılıyordu.

47 Herzmşahlr Devleri'nde vezirin *nebet çaldırmak hakkı* vardır (Bu hususlar yakında yayınlanacak olan araştırmamızda incelenmiştir).

48 Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 208.

49 Fatih Kanunnamesine göre "*reisü'l-küttâb hizmetkârdır, divanda oturmaz (s.15), pa-dişaha arza giremez, terfian nişancı veya defterdar olabilir (s. 14)*". İnalıcık, reisü'l-küttâb'ın XVIII. yüzyılda, hükümet içinde nüfuzunun çok arttığı bir devirde dahi divanın aslı üyelerinden sayılmadığını, önemli kararlar almak gerektiğinde toplanan neşveret mesclislerinde dahi fikri alınmak için katıldığında sadrda oturmayıp, yerde halı üzerinde oturabildiğine işaret etmektedir. (*Reisü'l - küttâb*, s. 673.).

50 A. P. Z., s. 142.

51 Uzunçarşılı, kethüdaların ancak XVIII. yüzyıldan itibaren özellikle Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın sadaretinden başlayarak hükümet kadrosuna girdiklerini ve resmî memur olduklarını, XVIII. asrın ikinci yarısından sonra da hiyerarşide sadr-ı azam kethüdalarının bütün divan-ı humayun şefleri ve hatta reisül'küttâb'ın üstüne çıkarak mevki sahibi olduklarını ve vezir-i azamın yardımcısı durumuna geçtiklerini ve arada bazı kethüdaların sadr azam olduklarını belirtiyor (*Merkez ve Bahriye Teşkilatı* s. 256-257).

52 A. P. Z., s. 142 Vezir-i azam'ın maiyetinde bulunan görevlilerin bu arada kethüdaların, çıkar sağlamak için efendilerinin nüfuzlarından istifade yoluna gitmeleri özellikle makam sahiplerinin şikâyetlerine yol açmıştır. Örnek olarak Defterdar Sarı Mehmet Paşa bu hususta şunları yazmaktadır: "Sadrazam hazretleri defterdar olanlara istiklâl verip kethüdalarının vesair yakınlarının mahkûmu eylemiyeler. İkide birde rüşvet almak için dağdağasının perişanlığı ile üzüntülü hale getirmeyenler (s. 52). Âli, II. Selime kadar "iç halkı" ile "taşra halkı"nın birbirleriyle görüşmelerinin izin verilmediğini, vezir-i azamın kendi ağalarından veya dergâh çavuşlarından birini tedbil-i kıyafet ettirerek bir bahane ile bab-ı humayuna gönderip denetleme yaptığını işaret ediyor (*Mevaidü'n nefais*, s. 28).

53 Uzunçarşılı, *Çandarlızade Ali Paşa Vakfiyesi*, s. 557.

54 Yinanç, *Bayezid I.*, s. 371.

55 A. P. Z., s. 98; Uzunçarşılı, *OT*, I, 836.

56 Anonim, s. 31; A. P. Z., s. 139.

57 Broquiére, s. 176 ve dv. R. Osman, s. 121 ve dv.

58 Neşri, I, 253.

59 Neşri, I., 257. Uzunçarşılı Bulgar Kralı Şişman'ın akıbetinin tam olarak bilinmediğini kaydeder. Jireçek'e göre (Bulgar vekayinamesi), Kral Şişman'ın 3 Haziran 1395 senesinde padişah'ın emriyle öldürülmüştür. İorga ise Şişman'ın hapis bulunduğu sırada aynı tarihte eceliyle öldüğünü oğlu Alexandr'ın müslüman olduğunu ve Samsun sancak beyliğine tayin edildiğini beyan eder (OT, I, s. 193).

60 Uzunçarşılı, OT, I, s. 456-457 Dukas (Bon tah'ı) s. 236-237.

61 İnalçık, *Fatih Devri*, s. 24.

62 Neşri, I, s. 246.

63 Neşri, I, s. 254.

64 A. P. Z. s. 70.

65 Neşri, I, 244.

66 İnalçık, *Fatih Devri*, s. 135. Lütfü Paşa, *Asafname* adlı eserinde Vezir-i azamın kabulü ile ilgili olarak şunları yazar: "*Ve sadrazam olan meclisinde meratib-i ehl-i manasib-ı bilmek gerek. Her birinin makamı nedir, anlayıp bilmek gerek* (s. 18). Diğer taraftan eserinden Osmanlı kültür hayatına dair bilgiler bulunan İdris-i Bitlisi, medreselere ve ulemaya dair ayrıntılı malûmat vermektedir. Örnek olarak II. Murad'ın Edirne'da yaptırdığı medreseler buraya atanan müderrisler üzerinde durur (V. 328 a-330 b). İmaretlerde-Selçuklu geleneğinin devamı olarak günde iki öğün yemek verilirdi (V. 331 b.)

IV. BÖLÜM

1 Lütü Paşa, *Asafname*, s. 14; *Kanunname*, s. 28.

1 a Uzunçarşılı, *Merkez*, s. 203. Defterdar Sarı Mehmet Paşa vezir-i azamların gelir kaynakları kosnusunda şunları yazar: “Ve vezir-i azam olanlar kendilerine ayrılmış olan “has” lar ile yetinseler bazı etraftan da belli şeylere ve hediyeleri eksik değildir. “Padişahın devleti günlerinden bu derce ihsan yeter” demişler. Hatta 942 yılında vezir-i azam olan lütü paşa merhum yazdığı “Asafname” sinde yedi yıl kadar vezirlik yapmış, yılda 12 yük akçe “has” varmış; yazılı gelirinin bir buçuk mislini toplamakla yıllık 20 yük akçeye ulaştırmış. Bununla yetinip daha çoğu ile ilgilendiklerini yazmışlar. Lâkin o zamanlarda galiba vezir-i azamların da masrafları az olmak gerekirti. Ve halktan rüşvet ve müsadere adıyla para alınıp onlara kötülük yapılmazmış. Hâlâ rahmetle anılır. Kısaca: O makama şeref veren devletli, halktan patra cezası ve rüşvet adıyla -Tanrı korusun- mal toplamak sevdasına düşmemek gereklidir (s. 14).

2 Gökbilgin, *Edirne*, s. 73-75.

2 a Gökbilgin, a.a.g.e., s. 117.

3 İnalçık, *Fatih Devri*, s. 124.

4 Gökbilgin, *Edirne*, s. 424.

5 Taneri, *Büyük Sekçuklu İmparatorluğu'nda vezirlik*, s. 168. Ganimet hakkında bilgi için: Juynboll, *Fey ve Ganimet* maddeleri, İsl. Anc.

6 İnalçık, s. 124 ve devam.. İnalçık, rüşvet meselesinde kaynakların birleşmesini, daha ziyade Halil'in barış politikasının neden olduğu şayiaların geniş bir yayılama sahası bulunması ile izah etmektedir (A.g.e., s. 126, not: 265). Taeschner-Witte, *Ducas'a* dayanarak Halil Paşa'nın rüşvet ve hediyeye düşkün olduğunu belirtiyorlar (s. 102).

6 a İbn-i Kemal, *IV. Defter*, V. 140 a.

7 A. P. Z., s. 67-68.

7 a Rüşvet ve hediye arasındaki nüansı inceleyen A. Mumcu bu hususta şu fikirdedir: “Rüşvet vermenin diplomasi alanında hemen hemen caiz sayıldığı devirlerde Osmanlı yöneticileri özellikle hristiyan ülkelerin elçilerine sonsuz bir güvensizlik beslerler, her hareketlerini kontrol altına alırlardı. Güttükleri amaç, elçilerini devlet sırlarını ellerine geçirmeleri idi. Yabancı bir elçide genellikle en fazla rüşvet yolu ile böyle istenmeyen faaliyette bulunabilir. Şu halde göre diplomatik amaçlar ile rüşvet almak Osmanlılar'da yasaklanmıştı. Rüşvet alan devlet siyasetini etkileyebilecek mevkide ise sözünü yerine getirmedeği takdirde aldığı şey meşru bir diplomatik hediye niteliğine bürünür (*Osmanlı Devletinde Rüşvet* s. 215-216). Diğer taraftan Ali, “ehl-i mansıb” a “kanuni” olan hediyelerin takdim edilebileceğine işaret etmektedir (*Mevaidü'n-nefais*, s. 29).

8 İnalçık, *Fatih Devri*, s. 137. İnalçık, bu gergin havada mahiyeti dîni-ıçtimâi olan hurufî kargaşalıklarının olduğuna dikkati çekmektedir (Aynı yer).

8 a Osmanlı Devletinde vakıflar, genellikle sultanlar, vezîr-i azamlar ve devletin diğer ileri gelenleri tarafından kurulmuştur. Bunların inşa ve tesis masraflarının vakfa ismini veren sultan veya vezirlerin “özel hazine”lerinden ve kendi mallarından temin edilmiş olması bu kuruluşların devlet eliyle tesis edilmiş olup devlet geliriyle işleyen, fakat idarî ve malî bakımdan özerk ve özel bir statüye tâbî bulunan, kamu hizmeti müesseseleri olmak niteliğini unutturmamalıdır. Bu tesisleri devam ettirmek için gerekli gelir kaynaklarından önemli bir kısmı, bir çoklarında, devlete âit toprakların ve bu topraklardan devletin alması gereken vergi gelirlerinin sultanın sürekli olarak bir tesise hasr ve tahsisi veya bir şahsa temlikî suretiyle sağlanmıştır. Bu bakımdan başlangıçta feth hakkı olarak ancak emîre (sultana veya devlete) mal edilmiş olması gereken topraklarla “gazâ malından” elde edilen ve şer’ân önemli bir kısmı fakirlerle yolculara harcaması veya müslüman toplumunun gelecek kuşaklara harcanması veya müslüman toplumunun gelecek kuşakları yararına alıkonulması gereken “ganîmet” hisselerinin bu tahsislerde rolü büyüktür. Vakıfların kişisel veya ailevî menfaat kaygılarından uzak kalarak tamamen habî hayır işlerine ve dinî amaçlara ve kamu hizmetlerine yönelmesi, bunların devletin elinde kalması gereken geclir kaynaklarından bir kısmına sahip çıkmalarını da tamamiyle meşrû göstermektedir. Diğer taraftan sultan ve vezîr vakıfları gibi, devirlerinde önemli birer işletme ve idarî kuruluş addedilen müesseseler için defter tutma ve muhasebe usulü denetim şekli hakkında bilgimiz vardır. Önek olarak Süleymaniye camii ve imareti vakfiyesinde şu kayıtları görüyoruz: “Ve cümle evkafın hasılı ve harcı her yıl Divân-ı Alî de paşalar ve kadîaskerler ve defterdarlar ittîfakiyle ve marîfetiyle görülür ve sultan’a arz oluna”. (Ö. L. Barkan, *Osmanlı imparatorluğunda imaret Sitelerinin kurulmuş ve işleyiş tarzına ait araştırmalar*, İFM, XXIII (1963). s. 240 ve dv. İncelemekte olduğumuz devirdeki vakıfları P. Wittek de araştırmada konusu yapmıştır” *Zu enigen frühosmanischen Urkunden*, WZKM, 54 (1957), s. 253.

9 A. P. Z. s. 241-242 (Atsız neşri)

10 Eyice, *Zaviyeler ve Zaviyeli Camiler*, qFM, XIII/1-2,

11 Uzunçarşılı, OT, I, s. 543.

12 Uzunçarşılı, *Ali Paşa*, s. 326.

13 Gökbilgin, *Edirne*, s. 27-28 *Şakayık tercümesi*, s. 136.

14 Gökbilgin, *Edirne*, s. s. 242-243. XVI. yüzyılın başında adı geçen iki köyün hâsılatı imarete vakf olunmakta ve Beyazid II tarafından bu yolda verilen hüküm (“Merhum Sultan Beyazid Han... Canibinden verilmiş hükmü şerif var) yürütölmekteydi. Bu sırada köylerin geliri 5356 akçedir (Aynı yer).

15 Gökbilgin, *Edirne*, s. 235-236.

16 Gökbilgin, *Edirne*, s. 340.

17 Gökbilgin, *Edirne*, s. 467.

18 Kritovulos, 112.

19 Taeschner-Wittek, 96; Münecimbaşı, III, 341.

V. BÖLÜM

- 1 Uzunçarşılı, OT, I, s. 581; (Vakıflar Umum Md. *Mukataa defteri* No. 3, s. 74).
- 2 Uzunçarşılı, OT, I, s. 528,
- 3 Uzunçarşılı, OT, I, s. 582.
- 4 Osmanzade, s. 6. Taeschner-Witteck, s. 75.
- 5 Osmanzade, s. 7.
- 6 Gökbilgin, *Edirne*, s. 27.
- 7 Uzunçarşılı, OT, I, s. 584.
- 8 İnalçık, *Murad II*, s. 612. Osmanzade Taib, müddeti vezâreti onbeş seneyi mütecaviz kaydını koymuştur (s. 8). Anlaşıldığına göre o, Koca Mehmed Paşa'nın vezâret süresini de selefine eklemiş olmaktadır.
- 9 Gökbilgin, *Edirne*, s. 242.
- 10 Müneccimbaşı, III, 335; Uzunçarşılı, *Çandarlı*, s. 353. Çandarlı Türbesinin bazı kısımları ve mezarlar Kurtuluş savaşımızda Yunanlılar tarafından tahrip edilmiştir. Ancak Cumhuriyet devrinde türbe tamir edildi (Aynı yer).
- 11 Neşri, II, 479; Taeschner-Witteck, s. 90-92.
- 12 Oruç, s. 46; *Anonim*, s. 56. A. P. 2., s. 96. Hoca Sadeddin, I, 107, Müneccimbaşı, III, s. 337.
- 13 Uzunçarşılı, OT, I, s. 378; *Anonim*, s. 57.
- 14 Uzunçarşılı, aynı yer. İbrahim ve Hacı İvaz Paşalar ile Bayezid Paşa arasındaki rekabet Bizans kaynaklarında da vardır. Örnek olarak Ducas bu vezirlerin Murad'a "şevketmeab, Rumeli vilâyeti kayboldu, padişahlık tacı Mustafanın başına kondu. Bunun için acele tedbir alınması gerekmektedir. Rumeli'deki kuvvetlerin Mustafa'ya katılmalarını önlemek gerekmektedir. Bütün bunları Rumeli askerlerinin kendisine hürmet duydukları Bayezit Paşa yapabilir" dediler (Ducas, s. 143).
- 15 Dukas, s. 91; Taeschner-Witteck, s. 95; İnalçık, *Murad II*, s. 599; Uzunçarşılı, OT, I, s. 379.
- 16 Oruç, s. 114; İnalçık, *Murad II*, s. 612. Taeschner-Witteck, s. 99-100. Bu iki yazar kaynaklarında İbrahim Paşa'nın ölüm tarihi olarak gösterilen yılları gösterirler ve konunun tartışmasını yaparlar.
- 17 Gökbilgin, *Edirne*, s. 242. (H. Hüsameddin, *Koca Mehmed Paşa*, s. 42).
18. İnalçık, Oruç Bey'in Çandarlı Halil Paşa'yı 842 (1438-39) dan itibaren vezir-i azam olarak gösterdiğini ancak, en az 1441 tarihinin kabul edilmesi gerektiğine değiniyor (*Murad II*, s. 613).

19 Turan, *İbn-i Kemal*, VII. Defter, s. LXIX-LXX.

20 İbn-i Kemal, s. 92-93 not :2 (Rahmetli hocam Prof. Dr. Şinasi Altundağ'ın özel kütüphanesindeki *Tevârih-i Al-i Osman*'a istinaden).

21 İbn-i Kemal, aynı yer. Oruç Bey, Halil Paşa'nın *Edirne'de hapsedildiğini* söylersede (s. 66, 124. Karş Babinger. Mahomet II. le Conquérant, 128) Halil Paşa İstanbul'da Yedikule'de hapsedilmiş ve 40 gün sonra da katledilmiştir (Solakzade, s. 212). Çandarlı Halil Paşa hapsi ve idamı için ayrıca bk: Taescher-Witteck, s. 105 (Phrantzes, s. 294 ve Chalkokondiles, s. 404'e dayanarak). Uzunçarşılı, *Çandarlı*, İA. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, s. 559; II, s. 7-11. İnalçık, *Fatih Devri*, s. 103-104 (Chalkokondyles, Angiolello, Tursun Bey ve İbn-i Kemal'e dayanarak) gene s. 133 (Aşık Paşazade, Neşri, Phrantzes, Kritovuolus, Oruç Bey'e dayanarak). İnalçık, Çandarlı'nın katliyle, otoritesi derhal fevkalade artan Fatih Mehmed'in kendisini tam ve mutlak kudret sahibi bir hükümdar, cihânşûmûl bir hâkimiyete namzed bir imparator mevkiinde görmeğe başladığını ve eskisine nazaran çok daha merkeziyetçi imparatorluğunu kurmak için fasılsız seferlere gitriştiğine işaret ediyor (Aynı yer).

22 Uzunçarşılı, OT, I, s. 559.

23 İbn Kemal neşri, *Tevârih-i Al-i Osman* (Neşr, Ş. Turan) s. LXX-LXXI.

24 İnalçık, *Fatih Devri*, s. 134.

S O N U Ç

1 Prof. F. Köprülü "Hükümdarın vekâlet-i mutlakasını haiz olan "vezirlik" müessesinin Osmanlı Devletine -daha sair birçok idarî teşkilât gibi- Anadolu Selçukileri'nde geçtiği pek tabiidir" şeklinde yazar (Bizans Müesseseleri, s. 187-188). Prof. Dr. M. Akdağ da "Selçukî Sultanlığı tamamiyle yıkılıp ta, Moğol nüfuzu sarsılmaya başlayınca, müstakil bir devlet olma yolunu tutan Osmanlı Beyliğinde divanın gittikçe Selçukî divanı modeline benzer bir mâhiyet aldığı" fikrindedir (Türkiye'nin iktisadî ve içtimâî tarihi, I, s. 217). Buna rağmen Ord. Prof. İ. H. Uzunçarşılı, "Osmanlı Divanı yarım asır kadar İlhanlılar'ın zamanında onların vezirleri, erbab-ı seyf denilen askeri sınıfından olmayıp kalem erbabından oldukları için Osmanlılarda da Cendereli Kara Halil'e kadar ulema sınıfından olarak devam etmişti. Yani ulema sınıfından gelen vezirle ordu kumandanı ayrı ayrı idi. Kara Halil, Hayreddin Paşa unvanıyla hem vezir hem de ordu kumandanlığını eline alınca bundan sonraki vezir-i azamlar her iki hizmeti üzerlerine almışlar" mütalaasında bulunmaktadır (OT, I, s. 501). Kıymetli ve değerli araştırmacının da belirttiği gibi İlhanlı vezirleri" ehl-i kalemdendirler. Ancak "Giriş" kısmında ayrıntılı olarak gördüğümüz gibi Türkiye Selçuklu Devleti vezirleri de aynı zümre mensubudurlar. Bundan başka, ilk Osmanlı divanının, benzer tek nokta olan "beylerbeylik" konusundan dolayı İlhanlı divanının örneği olduğu fikri tartışılabilir. Şunu da belirtelim ki Osmanlılar ancak "defterdar"ı İlhanlı örgütünden almışlar. Ayrıntılı mukayeseyi biraz aşağıda göstermeğe çalıştık.

1 a M. Akdağ Germiyanogulları için şu satırlar kaleme almıştır:

Büyük Alâeddin'den sonra Moğulların nasıl yavaş yavaş Türkiye'yi tamamen nüfuzlarına aldıklarını, Selçukî sultanlarının önceleri istiklallerini korumayı tecübe ettiklerini ve nihayet "İlhan"nın yüksek hâkimiyetini usulca tanımaktan başka çare bulamadıklarını, bu defa da halk tarafından, bilhassa göçebe türkmenlerce, hem Selçukî Hanedanına ve hem de Moğullara karşı isyanlar başladığını, memlekette Moğul aletiyetliğinin yaygın bir mahiyet aldığını geçen hâdiselerle anlamış bulunmaktayız.

Moğulların bütün gayretleri, Türkiye'yi en çok malî bakımdan, yani vergiler alarak, kendi hesaplarına soymak hedefine kullanmıştır ki, bundan, XIV. asrın başında Uc beylerbeyliğinin eski şekliyle değilse bile, melik-ül'ümerâlık hâlinde ihya olduğunu anlıyoruz. Germiyan Oğulları, Aydın ve İzmir yönlerine uzanan ve Denizli, Antalya, İsparta çevreleri ile Yukarı Sakarya havzasının içine alan geniş bir bölgedeki bütün Türk beylerini kendi idaresinde tutuyorlardı ki, bu hakkı onlara, belki vaktiyle III. Aladdin Keykubat, yahut sonradan Moğullar tarafından tevcih olunan Uc beylerbeyliği (daha doğrusu melik-ül'ümerâlık) vermişti. Germiyan Oğullarına fiilen tâbi olmayanları bulunursa bile, diğer ümerânın "melik-ül'ümerâ" ünvanını kullanamayışları, uclarda henüz hiyerarşinin devam ettiğini gösteriyor. Germiyan Oğullarından Yâkub Bin Alişir, 699 Hicrî (1300) tarihli kitabesinden, bu ünvanı kullanmadığı halde, Savcıoğlu Umur Bey, 714 Hicrî (1314) tarihli

kitâbesinden kullanmış ve fakat, onun oğlu Yakub Bey, 725 (1325) tarihli kitâbesinde kullanmamıştır. Ailenin fiili durumunda değilse de, hukuki salâhiyetlerinde meydana gelen değişiklikleri ifade eden bu ünvanı kullanmay veya terketme hâlinin Kahramanlıklarla alâkalı hâdiselerden ileri geldiğini sanıyoruz.

Hulâsa, burada kaydolunacak en mühim nokta, XIV. asrın başlarında Ucların pek büyük önem kazanmış olan Sol-kolunda, tamamiyle Alişir Âilesinin (Germiyan adı ile) hâkim olması ve esas devletin otoritesi yıkılıp da, onun yerine yeni bir siyasî birlik temellerinin atılmasına uygun şartlar meydana hgelince, bu ailenin Sakarya'dan Antalya tarafterına kadar olan geniş bir çevrede (Ege bölgesinin de içine alıyor) yeni bir devlet kurmuş olmasıdır. Bu devrin kaynakları ve hele ele geçen kitapeler bunu tamamiyle teyid etmektedirler. (Türkiyenin iktisadî ve içtimaî tarihi, I s. 87-88).

2 Köprülü, *Osmanlı Devletinin kuruluşu*, s. 105-109.

3 Akdağ, *Türkiye'nin iktisadî ve içtimai tarihi*, I. s. 4 ve devamı. Şehirlerde endüstriyel iş kollarında dokumacılık, maden işçiliği, madenî eşya yapımı ve inşaat branşlarında daha ziyade hristiyan usta ve işçiler faaliyette bulunuyorlardı. Yayla hayvancılığı ve tarımsal işler ile Türkler daha fazla meşgul oluyorlardı. Gene Türkler mülklerin büyük bir kısmına, şehir ve kasabaların etrafındaki bağ ve bahçelere sahiptiler. Hristiyan meslek erbabı korporasyon içinde esnafîlik ilkelerine riayet ederek çalışıyorlardı. Ancak, müslüman esnafa ait olan ahî tekkelerinin üye olmalarına din ayrılığı engeldi. Bundan dolayı ihvân (ahîler) ve fityân (örgütlenmiş işçiler) arasında hristiyanlara rastlanmaz (Aynı yer). M. Akdağ bir başka araştırmasında da Osmanlı rejiminin kurulduğu yıllarda Anadolu'nun iktisadî bir kriz devrine girmiş olduğuna dair delillere sahip olduğuna işaret ediyor. Bu arada; Bolu, Ankara ve Konya yönlerinden gelen yolların kavşak noktalarında bulunan ve Marmara çevresinde zaptolunan mamur Bizans şehirlerine, Türk halkı yerleşmiş ve bu şehirler Türk şehri haline gelmiştir (Türkiye'nin iktisadî vaziyeti, s. 503-504).

4 Aynı yer.

5 Taneri, *Türkiye Selçukluları'nın kültür tarihi kaynağı olarak Ariflerin Menkıbeleri*, s. 462-463.

6 Türkiye'nin iktisadî ve içtimai Tarihi, s. 20 ve 32.

7 Uzunçarşılı, OT, I, s. 22 ve dv.

9 Akdağ, a. g. e., s. 218.

10 Sümer, *Oğuzlar*, s. 159.

11. Bk. Gökbilgin, *Nişancı*, İsl. Ans.

11 a Defterdar Fatmî devlet örgütünde bulunuyordu. Kalkaşendi'ye göre "sahibü'l-defter" bu devlette mevcuddu. "Defterkhan" titrî gene Mısır'da kurulmuş bir devlet olan Eyyûbîler'de, Selahü'd-din devrinden vardı. İlhanlılar da da bu mansıbın olduğu malûmdur (B. Lewis, Daftardar, Eİ).

12 Ş. Turan, A.g.e., s. LXXI.

13 Lütfü Paşa, *Asafname*'sinde "padişah nedimleri ile çok ihtiklât etmemek gerektir" derken (s. 8-9) herhalde bu tip müdahaleler kastedilmektedir.

14 Osmanlı düzenliğinin 1453 den sonraki merkez hükümeti, muhakkak ki, eskiye göre yepyeni bir karakter kazanmış olarak karşımıza çıkmaktadır. Gerek Selçuk hükümet kurulu ve gerek Osmanlıların İstanbul'un alınmasından önceki zamanlara rastlayan hükümetleri, kurulun teşkil edilmiş ve kendisinden olan yetkiler itibariyle, kökünü medreseye dayamış bulunmakta idi. Bu suretle devlet yöneten ve kamu görevlilerini çeviren doğrudan doğruya

danışmentler, ya da ulemâdan gelme rical idi. Örneğin, Selçukâtlar'da divanın bir numaralı üyesi olan vezir ulemâdan tanınmış birisi olmalı idi. Ondan sonra gelen naip, müstevfi, kazıulkuşad (aynı zamanda Konya kadısı) hep medreseli bulunuyorlardı. Divan kuruluna dahil olup olmadıklarını kestiremediğimiz pervane, münşi, üstadüddar gibi diğer birinci boy hükümet erkânı da hep ulemâdan idiler. Kurulun yalnız bir üyesi yani beylerbeyi, tek başına askerlikten gelme olarak, tahsilsiz, tecrübe yetiştirmesi biri olup, danışmendlik ile bir ilgisi yoktu. Hükümet kurulunun bu askerî mesleğe mensup üyesinin Selçukî köle-gulam mektebinden türeme olduğunu ayrıca kaydetmeliyiz.

Selçukî devrinin hükümet büyükleri hep doğrudan gelme, yani İran-Türk kültürüne medreseliler olarak, Türkiye'ye yabancı olmakla beraber, kökce İslâm'dan olmalarıyla, kültürün ana çizgileri yönünden topluma uyarlılıkları vardı. Fakat, 1281 den sonra gelen ve 1453 kadar süren ikiyüz yıldan fazla bir zamanlık ömür içinde, Türkiye'yi idare eden hükümet ileri gelenleri, hem kültür hem de soyları itibarıyla Anadolu Türkünden yetişme ve yerli oldukları için, devletin genel yönetimi gerçekleyen sosyal itibara sahip millî bir zümre elinde idi. Fakat, aşağı yukarı "Fetret Devrinden" başlamak üzere, Osmanlı Sultanı'nın kişisel etkisinde başlayan bir çekişme sonunda, köle-gulam menşeli zümre, hükümetteki başlıca mevkileri medreseli ve soylu Türk büyüklerinden alarak, köleliğe datyanan enderun mektebini yalnız kendilerine ayırmış bulunuyorlardı. Böylece, Türklerin elinden alınan devlet yönetimi ve kontrolü bu defa da Batıl, daha doğrusu bu İstiyân dünyasından gelme, ne soy, ne kültür ve ne de din itibarıyla Türk toplumuna hiç bir bağlantı bulunmayan yeni bir zümrenin, dönme ekâbirin eline geçmiş olmakta idi. O halde, 1453 yılı, bu bakımdan Türk toplumunun siyasî kaderinde tam bir dönüm noktası teşkil eder. Gerçi, kadıaskerlik, müftülük, müderris-benzer görevleri sıkı bir medrese öğreniminden geçmiş insanlara vermek zorunluluğu bulunduğundan, Türk halkı bu tür vasıflara sahip olmaktan devam etmişti. Fakat, Fatih ile beraber kurulan mutlakîyetçi ve merkezîyetçi düzenlik, hükümet mekanizmasının bütün kollarını, Divan hükümeti yolu ile, padişahın kudreti idaresinine bağlanmış olduğu için, devletin başbakanı demek olan sadrâzamdan başlamak üzere, öteki vezirler, beylerbeyleri, sancakbeyleri, subaşları gibi tepeden tırnağa birbirine ulalı giden bir "ehl-i örf" ya da örgütlerini onların doldurtukları yürütme düzeni, Türklerin elinde olduğunu söylediğimiz, "ehl-i şer" olarak, onu siyasî hayatın etkili bir gücü olmaktan çıkarmıştı. Eğer Türk hükümeti düzeni, XI. yüzyılın tarih sahnesine ilk çıkışından, XVI. yüzyılın ortalarına kadar olan devresinden gözden geçirilirse, Sultan Orhan'dan Fatih'e kadarki yüzyılı biraz aşan süre, Selçukî düzenliğinden klâsik Osmanlı düzenine geçişte ara zaman sayılacağı için, bu şekilde, sosyal potansiyelin siyasî hayatı kendi özelliğine göre yürütmeye yetmediğini kabul etmek zorunda kalırız. M. Ak dağ (Türkiyenin iktisadî ve içtimâî tarihi, II, 56-75)

BİBLİYOGRAFYA

- AKDAĞ, M., Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu ve inkişafı devrinde Türkiye'nin iktisadi vaziyeti, Belleten XIII (1949).
- AKDAĞ, M., Türkiye'nin iktisadi ve içtimai tarihi, 1-11, Ankara, 1959-1971.
- AKSARYI, Kerimü'd-din, Müsâmeretü'l-Ahbâr (Neşr eden O. Turan), Ankara, 1944.
- AKTEPE, M., Hoca Sadeddin Efendinin Tacüttevarih'i ve bunun zeyli hakkında, TM, XIII (1958).
- ÂLÎ, Kühnü'l-ahbar, I-IV, İstanbul, 1277.
- ÂLÎ, Mevaidü'n-nefais fi kavaidi'l-mecalis, (Neşr. İ. Ü. Yeniçağ Tarihi Kürsüsü), İstanbul, 1956.
- ALLAN, J., Hâtem, İsl. Ans.
- ANGIOLELLO, Türk Tarihi (Terc. ed. K. Neki. TTK'da gayrimatba nüsha).
- AŞIKPAŞAZADE, Tevârih-i Âl-i Osman, (Neşr. Âli), İstanbul, 1332.
- BARKAN, Ö. L., Osmanlı İmparatorluğunda imaret sitelerinin kuruluş ve işleyiş tazına ait araştırmalar, İFM, XXIII (1963).
- BANARLI, N. S., Ahmedî, TM, VI (1939).
- BERKİ, A. H., Vakıf kuran ilk Osmanlı Padişahı, VD, V (1962).
- BOSWORTH, C. E., The Ghaznavids, Edinburg, 1963.
- BROÜIERE, B., Le voyage d'Doutremer, Paris, M. D. CCC. XCII.
- CAFER ÇELEBİ, Mahrûse-i İstanbul Fetihnamesi, TOEM ilâvesi, İstanbul, 1331.
- CAHEN, Cl., Pré Ottoman Turkey, Newyork, 1968.
- CANTACASIN, Petit traité de l'origine des Turcqs (Neşr. C. Schefer), Paris, 1896.
- CHALKAKONDİLES, Histoire de la décadence de L'Empire grec et l'établissement de celui des Turcs, Paris, 1620.
- DENY, J., Mühür, İsl. Ans.
- DENY, J., Paşa, İsl. Ans.
- DENY, J., Sadrazam, İsl. Ans.
- D'OHSSON, M., Tableau général de L'Empire Ottoman, Paris, M. D. CCC. XXIV,
- DUKAS, Bizans Tarihi, (Terc. ed. VI. Mirmiroğlu), İstanbul, 1956.
- ERZİ, A., Türkiye Kütüphanelerinden notlar ve vesikalar II, Belleten XIV (1950).
- EYİCE, S., Zaviyeler ve Zaviyeli Camiler İFM, XIII/1-2
- FRANCİS, Y., Vekâyinâme, (Terc. ed. VI. Mirmiroğlu), TTK'da gayrimatba nüsha.

- GİBB, H. A. R., Islamic Society and the west, Volum I,
BOWEN, H., London, 1960.
- GİBBONS, Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşu (Terc. ed. R. Hulusi), İstanbul, 1928.
- GOİTEİN, Studies in Islamic history and institutions, Leiden, 1966.
- GÖKBİLGİN, T., Bursada kuruluş devrinin ilim müesseseleri, N. Lugal'e armağan.
- GÖKBİLGİN, T., Edirne şehrinin kurucuları, Edirne Armağan, TTK.
- GÖKBİLGİN, T., Edirne ve Paşa livası, İstanbul, 1952.
- GÖKBİLGİN, T., Lutfi Paşa, İsl. Ans.
- GÖKBİLGİN, T., Müneccimbaşı, İsl. Ans.
- GÖKBİLGİN, T., Nişancı, İsl. Ans.
- GÖKBİLGİN, T., Orhan, İsl. Ans.
- HAMMER, J., Histoire de L'Empire Ottoman, I-XVIII, Paris, 1830-1843.
- HAMMER, J., Staatsverfassung und Staatsverwaltung des Osmanischen Reiches, I-II, 1963.
- HAYRULLAH EFENDİ, Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye Tarihi, İstanbul, 1288.
- HUART, Cl., İdris Bitlisi, İsl. Ans.,
- HÜSEYİN HÜSAMEDDİN, Amasya Tarihi, İstanbul, 1330-1332.
- HÜSEYİN HÜSAMEDDİN, Koca Mehmed Paşa, TOEM, VII/1 (1332).
- İBN BATUTA, Seyahatname-i İbn Batuta (Terc. eden M. Şerif), I-III, İstanbul, 1333-1338.
- İBN-İ KEMAL, Tevârih-i Âli Osman, I. Defter (Neşr. Ş. Turan), Ankara, 1970.
- İBN-İ KEMAL, Tevârih-i Al-i Osman, II-IV. Defter, Millet Ktp, Ali Emiri, No. 32.
- İBN-İ KEMAL, Tevârih-i Âli Osman, VII. Defter (Tenkidli transkripsiyon yay. Ş. Turan), Ankara, 1957.
- İBN BİBİ, el-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye, Tıpkıbasım, Ankara, 1956.
- İDRİS-İ BİTLİSİ, Heşt Bihîst, Nûr-ı Osmaniye Ktb. No. 3209.
- İORGA, Geschichte des Osmanischen Reiches I-III, Gotha, 1910.
- İNALCIK, H., Adaletmâneler, TTBD, II. (1965).
- İNALCIK, H., Bayazıt I er, Eİ2.
- İNALCIK, H., Fatih Devri üzerinde tetkikler ve vesikalar, Ankara, I. 1954.
- İNACIK, H., Mehmed II., İsl. Ans.
- İNALCIK, H., MURAD II., İsl. Ans.
- İNALCIK, H., Osmanlı Hukukuna Giriş, SBF, XIII/2 1958.
- İNALCIK, H., Osmanlı Tımar rejimi ve Sipahi Ordusu, Türk Küleürü, K.
- İNALCIK, H., Reisülküttap, İsl. Ans.
- İNALCIK, H. Yeni bulunmuş bir Gâzavât-ı Sultan
- OĞUZ, M., Murad, VDCFD, VII.
- İNALCIK, Ş., İbn Hâcer'de Osmanlılar'a dair haberler DTCFD, VI (1948).
- JUYN BOLL, TH. W., Fey, İsl. Ans.
- JUYNBOLL, TH. W., Ganimet, İsl. Ans.
- KAFESOĞLU, İ., Keykûbad III., İsl. Ans.
- KANUNNAME-İ ÂL-İ OSMAN, (Neşr. M. Arif), İstanbul, 1330.

- KARAHAN, A., Osman Zade Tâib, İsl. Ans.
- KAYMAZ, N., Anadolu Selçuklu Devletinin inhitatında idare mekanizmasının rolü, I-II, II, TAD, II-III.
- KAYMAZ, N., Pervâne Muinü'd-din Süleyman, Ankara, 1971.
- KIVÂMÎ, Fetihnâme-i Sultan Mehmed, (Neşr. F. Babinger), İstanbul, 1955.
- KÖPRÜLÜ, F., Aşık Paşazade, İsl. Ans.
- KÖPRÜLÜ, F., Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine tesiri hakkında bazı mülâhazalar THİTM, I (1931).
- KÖPRÜLÜ, F., Osmanlı Devletinin kuruluşu. Ankara, 1959.
- KÖPRÜLÜ, F., Vakıf müessesesi ve vakıf vesikalarının tarihi ehemmiyeti, VD, I (1938).
- KÖPRÜLÜ, F., Türk Dili ve Edebiyatı, İstanbul, 1934.
- KÖYMEN, M.A., Alp Arslan zamanı Selçuklu saray teşkilatı ve hayatı, TAD, IV (1966).
- KRAELITZ, F.,
- KRİTOVULOS, Tarih-i Sultan Mehmed Hân-ı Sâni, Terc. Karolidi, TOEM ilâvesi, İstanbul, 1328.
- KUNTER, H. B., Kitabelerimiz, VD, II.
- KUNTER, H. B., Türk vakıfları ve vakfiyeleri VD, I.
- LEWIS, B., Daftardar, Eİ.
- LEWIS, B., Divân-ı Humayun, Eİ.
- LÜTFİ PAŞA, Asafname, İstanbul, 1326.
- LÜTFİ PAŞA, Tevârih-i Âl-i Osman, İstanbul, 1341.
- LYBYER, A. H., The Government of the Ottoman Empire in the time of Suleiman the Magnificent, London, 1913.
- MANSUROĞLU, M., Bitikçi, İsl. Ans.
- MANTRANT, R., Ali Paşa Çandarlızade, İsl. Ans.
- MEHMED SÜREYYA, Sicill-i Osmanî I-IV, İstanbul, 1306-1311.
- MEHMET PAŞA, Devlet adamlarına öğütler (Derleyen ve çeviren H. R. Uğural, Ankara, 1969.
- MENAGE, V. L., Djandarlı, İsl. Ans.
- MENAGE, V. L., MS Fatih 4205; an autograph of Kemal pashazade's Tevarihkhi Ali Othman, BSOAS 23 (1960).
- MENZEL, Th., Hayrullah efendi, İsl. Ans.
- MUMCU, A., Osmanlı devletinde rüşvet, Ankara, 1968.
- MUMCU, A., Siyaseten katl, Ankara, 1963.
- MÜNECCİMBAŞI, Sahaifü'l-ahbar, I-III, İstanbul, 1285.
- NECİP ASIM, Gazavat-ı Hayrettin TOEM IV/1.
- NEŞRÎ, Kitâb-ı Cihannüma, (Neşr. edenler. F. R. Unat - M. A. Köymen, I-II, Ankara, 1949-1957.
- OSTROGORSKY, G., Histoire de l'état Byzantin, Paris, 1956.
- ORUÇ, B. ÂDİL, Tevarih-i Âl-i Osman (Neşr. F. Babinger), Hannover, 1925.
- ÖGEL, B., Türk kültürünün Gelişme Çağları, I-II, Ankara, 1971.

- ÖZERGİN, M. K., Ruhi, İsl. Ans.
- ÖZERGİN, M. K., Solakzade, İsl. Ans.
- ÖZ. T., Murad I. ile Emir Süleyman'a ait iki vakfiye, VD, IV.
- RIFAT OSMAN, Edirne Sarayı, Ankara, 1957.
- RUHÎ, Tevarih-i Âl-i Osman, Oxford- Bodlein, Mars. 313.
- SADÛ'D-DÎN, Tâcü't-tevarih, I-II, İstanbul, 1279-1280.
- SEVİM, A., Suriye Selçukluları, Ankara, 1965.
- SOLAKZADE, Tarih-i Solakzade, İstanbul, 1297.-1298.
- SOURDEL, D., Le Vizirat Abbaside, I-II, Damas, 1959-1960.
- SPULER, B., İran Moğolları, Ankara, 1957.
- SÜSSHEİM, K., Âli, İsl. Ans.
- SÜMER, F., OGUZLAR, Ankara, 1967.
- ŞÜKRÜ'LLÂH, Behçetü't-tevârih tercümesi, Tophkapı Sarayı Ktp. (Revân) No. 1096.
- TAESCHNER, F., Die Vezirfanilie der Gandarlizade und
- WITTEK, P., ihre Denkmale, Der İslam, XVIII/1-2 (1929).
- TAESCHNER, F., Die Neschri Chronik nach der Menzel schen Handschrift von 1493. 22 Cong. Or. 1951 (1957).
- TA'İB, Osman-Zâde, Hadikatü'l-vüzera, İstanbul, 1271.
- TANERİ, A., Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik, TAD, V (1967).
- TANERİ, A., Müsameretü'l-Ahbar'ın Türkiye Selçukluları devlet teşkilâtı bakımından değeri, TAD, IV (1966).
- TANERİ, A., Türkiye Selçukluları'nın kültür tarihi kaynağı olarak Âriflerin Menkibeleri, İran'a Armağan.
- TEKİNDACI, Ş., Berkuk Devrinde Memluk Sultanlığı, İstanbul, 1961.
- TEKİNDACI, Ş., Neşri, İsl. Ans.
- TEVARİH-İ ÂL-İ OSMAN, (Neşr. F. Giese), Breslau, 1922.
- TEXIER, Ch., Asie Mineur, Paris, M. D. CCC. LXII.
- TURAN, O., Keyhusrev II., İsl. Ans.
- TURAN, O., Kılıç Arslan II., İsl. Ans.
- TURAN, O., Selçuklular zamanında Türkiye, İstanbul, 1971.
- TURAN, O., Türkiye Selçukluları hakkında resmi vesikalar, Ankara, 1958.
- TURAN, O., Süleyman-Şah II., İsl. Ans.
- TURAN, Ş., Sadeddin, İsl. Ans.
- TURSUN BEĞ, Tarih-i Ebu'l-Feth, TOEM ilâvesi, İstanbul, 1330.
- UNAT, F. R., Oruç, İsl. Ans.
- UZUNÇARŞILI, İ. H., Alaeddin Paşa, İsl. Ans.
- UZUNÇARŞILI, İ. H., Ali Paşa, İsl. Ans.
- UZUNÇARŞILI, İ. H., Çandarlı, İsl. Ans.
- UZUNÇARŞILI, İ. H., Çandarlızade Ali Paşa vakiyesi, Belleten, VI (1942).
- UZUNÇARŞILI, İ. H., Çandarlı Kara Halil Hayreddin Paşa, Belleten XXIII (1959).

- UZUNÇARŞILI, İ. H., Gazi Orhan Bey vakfiyesi, Belleten V (1941).
- UZUNÇARŞILI, İ. H., Mehmet I., İsl. Ans.
- UZUNÇARŞILI, İ. H., Murad I., İsl. Ans.
- UZUNÇARŞILI, İ. H., Kapıkulu Ocakları, I-11, Ankara, 1943-1948.
- UZUNÇARŞILI, İ. H., Osmanlı Tarihi, 1-11, Ankara, 1961.
- UZUNÇARŞILI, İ. H., Osmanlı Devletinin merkez ve bahriye teşkilâtı, Ankara, 1948.
- UZUNÇARŞILI, İ. H., Osmanlılarda ilk vezirlere dair mütalaa Belleten III (1930).
- UZUNÇARŞILI, İ. H., Osmanlı Devletinin ilmiye teşkilâtı, Ankara, 1965.
- UZUNÇARŞILI, İ. H., Osmanlı Devletinin saray teşkilâtı, Ankara, 1945.
- ÜNVER, S., Edirne'de Şah Melek Paşa camii ve vakıfları hakkında, VD, III (1956).
- YINANÇ, M. H., Bayezid I., İsl. Ans.
- YÜCEL, Y., Kadı Burhaneddin Ahmed ve devleti, Ankara, 1970.
- WITTEK, P., Zu einigen frühosmanischen Urkunden, WZKM (1957).

KISALTMALAR

A. P. Z.		Aşık paşazade
FD		Fatih Devri
OT		Osmanlı Tarihi
TW		Taeschner-Witte.

DEYİMLERİN AÇIKLANMASI

Kitapda geçen deyimler, sahanın uzmanları tarafından bilinmektedir. Ancak özellikle, aydınlar ve öğrenciler için bazılarını açıklamaya yoluna gittik. Fazla bilgi için belirttiğimiz kaynaklara müracaat etmelidir.

Atabey — Ata-beg kelimelerinden oluşan bu türkçe unvan, görünüşe göre, önce Selçuklular devrinde ortaya çıktı. Bu unvanı ilk olarak Büyük Selçuklular'ın ünlü veziri Niza mü'l-mülk taşıdı. Kaynakların verdiği bilgiye göre atabeylik Büyük Selçuklar'da yüksek bir unvandı. Sultanlar, imparatorluk topraklarının muhtelif parçalarını hanedan üyelerine dağıttıkları sırada yaşları küçük olan prenslere vasî ve mürebbi sıfatı ile bir ataybet tayin ediyorlardı. Bunlar, önemli görevlerde bulunan eski ve nüfuzlu Oğuz beyleri arasında veya sultanların memlûklarından olup, hizmetleriyle sadakat ve kudretlerini göstermiş ve büyük emirlik derecesine yükselmiş komutanlar arasından seçiliyordu. Türkiye Selçuklularında da aynı müesseseyi görüyoruz: I. Alaü'd-din Keykûbad, şehzade Gıyasî'd-din Keyhusrev'i yeni zaptedilen Erzincan ve havalisinin yönetimine memur ettiğinde, Mübarizü'd-din Ertokuş'u atabeyliğine atamışdı. Atabeyler, başında bulundukları geniş idarî sahanın adeta yarı bağımsız bir hükümdar naibiydiler (F. Köprülü, Ata, İsl. Ans).

Bîat — Kabul ve tasdik işlemidir. Tarihsel deyim olarak hükümdara bağlılığı gösteren harekettir. Bu da yer öpülerek icra edilir.

Câmedâr — Hükümdarın şahsına ait elbiselerin muhafazasına memurdur. Emir rütbesi taşır (M.A. Köymen, Alp Arslan zamanı Selçuklu Saray Teşkilatı ve hayatı, TAD, IV (1966).

Cizye — Bk. Harac.

Devşirme — Saray hizmetleriyle bostancılıkta ve yeniçeri ocağında istihdam olan mak üzere toplanan hıristiyan çocukları hakkında

kullanılan bir deyimdir. Bu hizmetler daha evvel esirlere gördürülürdü Esirler I. Murad zamanında kurulan ve Acemi ocağı adı verilen ocakta yetiştiriliyorlardı. Ancak miktarları yeniçeri ve acemi ocakları kadrosundan fazla oldukları zamanlarda Türkçeyi ve Türk-İslâm adetlerini öğrenmek üzere 2 şer filoriye Anadolu'daki Türk ailelerinin hizmetlerine verilir, sonra alınarak muhtelif görevlerde kullanılırlardı (M. Z. Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, İstanbul, 1946).

Devâtdâr — Hükümdarın yazı takımını muhafaza eden, gerektiğinde onu kullanmasına yardımcı olan görevli.

Ehl-i seyf — Kılış ehli anlamındadır. Askeri zümreyi gösterir.

Emîr-i ahur — Hükümdarın atlarına nezaret eden saray görevlisi.

Hace — Hoca, efendi, ağa, çelebi anlamındadır. Vezirin unvanıdır.

Hâcib — Emeviler zamanından itibaren birçok İslâm devletlerinde, çeşitli şekil de mahiyetler alarak süre gelen hâciblik müessesesi bütün Selçuklu devri Türk devletlerinde mevcuttur. Hâcib'lerin başı olan en büyük memura emîr-i hâcib veya melikü'l- hüccab denilir. Büyük Selçuklular'da genellikle Türk gülam'larından yetişen hâcib'lerin başı, hâcib-i büzürg, en büyük saray memuruydu. Devlet örgütünde vezîrden sonra en yüksek dereceye sahibdi. Türkiye Selçukluların'da bu fonksiyonun çok kaybetmiş olan emîr-i hâcib'in görevi, hiyerarşideki yeri ve genel olarak, hâciblik müessesesinin mahiyeti hususunda bilgileriniz çok azdır. Yalnız, emîr hâcib'in hükümdarın özel mesajlarını taşıdığını biliyoruz (N. Kaymaz, Pervane Muinü'ddin Süleyman). Büyük selçuklular'da saray hacibinin ve emrindeki hâciblerin başlıca görevlerinin, saraydaki teşrifat usullerini uygulamaktan ibaret olduğu anlaşılmaktadır (M.A. Köymen, a.g.e).

Harâc — Şer'î lisanda gayri müslim tebeadan alınan resimleri ifade eder. Bu resimler iki türlüdür: 1- Harac-ı rusu (Cizye), adam başına alınan belli bir vergi olup, şahsi vergi mahiyetindedir. Reşid ve vücudu sağlam erkeklere tarh olunur. Mükellefin islâmiyeti kabulü halinde kendiliğinden sakın olur. 2- Harac-ı arazi. Devlet için, topraktan alınan vergi veya hasılatından alınan hissedir. Mükellefin islâmiyeti kabulü halinde sakıt olmaz. Harac adlı vergiye tâbi olan yerlere arazi-i haraciye denilir. Harac ile öşr arasında uygulanan hükümler bakımından başlıca şu farklar vardır: Mahiyeti bakımından öşr, zenginlerin vermekle mükellef tutuldukları bir iştirak hissesidir.

Harac ise, bir vergi olup, mülkiyeti devlete aittir. Örşr, şer'an muayyen sınıflardan başkasına verilmezken, harac amme ihtiyacı nazara alınarak ve maslahat gözetilerek, devletçe uagun görülen işler için sarfolunur (Ebül'ula Mardin, Harac, İsl. Ans.).

Hass — Hass arazi hükümdarın şahsî mallıdır. O, bundan henedan mensuplarına iktalarda bulunur veya mülk olarak verilir. Hükümdara ait bir arazi parçası temlik yoluyla ve mülk olarak başka ellere geçince, yeni sahibi bu arazi parçasını serbertçe kullanır (M. A. Köymen, Selçuklu Devri Türk Tarihi araştırmaları, TAD, II (1964).

Hil'at — Tıraz üzerinde hükümdarın ad ve lakablarının işlenmiş olduğu – sembolü olan renkte imal edilen – elbisenin adıdır. Onun tarafından devlet erkânına verildiği zaman, hil'at adını alır. Hükümdar, mükafatlandırmak istediği devlet erkanına, vasıl mükemdarlara, yabancı devlet elçilerine ve onlar vasıtasıyla hükümdarlarına hil'at verirdi (M.A. Köymen, Alp Arslan zamanı Selçuklu saray teşkilatı ve hayatı).

Hutbe — Hükümdarın hükümdar yapan manevî bir unsurdur. Hutbe onun hâkim olduğu sahalardaki câmilerde cuma namazları esnasında adının, unvanlarının ve lakaplarının zikredilmesidir. Mesela Selçuklu devrinde Hutbe okunan câmi, vasıtasız hâkim olunan bir ülkede, yani doğrudan merkezden tayin edilen bir valinin idare ettiği ülkede ise, önce Bağdad Abbasi halifesinin, sonradan hükümdarın adı bütün unvan ve lakaplarıyla zikredilir ve kendilerine dua edilir. Hutbe okunan cami vasıtalı hakim olunan bir ülkede yani bir vasal devlet ülkesindeyse bu takdirde vasal hükümdar, hutbede ancak Halife'nin ve metbû hükümdarın adlarından. unvanlarından ve lakablarından sonra kendi adını, unvanını ve lakabını zikrettirebilir (M.A. Köymen, a.g.e.).

İğdiş, İğdişbaşı — Selçuklu şehirlerinde, Osmanlılar zamanındaki şehir kethüdalarının görevini yapan, şehir ileri gelenleri arasından merkezce atanan ve emrinde iğdişler (mahalle kethüdaları) bulunan bir halk temsilcisidir. Şehir nüfusunun durumuna göre, bu temsilci bazan müslüman, bazan hıristiyan olabilmektedir. Bu durum bunların mutlaka, veya ekseriya, bir hıristiyan– müslüman melezi olduğu hususunda görüşler ileri sürülmesine sebep olmuştur. İğdişler, iğdişbaşı'nın yönetiminde, tıpkı ahiler gibi, şehirde silahlı bir milis kuvveti teşkil etmekte ve siyasi olaylarda sık sık rol oynamaktaydılar (N. Kaymaz, a. g. e.).

İktâ — Bir yere ait vergilerin, yahut veya muahharen ve özellikle Selçuklu derrinden itibaren, belli yerlere ait devlet gelirlerinin, hizmet ve maaşlarına karşılık olarak, komutan, asker ve sivil ileri gelenlere, menşur, tevki ve daha başka isimler alan belgelerle terk ve tahsisi anlamında bir terimdir. Kökeninde, halifeler tarafından, hukuki durumuna göre, değişen vergilerini ödemek şartıyla, kimsenin mülkiyetinde bulunmayan toprakların veya maktu bir hazine geliri sağladıktan sonra bir yere ait vergilerin alınması vardır. Büyük Selçuklu veziri Nizamü'l-mülk, ülkesinin harab olduğunu ve vergi toplanmadığını görünce, araziye, herkesin derecesine göre askerlere iktâ etti. (O. Turan, İktâ, İst. Ans.).

Kadı — Hâkim demektir. Eski Türk medenî kanunu olan Mecelle-i ahkam-ı adliye'de hâkim" beynenâs vukû bulan dava ve muhasamayı ahkam-ı meşruasına tevfikân fasl ve hasm için, taraf-ı sultanîden nasp ve tâyin olunan zattır" şeklinde tarif edilir. Kadının haiz bulunduğu velayete fıkıhta velayet-i kaza denilir. Bu durumda kadı, umumî siyasetle uğraşamaz. Özellikle infaz selahiyeti olmayan, sözünü icra kuvvetine geçiremeyecek durumda bulunan kadıların siyaset-i âmme ile alakalı hususları hüküm altına almaları doğru olamaz. Kadıda asl olan, hüküm verme (inşa) kudretidir. İnfaz kudreti, bunun haricindedir (Ebü'l-ulâ Mardin, Kadı, İsl. Ans.).

Kasr-ı adalet — Osmanlılar 'da divan-ı humayun'un ilk ve aslı görevi şikayet dinlemektir. Osmanlı hükümdarları divanda başkanlık vazifesinden çekildikten sonrada, bilhassa davaları, Kasr-ı Adalet veya Adalet Köşkü denilen bir yerde, divana açılan pencere arkasından dinlemeği en önemli görevleri arasında saymışlardır. Hükümdarın tebanın doğrudan doğruya şikayetlerini dinlemekten uzak kalması daima kötülenmiştir. IV. Mehmed bu amaçla Edirne'de saray duvarını yarıdıp bir Adalet Köşkü yaptırmışdı (H. İnalcık, Adaletnameler, T T B D, II (1967).

Köle — Gulam ile aynı anlamdadır. Esir pazarlarından veya devlet hizmetinde sepeften halefe geçmek suretiyle gulam temin ediliyordu. Gulamlar bazan özel şahıstan hükümdara, aynı devlet içinde bir hükümdardan diğer bir hükümdara, geçer. Ölen hükümdarın gulamları ve gulamlıktan yetişme hacib ve emirleri çok defa yeni tahta geçen hükümdarın hizmetine giriyorlardı. Gulamları yetiştirmek için özel muallimler tayin ediliyordu. Görünüşe göre, yetiştirilen gulamlar haciblerin emrine veriliyorlardı. Saray gulamlarıyla, diğer veriliyorlardı. Saray gulamlarıyla, diğer devlet erkânının gulamları

arasında, hukukî statü bakımından olmasa bile, fiili bakımdan büyük fark vardır. Saray gulamları arasında girmek çok daha imtiyazlı bir duruma yükselmek demekdi (M. A. Köymen, Alp Arslan zamanı Selçuklu askerî teşkilatı, TAD, V (1967).

Kul — Hürriyetine malik olmayan başkasının hüküm ve tasarrufu altın da bulunan, para ile sayın alınan erkek, köle yerinde kullanılan deyimdir (M. Z. Pakalim, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri sözlüğü İstanbul, 1956).

Matem merasimi — Devlet hayatın da, ölüm vukuunda muayyen merasim yapılır. Meselâ bir hükümdarın ölümü haberi alındığında, memleketin her tarafında—tabii vasal devletler de de—umumî matem ilan edilir. Matem devamınca çarşılar, pazalar kapanır, hayat adeta felce uğrardı. Matem genellikle üç gün, bazen de yedi gün sürerdi. Bu esnada o bölgenin en yüksek âmiri taziyetleri kabul ederdi. Büyük Selçuklu veziri Kündarî, taht müddeisi Kutalmış'ı Girdkûh kalesinde kuşatılırken, Sultan Tuğrul Bey'in ölüm haberini aldı. Kuşatmayı bırakarak payitaht Bey'e döndü. Bu sırada Tuğrul Bey'in tabutu henüz türbesine nakledilmemişti. Vezir, saraya girerek, içinde sultanın tabutu bulunan yere geldi, ağlamağa başladı. Emirler ve hâcibler Türk geleneği uyarınca kendi elbiselerini yırtmak istediler. Vezir: "Onun zamanı geçti başkasıyla meşgul olmak daha doğrudur" dedi. Veliaht Süleymani Tuğrul Bey'in yerince tahta oturttu (M. A. Köymen, Saray Teşkilatı ve Hayatı).

Menşur — Selçuklu devrinde tuğraî, başında bulunduğu divan işlerinin yürütülmesinden sorumludur. O, divandan çıkan her emîr-nâme (misal)i kontrol eder. Menşur'da aynı anlamdadır. (M. A Köymen, Selçuklu Devri Türk Tarihi araştırmaları, TAD, II (1966).

Meşveret meclisi — Devlet işlerinin görüşüldüğü, kararları istişar mahiyette bir meclisdir. Ünlü Selçuklu veziri Nizamü'l-mülk meşveretin önemini "Siyasetname" adlı eserinde şu şekilde anlatır: Devlet işlerini başkalarına danışmak, insanın fikir kuvveti kazanmasını, tam fikir sahibi olmasını ve ileriye görmesini sağlar Çünkü herkesin bir bilgisi vardır. Birisi daha çok, değeri daha az olmak üzere herkes bir şey bilir. Kimisinin bilgisi vardır, uygulayamaz, tecrübesi yoktur. Başka birisi hem aynı bilgiye sahiptir, hemde o bilgiyi tatbik eder. çünkü tecrübelidir (M. A. Köymen, Selçuklu saray teşkilat, ve hayatı).

Mezalim divanı — Mezalim, şikayet demektir. Şikayet dinlendiği yere divanü'l-mezalim veya darü'l-adl denilir. Divan'da mezalim

dinlenmesi, memlekette genel denetim yapılarak zulüm ve kahrızlık-
ların tesbiti, adaletnâme yayınlanması, hükümdarın ülkesinde ada-
leti kurmak için başvurduğu tedbirlerden biridir. Mezalim, yalnız
davacının şikayetiyle değil, bizzat hükümdarın denetimiyilede ortaya
çıkabilir (H. İnalçık, a. g. e.).

Müderris — Medrese'de ders okutan, ders veren. Osmanlı dev-
rinde bir medrese öğrencisi hâşiye-i tecdid medreselerin den başla-
yarak müteaddid hocalardan ders görürdü. Nihayet, Hâriç ve Dahil
medreseleri derslerini gördükten sonra, arzu eden Sahn-ı semen veya
Sahn-ı Süleymaniye medreselerine devam ederdi. Burayı tamamladıktan sonra icazet alır ve müderrislik yapabileceğine dair diplomaya
hak kazanırdı. Ancak bu devrede gene nemzed'dir. Müderris namzedi
müderrislik veya kadılık almak için nevbet denilen sırayı bekler.
Eğer Anadolu'da müderris veya kadı olmak istiyorsa Anadolu kazas-
kerinin, Rumeli'de görev istiyorsa Rumeli kazaskerinin belli günlerdeki
meclisine devam eder, matlab denilen defterde ismini kaydettirir
(İ. H. Uzun çarşılı, Osmanlı Devletinde İlmiye Teşkilatı, Ankara,
1965).

Münşi — Divân-ı tuğra veya inşâ'nın başında bulunur. Bu di-
van, vezâretin kontrolü altında, devletin haricte ve dahildeki bütün
muhaberatının idaresi ve belgeleriz hazırlanmasıyle meşgul olur.
Münşi, divândan çıkan emirname (misal), mektup ve bütün muhabe-
ratı dikkatle kontrol etmekle mükelleftir (M. A. Köymen, Selçuklu
Devri.).

Müşrif — Divan-ı işrafın başında bulunan yüksek görevlidir.
Bu divan, divan-ı istifa'yı kontrol eden bir denetim kurumudur. Ö-
zellikle gelirlerin sarf şeklini denetler (A. g. e.).

Müstevfi — Malî işlerle iştigal eden divan-ı istifa'nın başıdır.
Müstevfi, devletin bütün maliye memurlarının amiridir. Buna salta-
nat divanı (divân-ı hâ ss veya hazret)nın mali işlerine bakan kısmının
mensupları da dahildir. Müstevfi, raiyetin durumunu islâh eder, hak-
ları ve mükelletiyetleri seyyanen taksim eder, yeni verdgiler ihdas
edemez. (A. g. e.).

Pervane — Türkiye Selçukluları Devleti büyük divânı üyelerin-
den biridir. Kaynaklarda görevi hakkında bilgi azdır. İbn Bibî'nin
verdiği bilgiye göre, pervanenin nezaretindeki divan, mülk, iktâ ve
sair arazi işleriyle uğraşmakta, bunlarla ilgili tayin, tercih tahrir v.s.
muameleleri yapmakta, menşur ve berat'ları hazırlamakta ve def-

terleri tutmaktadır. Gerek divan üyeleri arasında, gerekse umumi protokolde pervanenin derecesini tâyin etmek güçtür (N. Kaymaz, a.g.e.).

Sikke — Hükümdarın egemenlik sembolüdür. Altın, gümüş veya bakır üzerine demir kalıp, bir maden üzerine basılmış madeni paradır. Devletin damgası ile damgalanmıştır (İ. Artuk, Sikke, İsl. Ans).

Subaşı — Mirî ve timar subaşları olarak ikiye ayrılır Mirî subaşılar şehirlerde ihtisab vasıfesiyle mükellefdirler. Görevleri, gündüzleri kol gezerek çarşı, pazar ve mahallelerin temizliğini sağlamak, kaldırımları tamir ettirmek v.s. gibi. beledi hizmetlerdir. Timar subaşları ise, sipahilikle sancak beyliği arasında bir görevdir. Bunlar eyalet ve sancak merkezlerine bağlı küçük şehir ve kasabaların yönetim âmirliğini yaparlardı. Timar subaşlarına dirlik olarak timar verildi (M. Z. Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, İstanbul, 1954).

Timar — Osmanlı imparatorluğu'nda geçimlerini veya hizmetlerine ait masrafları karşılamak üzere bir kısım asker veya memurlara, muayyen bölgelerden kendi nam ve hesaplarına tahsili sefahiye-tiyle birlikte tahsis edilmiş olan vergi kaynaklarına ve bu arada bil hassa defter yazılarındaki senelik gelir 20.000 akçeye kadar olan askeri dirliklere verilen isimdir (Ö. L. Barkan, Timar, İsl. Ans).

Tuğrai — Bk. Münşî.

Yarlığ — Moğol hükümdarının fermanı

İNDEKS

A

- Abaka Han (Hülcgü'nün oğlu, İran Moğolları İlhamı), 21-23, 28, 31.
 Abbasiler, Abbasi Halifeligi, 5, 18.
 Ahlat, 18.
 Ahmedî (Destan yazarı), 8, 9.
 Akdağ, M., 6, 11, 70, 94.
 Aksaray, 16, 21.
 Aksungur (Büyük Selçuklu Devri emirlerinden), 122 n 53.
 Akşehir, 18, 25, 31.
 Alaeddin (Orhan Bey'in kardeşi), 42.
 Alaeddin Paşa (Osmanlı vezir-i azamı), 33, 34, 42, 85.
 Alaiye, 30.
 Alî (Osmanlı müverrihi), 12.
 Ali Paşa, Çandarlı (Osmanlı vezir-i azamı), 33, 35, 37, 40, 41, 43, 47, 50, 52, 53, 55-62, 66, 68-70, 72-77, 85-87, 89, 95, 96, 104, 122 n 68.
 Alaü'd-din Keykubad I. (Türkiye Selçuklu sultanı), 14, 15, 18, 27, 100, 133 n 16.
 Alaü'd-din Keykubad III. (Türkiye Selçuklu sultanı), 132 n 1^a.
 Alaü'd-din Savi (İlhanlı devlet adamı), 14.
 Alberoni, J. (İspanya başbakanı), 5-6.
altın divit, *altın kalem* (vezir-i azamın sembolü olarak), 24, 70, 72, 98, 103.
 Altundağ, Ş., 131 n 20.
 Amasya, 18, 44.
 Anadolu, 16, 55, 57, 76.
 Anadolu Beylikleri, 6.
 Angilelolo (müverrih), 9.
 Ankara, 25, 38, 43, 87, 117 n 19, 133 n 3.
 Ankara savaşı, 59, 85.

- Antalya, 30, 132 n/a, 133 n 3.
 Argun (Abaka'nın oğlu, ilhan), 30.
 Artuklu melikliği (Hısnı Keyfa), 18.
 Asporçe Hatun (Orhan Gazi'nin zevcesi), 34.
 Aşık Paşazade (Osmanlı müverrihi), 7, 8, 61, 74, 80-82, 88.
atabek-i Rum, 15, 17.
atabey, 17, 31, 102.
 Aydınogulları, 91.
ayguçi, 115 n 76.
 Aynî (Arab müverrihi), 10.

B

- Balkanlar, 57.
 Baltaoğlu Süleyman Bk. Süleyman (Kapıcıbaşı).
 Batu Han (Altın Ordu hükümdarı), 20.
 Baybars (Mısır Türk-Memlûk sultanı), 31.
 Bayçu (Moğol komutanı), 18-20.
 Bayezid I. (Yıldırım), 7, 33, 41, 47, 50-59, 56, 65-70, 73, 81, 85, 96, 122 n 57, 130 n 14.
 Bayezid II., 8, 79, 129 n 14.
 Bayezid Paşa (Osmanlı vezir-i azamı), 10, 36, 37, 43, 45, 48, 51, 53, 54, 59, 62, 65, 68, 69, 71, 86-89, 94, 95, 97, 104.
 Bedreddin Bk. Şeyh Bedreddin
 Bedrû'd-din Ruzba (Türkiye Selçuklu câmedar'ı), 20.
 Behramşah (Mengücekoğlu), 100.
 Benedikto (Milano elçisi), 44.
 Berdüliye (II. Keyküsrev'in karılarından), 23.
 Berke Han (Altın Ordu hükümdarı), 23.
bitikçi, 112 n 13.

Bizans, Bizans İmparatorluğu, Bizanslılar, 9, 50-53, 66, 81, 88, 91.

Bosworth, G. E., 11.

Bowen, H., 11.

Börklüce Mustafa, 53, 54, 59.

Brogiere, 11, 74, 75.

Bulgaristan, 75, 76.

Bulgarlar, 58.

Burhaneddin (Kadı), 114 n 75.

Burhanü'd-din Muhakkik (Bilgin), 94.

Bursa, 7, 38, 68, 82, 122 n 68.

Büyük Alaü'd-din, Bk. Alaü'd-din Key-kübad I.

Büyük Divan, Bk. Divan.

Büyük Selçuklular, 95, 96.

C

Camedar, 20.

Cantacasin (müverrih), 11.

Celâleddin Kazvini (Bilgin), 35.

Celâleddin Rumi (Mevlana), 27, 94.

Celâleddin Harizmşah (Sultan), 15, 121 n 37.

Celâleddin Karatay (Selçuklu devlet adamı), 16, 25, 27, 28, 30.

Cemaleddin Muhammed Hoteni (Selçuklu veziri), 14, 16, 19, 29.

cerehor, 56, 121 n 46.

Chalkokondiles, 9.

Constantin (Lampron hakimi), 20.

Constantin XI. (Paleolog, Bizans İmparatoru), 9, 76.

cûlûs töreni, 65, 66.

Cüneyd Bey (İzmiroğlu), 43, 50, 51, 59.

Ç

çadır (sembol olarak), 24, 70, 72, 73, 98, 103, 126 n 46.

Çandarlı Ali Paşa, Bk. Ali Paşa.

Çandarlı Halil Paşa, Bk. Halil Paşa.

Çandarlı Halil Hayreddin Pş. Bk. Halil Hayreddin Pş.

Çandarlı İbrahim Paşa, Bk. İbrahim Paşa.

Çirmen sancağı, 79.

D

Dayı Karaca Bey (Rumeli Beylerbeyi), 44.

defterdar, 46, 102, 133 n 11a.

Denizli, 132 n /a.

Deny, J., 11, 70.

divan, 17, 27, 42-46, 48, 49, 52, 69, 70, 102, 120 n 14.

divan-ı âli, Bk. *divan*.

divan katipleri, 27.

divan-ı saltanat, Bk. *divan*.

divan tercümanları, 27.

divit takımı, Bk. *altın divit*.

D'Ohsson, 11.

Drama, 56.

Dulkadiroğlu, 69.

Duri, A. A., 11.

E

Edirne, 48, 50, 51, 54, 60, 62, 67, 74, 76, 81, 83, 87, 127 n 66.

Eflakî (Menakibname yazarı), 27.

Eflaklılar, 57.

emîr-i ahur, 19.

emîr-i dâd, 16.

emîr-i devat, 15.

emîr-i hâcib, 16.

Ermeniler, 20.

Ermenistan, 20.

Eretna Beyliği, 43, 92.

Erzincan, 18.

Erzurum, 18.

Evrenos Paşa (Hacı, I. Murad devri ileri gelenlerinden), 46, 47, 56.

Eyice, S., 10.

F

Fahrü'd-din Ali (Selçuklu veziri), 14, 16, 18, 21-25, 28-30, 101, 104.

Fahrü'd-din Arslan doğmuş (Selçuklu emîr-i ahuru), 19.

Fahrü'd-din Ebu Bekir Attar (Selçuklu pervanesi), 20, 21.

Fatih Kanunnamesi, 65, 97, 120 n 15.

Fatih Sultan Mehmet, Bk. Mehmet II.

Fazlullah Paşa (Osmanlı divanı üyesi), 45.

Francis (Müverrih), 9.

G

Gazneliler, 11, 95.

Gelibolu, 48, 50, 74, 87, 92.

Germiyanogulları, 91, 92, 132 n /a

Gıyasü'd-din Keyhusrev II. (Selçuklu sultanı), 15, 20, 24, 27, 113 n 36.
 Gıyasü'd-din Keyhusrev III. (Selçuklu sultanı), 22.
 Gibb, H.A.R., 11.
 Goitein, 11.
 Gökbilgin, T., 10, 11.
 Gürcü Hatun (II. Keyhusrev ve Pervane'nin karısı), 23, 31, 113 n 36.
 Gıyık Han (İlhan), 30.
 Güzelcehisar, 59.

H

Hacı İvaz Paşa, Bk. İvaz Paşa.
 Hacı Kemaleddin (Alaeddin Paşa'nın babası), 34.
 Hacı Paşa (Osmanlı vezir-i azamı), 33, 34, 85.
hâce, 23, 24.
 Haçlılar, 60, 81.
 Haleb, 20.
 Halil Paşa (Çandarlı, Osmanlı vezir-i azamı), 33, 37, 44, 45, 50, 51, 54, 55, 59, 60, 63, 66-69, 73, 76, 77, 79-81, 83, 86, 88-90, 95, 96, 98, 104, 119, n 11, 123 n 80, 124 n 8, 128 n 6, 130 n 18, 131 n 21.
 Halil Hayreddin Paşa (Çandarlı, Osmanlı vezir-i azamı), 11, 33-37, 40, 41, 45, 55-57, 61, 66, 71, 85-87, 89, 92, 116 n 13, 132 n 1
 Hamidoğulları, 92.
 Hammer, 11, 12.
harac, 20, 57.
harb meclisi, 60.
 Harizmliler, Harizmşahlar, 13, 100.
 Hasan b.Gavras, Bk. İhtiyarü'd-din Hasan
 Hasan b.Tahir (Selçuklu veziri), 14, 112 n 1^b
 Hasan Paşa (Fenarizade, Osmanlı divanı üyesi), 45.
hass, 79.
 Hayreddin Hızır (Osmanlıların Amasya valisi), 67.
 Hayrullah efendi (Müverrih), 12.
 Hirvatlar, 57.
hilât, hilât-ı vezâret, 24, 25, 37, 70, 71, 98, 103.

Hoca Firuz (Osmanlı devlet adamı), 61.
 Hoca Sadeddin (Müverrih), 9, 12.
 Hunyadi (Macar kralı), 48.
hutbe, 20.
 Hülegü (İlhan), 16, 28.

I

İlgın, 18.
 Irak-ı Acem, 15.
 Irak Selçukluları, 95.
 Isparta, 132 n 1^a

İ

İbn Batuta (Arab gezgini), 11).
 İbn Bibî (Selçuklu devri müverrihi), 22.
 İbn Kemal (Osmanlı devri müverrihi), 8, 77, 88, 90.
 İbn Mahariş (Büyük Selçuklu devri emirlerinden), 80.
 İbrahim Paşa (Çandarlı, Osmanlı vezir-i azamı), 8, 33, 36, 37, 43, 44, 48, 51, 61-63, 65, 66, 69, 71, 74, 79, 82, 83, 86, 87, 95, 122 n 73, 130 n 14, 15, 16.
 İbrahim Paşa (Çandarlı Halil Paşanın oğlu, Bayezid II. devri vezir-i azamlarından), 89, 118 n 31.
ici (ağabey), 23, 113 n 38.
içoğlanı, içoğlanları, 50, 73.
 İdris-i Bitlisi (Osmanlı devri müverrihi), 8, 9.
 İhtiyarü'd-din Hasan (Hasan b.Gavras, Türkiye Selçuklu Devleti veziri), 14, 17, 18, 21, 28, 29, 100, 104.
il yazıcısı, il muharriri, 36, 117 n 21a,
 İlhanlı Devleti, İlhanlılar, 17.
 İncalcık, H., 12, 63.
 İnalıoğlu İbrahim Bey (Tokat hâkimi), 47.
 İncegiz, 59.
 İorga, 12.
 İsa Çelebi (Mehmed I in kardeşi), 47, 60.
 İshaklı, 18.
 İshak Paşa (Osmanlı veziri), 38.
 İslam, İslamiyet, 5.
 İstanbul, 48, 66, 69, 73, 86, 88.
 İstemi Kagan (Göktürk devri), 115 n 76.
 İvanko (Dobruca prensi), 57, 58,
 İvaz Paşa (Hacı, Osmanlı veziri) 43, 44, 84, 49, 51, 63, 65, 66, 82, 87.

İzladi Derbendi, 54.
İzmir, 53.
İznik, 83, 86, 89.
İzzü'd-din Keykavus I. (Selçuklu sultanı),
14, 16.
İzzü'd-din Keykavus II. (Selçuklu sultanı),
15, 16, 19, 21, 23, 25, 30, 116 n 19.
İzzü'd-din Mehmed Razi, (Selçuklu veziri),
14, 15, 18, 19, 29.

J

Jean VIII (Bizans imparatoru), 51, 66, 81.

K

Kanuni Sultan Süleyman Bk. Süleyman I.
Kara Halil, Bk. Halil Hayreddin Paşa.
Kara Rüstem (Karamanlı, Bilgin), 40, 41,
55, 56.
Karaca Paşa (Osmanlı devlet adamı), 82.
Karamanî Mehmet Paşa, Bk. Mehmet
Paşa.
Karamanoğlu, Karamanoğulları, 43, 51,
57, 60, 73, 80, 92.
Karesi, 91, 92.
Kasım Paşa (Rumeli Beylerbeyi), 54.
kasr-ı adalet, 120 n 34.
Kavala, 56.
Kaymaz, N., 6.
Kayseri, 18, 20, 21, 29.
kazasker, 46.
kemer (egemenlik sembolü olarak), 51.
kethüda, I, 73, 99.
Kılıç Arslan I. (Selçuklu sultanı), 112 n /b.
Kılıç Arslan II. (Selçuklu sultanı), 13, 14,
16-18, 21 29, 100.
Kılıç Arslan IV. (Selçuklu sultanı), 15, 19,
22, 23, 30.
Kırım, 21.
Kıçkine (Büyük Selçuklu İmparatorluğu
hâcibi), 80.
Koca Mehmet Paşa, Bk. Mehmet Paşa.
Koca Nâib (Bursa subaşı), 7.
Konya, 16-18, 20, 22, 31, 117 n 19, 133
n 3.
Kosova savaşı, 58, 60, 67, 75.
Köprülü, F., 11, 132 n 1.
Kösedağ savaşı, 18, 19.
Köymen, M. A., 6.

Kritovulos (Bizanslı müverrih), 83, 89.
kubbe altı, 45.
Kurtçu Doğan (Yeniçeri ağası), 48, 60.
kussad (haberciler), 22.
külâh (egemenlik sembolü olarak), 51.
künd ıstabl, 19.

L

Lala Şahin Paşa, Bk. Şahin Paşa.
Lambton, A.K.S., 11.
Lampron (Namrun), 20.
Latinler, 66.
Lehler, 57.
Lü'lü, 38, 43.
Lütfü Paşa (Kanunî devri vezir-i azamı,
müverrih), 9, 55, 63.
Lybyer, 11.

M

Macaristan, 77.
Macarlar, 54, 57.
Mahmud Çelebi (Çandarlı Halil Paşa'nın
kardeşi), 69, 98.
Mahmud Paşa (vezir-i azam), 90.
Makrizî (Arab müverrihi), 10.
Manastır, 57.
Manisa, 88.
Manuel II. (Paleologue, Bizans İmpara-
toru), 50-52, 81.
matem merasimi, 22.
Maverdi (İslâm hukukçusu), 119 n 1.
Mazarin G., (Fransa başbakanı), 6.
Mecdü'd-din Mehmet (Selçuklu veziri),
14, 16, 29, 31.
Mehmet I. (Çelebi), 34, 35, 37, 38, 47, 48,
53, 62, 66, 69, 71, 86, 97, 122 n 68.
Mehmet II. (Fatih), 7-10, 33, 37, 41, 51,
60, 65, 66, 69, 73, 76, 79, 81, 86, 88,
89, 90, 96-99, 104, 118 n 32, 133
n 14.
Mehmet Bey (Karamanoğlu), 62.
Mehmet Paşa (Karamanî), 8.
Mehmet Paşa (Koca), 33, 34, 37, 44, 68, 82,
86, 88, 89, 95, 104, 130 n 8.
Mehmet Paşa (Sarı, defterdar), 120 n
25, 126 n 52, 128 n 1^a.
Mehmet Paşa (Tevkii), 8.
Mehmet Süreyya (Osmanlı yazarı), 10.

Melikşah (Büyük Selçuklu sultanı), 80.
 Melikşah (Kılıç Arslan II. oğlu), 29, 100.
 Memlûklar, 11.
mesned-i vezâret (sembol olarak), 26, 70, 72, 98, 103.
 Mengli Giray (Râvî olarak), 8.
menşur, 21.
 Mentеше, 91.
meşveret meclisi, 76.
 Mevlana Celalettin, Bk. Celaeddin Rumi.
 Mevlana Haydar (Heratlı, Bilgin), 53, 54.
mezalim divanı, 38.
 Mezd Bey (Sivas hâkimi), 47, 48, 59.
 Michael Paleologue (Künd istabl-i Rumi), 19.
 Moğol, Moğollar, 6, 15, 19, 20, 21, 23, 31.
 Molla Fenârî, Bk. Şemseddin Mehmet Fenârî.
 Molla Gürânî (Bilgin), 38.
 Mugan, 18, 19.
 Muhammed b.Gazi (Selçuklu vezîri), 14.
 Muidü'd-din Süleyman (Selçuklu devlet adamı), 14, 16, 17, 21-23, 28, 31, 101, 104.
 Murad I. (Osmanlı Sultanı), 33, 35-37, 40, 41, 43, 46, 55-57, 61, 62, 66-68, 70, 71, 75, 85, 96, 120 n 15, 121 n 40.
 Murad II. (Osmanlı sultanı), 8, 33, 35, 38, 45, 50-52, 54, 59, 60, 63, 65, 67-69, 71, 74-76, 82, 86-88, 96, 97, 118 n 32, 124 n 8, 125 n 15, 127 n 66.
 Musa Çelebi (Bayezid I. in oğlu, Mehmed I. in kardeşi, 33-35, 37, 60, 82, 86.
 Mustafa Çelebi, 51, 87, 88, 89.
 Mühezibü'd-din Ali (Selçuklu vezîri), 14-16, 18, 20, 28, 29, 101.
mühür, mühür-ü vezâret, 24, 25, 70, 72, 98, 103, 125 n 44.
 Münecimbaşı (Osmanlı müverrihi), 12.
müsellem, 35, 55, 121 n 43.
müsteufî, 17, 18, 102.
münşi, münşi-i has, 15, 17.
müşrif, 15, 17, 102.

N

naib-i sultan, 15, 17, 102.
 Necmü'd-din Dâye (Bilgin), 94.

Necmü'd-din Nahcivanî (Selçuklu vezîri), 14, 15, 29, 30.
 Neşri (Osmanlı müverrihi), 7, 12, 37, 62, 80.
nevet (sembol olarak), 24, 26, 70, 72, 98, 103.
 Niş, 57.
 Niş kalesi, 46.
nişancı, 46, 49, 99, 102.
 Nişancı İbrahim Paşa (Osmanlı vezîri), 90.
 Nizamü'd-din Ahmed Paşa (Osmanlı vezîri azamı), 33, 34, 85.
 Nizamü'd-din Hurşid (Selçuklu vezîri), 14, 15, 29, 30.
 Nizâmü'l-mülk (Büyük Selçuklu vezîri), 80, 96.
nizâmülmülk (unvan olarak), 24.
noyan, 21.
 Nureddin Mahmud, 18.
 Nusredü'd-din (Selçuklu emîr-i dâd'i), 20, 21.
 Orhan Bey (Orhan Gazi), 33, 35, 38, 40, 42-44, 52, 55, 71, 80, 85, 89, 120 n 15, 121 n 40, 125 n 33, 133 n 14.
 Orhonlu C., 6.
 Oruc b.Adil (Osmanlı müverrihi), 8.
 Oruc Paşa (Timurtaş Paşa'nın oğlu), 87.
 Osmanlı Devleti, Osmanlılar, 6, 9, 11, 13, 38, 41, 50, 57-59, 61, 72, 81, 82, 91, 92, 93, 100, 101, 111 n 19, 128 n 7a, 129 n 8a, 132 n 1.
 Osmanzade Taib (Osmanlı müverrihi), 10.

Ö

Ögel, B., 31.
 Özgüroğlu İsa Bey (Râvî olarak), 8.

P

Paleolog hanedanı, Paleologlar, 52.
paşa (unvan olarak), 70, 71.
pençik resmi, pençilik akçesi, 41.
pençilik kadıları, 41.
pervâne, pervânegi, 15, 17, 18, 102.
 Pervane Muinü'ddin Süleyman, Bk. Muinü'ddin Süleyman.
 Pietro Zeno (Venedik asıllı zadesi), 62.
 Pravadi, 58.

R

- Raban kalesi, 18.
 Ramazan Paşa (Şeyh, Osmanlı vezîr-i azamı), 33, 34, 51, 86, 95, 104.
recm, 25.
reisü'l-küttâb, 46, 126, n 49.
resm-i eza, Bk. *matem* merasimi.
 Reşidü'd-din (İlhanlı vezîr ve müverrihi), 8.
 Ruhî Çelebi (Osmanlı müverrihi), 8, 9.
 Rumeli, 35, 38, 53, 55, 56, 58, 59, 76, 79, 130 n 14.
 Rumeli hisarı, 59.

S

- sadr-ı azam*, 125 n 30.
 Sadü'd-devle (Büyük Selçuklu İmparatorluğu Bağdad şahnesi), 80.
 Sadü'd-din Ebu Bekir (Türkiye Selçuklu devletinde müstevfi) 15.
 Sadü'd-din Köpek (Selçuklu emîri), 25.
 Sadrü'd-din Konevî (Bilgin), 94.
şahib (unvan olarak), 22-24.
saltanat naibliği, Bk. *naib-i sultan*.
sancak (sembol olarak), 24, 26, 70, 72, 98, 103.
sarık (sembol olarak), 24, 25, 70, 71, 98, 103.
 Saruca Paşa (Osmanlı Devlet adamı), 44, 59, 82.
 Sasaniler, 11.
 Sayın Han, (Altın Ordu hükümdarı), 15.
 Selahaddin Eyyubi (Eyyubi hükümdarı), 18.
selamlık, 75.
 Selanik, 56.
 Selçuk Hatun (G. Keyhusrev III. ün kardeşi), 23.
 Selçuk Hatun (Çandarlı Halil Paşa'nın torunu), 83.
 Selim I. (Yavuz Selim), 7.
 Selim II. 126. n 52.
 Serez, 53, 56.
serleşker, 16
sikke (egemenlik sembolü), 20.
 Silistre, 58.
 Sinan Paşa (Rumeli Beylerbeyi), 44.
 Sinaneddin Yusuf Paşa (Osmanlı vezîr-i azamı), 33, 34, 43, 85.

Sis, 21.

- Sivas, 18, 20, 29.
 Sofya, 54, 57, 75.
 Solakzade (Osmanlı müverrihi), 12.
 Sourdel, D., 11, 13.
 Süleyman I. (Kanuni), 125 n 30.
 Süleyman I. (Süleyman şah, Türkiye Selçukluları kurucusu), 9, 112 n 1b.
 Süleyman (Emir Süleyman, Osmanlı), 33, 35, 59, 62, 85, 86, 96, 112 n 68.
 Süleyman (Kapıcı başı, Osmanlılar'da), 54.
 Süleyman Bey (Elbistan hâkimi), 67.
 Süleyman Paşa (Şehzâde), 43.

Ş

- şad*, 115 n 76.
 Şah Melik Paşa, (Osmanlı vezîr-i azamı), 16, 33, 34, 82, 83, 95, 104.
 Şahin Paşa (Lala, Osmanlı Devlet adamı), 38, 43.
 Şarabdar İlyas (Osmanlı saray görevlisi), 69, 122 n 68.
 Şehabeddin Paşa (Osmanlı devlet adamı), 44, 48.
 Şemseddin Mehmet Fenarî (Molla), 68.
 Şemsü'd-din Ahmed Lakûşi (İlhanlı devlet adamı), 14, 17.
 Şemsü'd-din Altunaba (Selçuklu devlet adamı), 25, 113 n 16.
 Şemsü'd-din Hasoğuz (Selçuklu Beylerbeyi), 20.
 Şemsü'd-din Mahmud (Selçuklu vezîri), 14, 15, 17, 20, 21, 24, 27-29, 30.
 Şemsü'd-din Mehmet (Selçuklu vezîri), 14, 23, 25, 27-30.
 Şeyh Bedreddin, 53, 54, 59.
 Şeyh Ramazan Paşa, Bk. *Ramazan Paşa*.
 Şişman (Bulgar kralı), 58, 77, 127 n 59.
 Şumnu, 58, 77.
 Şükrullah (Osmanlı müverrihi), 8, 9.

T

- Tacü'd-din Pervane (Selçuklu devlet adamı), 25.
 Taeschner, F., 10.
taht (egemenlik sembolü), 75.
 Tarsus, 20.
 Tebriz, 30.

Tekindağ, Ş., 11.

Texier, Ch., 11.

Theodor (Bizans İmparatoru II. Manuel'in kardeşi), 52.

Tırnova, 58.

Timur, 51, 56, 59, 61, 62, 85.

Timurtaş Paşa, 43, 50, 51, 87.

Timurtaş Paşa (Kara), 57.

Timurtaş Paşa (Sarı), 73.

Tokat, 16, 28, 31, 47, 54.

Torlak Kemal (Şeyh Bedreddin taraftarı), 53, 54, 59.

tuğ (sembol olarak), 24, 26, 70, 71, 98, 103, 125 n 38.

tuğraf, 15, 102.

Turahan Bey (Osmanlı Devlet adamı), 48, 54.

Turan Ş., 6, 88, 89.

Tutuş (Suriye Selçuklu hükümdarı), 14, 121 n 53.

Türk, Türkler, 5, 6.

Türkiye Selçuklu Devleti, 6, 13, 14, 17, 18, 21, 22, 28, 33, 56, 72, 91, 93, 95, 98, 100-103, 132 n 1,

Türkmenler, 29, 100.

U

uluğ bitikçi, 17, 112 n 13.

unvan ve lakablar (sembol olarak), 24, 70, 72, 98, 103.

Urla, 53.

Uzun Hasan (Akkoyunlu hükümdarı), 8.

Uzunçarşılı, İ. H., 10, 11, 12, 34, 63, 94.

V

Varna, 58.

Vezeret, vezir, hemen bütün sahifelerde.

vezaret-i tenfiz, 119 n 1.

vezaret-i tevfiz, 39, 119 n 1.

W

Witteck, P., 10.

Y

yabgu, 115 n 76.

Yahşi Bey (Timurtaş oğlu), 58.

Yahşi Fakih, 8.

Yakub b. Alişir (Germiyanoglu), 132 n 1a.

yargucu, yargucıyan, 22.

yarlıg, 16, 23, 24.

Yassı Çimen savaşı, 15.

yay kırışi, 23.

yaya, 35, 55, 121 n 43.

yeniçeriler, yeniçeri ocağı, 55, 59, 60.

Yıldırım Bayezid, Bk. Bayezid I.

Yınanç, M. H., 67.

Yörgüç Paşa (Osmanlı Devlet adamı).

yüzük (sembol olarak), 25.

Z

Zaganos Paşa (Osmanlı devlet adamı), 44, 69, 89, 90, 104.

zaimü'd-dar, 25.

Ziyâü'd-din Karaarslan (Selçuklu vezîri) 14, 18.

Ziyâü'd-din Mehmet (Selçuklu vezîri), 112 n 1^b